भा.सु.बो. श्रीगणेशाय नमः ॥ ब्रह्मानन्दात्समुद्धृत्य भजनानन्दयोजने ॥ लीला या युज्यते सम्यक्सा तुर्ये विनिरूप्यते १ लौकिक
१ स्त्रीपुंससिद्धः तद्द्वारा पुरुषो भवेत् ॥ स्वानन्दानुभवार्थो हि योग्यः पि निरूपिताः ॥ अतो हि भजनानन्दः स्त्रीपुंसम्यक् विधीयते
॥ तद्द्वारा पुरुषाणां च भविष्यति न चान्यथा ॥ ३ ॥ स्त्रिय एव हि तं यान्तु शक्या नासु ततः पुमान् ॥ अतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीपुरे
मेत्य हर्निशम् ॥ ४ ॥ वात्स्याभ्यन्तरभेदेन आन्तरं तु परं फलं ततः शब्दात्मिका लीला निर्दुष्टा सा निरूप्यते ॥ ५ ॥ ततो रूपप्रपञ्च
रूपं च धारणं मतं ॥ आत्मना प्रथमा लीला मनसा तु ततः परा ६ वाक्प्राणैस्तु तृतीया स्यादिन्द्रियैस्तु ततः परा ॥ शारीरी
पंचमी व्याख्यानतो ह्यसंप्रतिष्ठितं ॥ ७ ॥ षड्विंशेन हरिः पूर्वं जीवनानन्दमस्त्वयं ॥ ते चैतन्यमयितात्मानस्तत्रो प्रायश्च रूप्यते ॥ ८ ॥ आ
त्मा यावत्प्रसंचो श्रुतावंद्दे रमते हरिः ॥ सोऽन्तःकरणसंबंधी निरोधने हरिः स्वयं ॥ ९ ॥ प्रथमं भजनानन्दं निरूपयितुं स्त्रीपुंस्त्वानं
दं स्थापनीयमिति तासु रत्यर्थं इच्छां कृतवानित्याह ॥ **श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः वी॰**
क्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ यथेमा रात्रयस्तस्य पारङ्गिता च यो वरत्वेन दत्ताः ॥ स्त्रीणां रमणार्थं तास्ता रात्रिर्भगवान् राम.
परिगृह्य सर्वास्वेषु रात्रिषु ता आधिदैविकी रात्रीष्य पूर्णत्वात्तासां पूर्णिमारूपाः कृत्वा ऋतुमपि शरदमेव कृत्वा तस्यापि कार्यं पुष्पा १
ण्येव कृत्वा रसोद्दीपकत्वेन सर्वां सामग्रीं विधाय पश्चाद्रमणार्थं स्वानन्दस्य काष्ठां कृत्वा मपि तन्मनः ह्यमनत उत्साहं दिनवान् ॥ तच्च सर्वा

पुसंकल्पः स्वस्मिन्नपि बोधनीयः तत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यति ततः कामवर्णनं अतः प्रथमं तादृशं मनः कृतवान् यद्य
पि तत्प्रणालिकाव्यतिरेकेणापि स्वानन्दं तत्र स्थापयितुं शक्तस्तथापि मर्यादा निवृत्तेति भगवानपि मनश्चक्रे तत्वैवं सति स्वा
नन्दः स्थानत्यागात्तत्स्थास्य भवेत् ततः स्वरूपादपि च्युतः स्यादित्याशंक्याह योगमायामुपाश्रित इति योगमाया हि यथाश्रितमे
वान्यत्र स्थापयति यथा संकर्षणं देवकीगर्भात् पूर्वं गृहीत्वा निर्विकारं किंचित् यथा प्रमाणे रक्षार्थं बलभद्रोपयोग एवं कार्यं योगमायं
यानत्वात्य तरं गायोगमाया अन्यत्र स्थितं प्रमाणमन्यत्रापि योजयति अन्यत्र स्थितवानेतदन्यत्र अतः प्रमाणातिरिक्तमा
र्गो भक्तिमार्गः स्वात्त्वविनतो भविष्यतः यास्त्वारात्रयो रमणार्थमेव निर्मितास्ता एव परिगृहीताः अन्यथा साधारणी परिग्रहे सर्वे
वेषानन्दः स्यात् शरदि जाता उत्फुल्लमल्लिका यासु ता दृष्ट्वा रमणार्थं मनः कृतवान् योगमायां च समीपस्य एवाश्रितः स्थिता १
कृतमेतस्मिन्मनसि दैवतानां त्राणीति अनधिष्ठितं च कार्यं न साधयिष्यति इति तदधिष्ठातृदेवं चंद्रं च ससृजे इत्याह ॥ **तदोडुराजः**
ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शन्तमैः ॥ स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ २ ॥
यदैवमनः कृतवांस्तदैव तस्याधिदैवतमुडुराज उदगात् उदितो जातः यद्यप्येक रात्रयो दृष्टास्तथापि क्रमेणोत्पन्नानां स्थितिः
भगवन्मनश्चंद्रस्याधिदैवकलाः पूर्ण एव सः निःकलंकश्च मनस्येवानिर्भूतं तस्यानिर्भावः क्रीडायामुपरताया मुखे र्लिमधिको

भा. सु. बो.
२

शपर्यंतमेवगमनंचालमथः कदाचिदपितेपिचंद्रःस्त्रीणांमनांसिउद्भासानितेषामपिरक्षकः इदंप्रथममतयाजातइतिपूर्वस्या
मेवदिशितस्योदयउच्यते सादिगिंद्रस्यतस्मितिनस्यादिशः इंद्रोदेवाधिपतिश्चइंद्राणीभगवानेंद्रइतितस्यांचेतोरूपत्तस्यामुद्गतः अ
तःप्राच्याःककुभःमध्यभागेस्वकरैःस्वकिरणैर्विलिंपन्नुदगात् तस्यामुखेनरागःस्थितःप्रामिस्वार्दिन्यांसदर्पसंबंधेनरागसंभवा
त् अतअस्यापिमुखंकुंकुमसदृशैःकरैरारक्तंक्रियते यदिचंद्रःस्वदिशोमुखंनरंजयेत् तदाभगवन्मनोपिस्त्रीणांतदर्शनंरंज
येत् कृतः शंतमाःशीतलत्वात्तापहारकाः किंच अरुणेनगुणेनकृत्वाअस्यैनंकल्याणरूपाः अरुणोहिरागःप्रधानःपुरुषोपिच
दनुरागेणस्पृशति तदासुखंभवति ननुअस्यचंद्रस्ययदिअधिष्ठानत्वमात्रंतदामनस्येवउदयोभवेत् यद्यपंकारनिवृत्तिःप्र
योजनंतदा भगवतैवांधकारोनिवर्तेत यदिवाउद्दीपकत्वंतदाभगवतैवतत्संभवात् अतोस्यासाधारणंकार्यंविवक्षुरितिचेत्
अतआह चर्षणीनांशुचोहरन्निति चर्षणयःसर्वत्रपरिश्रमणशीलाःपतिताःसर्वत्रपरिश्रांताः अतोनकस्यापिपरमानंदसंबंधिभ्यो
जाताःयदिवाकश्चित्सुखेनतथापितानमवेशंलभते ततःपूर्वमेवभगवतानिवृत्ताःसंति अतस्तासांशोकस्तिष्ठत्येवचर्षणी रास.
सहितानांजीवानांतासांशोकहरत्वमेववर्णितंयेषांसहितानामेवपरमानंदानुभावस्यकर्तव्यत्वात् प्रायेणतदानीतत्ताजी २
वाःतादृशशक्तिपुरुषास्मिन्नुदितेपरमानंदानुभवोवश्यंभावीतितथासन्निमयोजनचर्यदिदृष्टिंविनाप्यासुखसंमार्जनंचर्षणीनां

शोकदूरीकरणंअंधकारनिवृत्त्यादिश्च कतिकंकृद्धमपितद्रेकसाध्यमितिवक्तुंसदृष्टांतमाह प्रियःप्रियायाइति दीर्घकालेदर्श
नंयस्यमहताकालेनागतोभर्ताप्रियःप्रियायाःपतिव्रतायाःशोकंदूरीकृत्यमुखसंमार्जनंचकरोति तथैवैतत्कार्यमन्यथासिध्य
ति २ एवंमनसउद्दीप्तिमुक्त्वातदैवतायाश्चततःसंकल्पोत्पत्त्यर्थंतदुद्बुद्धसंविद्बुद्धनिरूपयति तद्दर्शनेनवेणुनादउत्पन्नइत्याह॥
दृष्ट्वाकुमुद्वंतमखंडमंडलंरमाननाभंनवकुंकुमारुणं॥वनंचतत्कोमलगोभिरंजितंजगौकलंवामदृशांमनोहरं॥३॥
कुमुद्वांश्चंद्रःपृथिव्यांसर्वत्रैवमुदंकृतवानिति तथाकरणसामर्थ्येअखंडमंडलमिति तत्खंडमंडलस्यपलस्यशोभाइयोतेदि
भावकत्वमप्यस्तीतिज्ञापयितुंरमाननाभमित्युक्तंलक्ष्म्याअयंभ्रातेतिरमाननवत् आभायस्यतथोक्तःकिंच नवकुंकुमारुणवर्णम
पितेनविवाहसमयेयथालक्ष्मीमुखंतथाचवर्त्तते अतोद्भुतनवकामजनकःकिंचवनमपिरसपोषकं तत्कोमलगोभिर्नवकिर
णैरभितोरंजितंआरक्तमुक्तंकिरणानांरसदोग्धृत्वंचतदेवपालसमानत्वंचज्ञापयितुंगोपदंरमाननत्वेनपूर्वंनिरूपणाद्यथात्व
नकटाक्षाभावोदर्शितैतववर्णनेनपितादृशस्याचगोपदर्शितंद्वियस्यापिवाचकमितितथाअधुनाभावोस्यतिरेवतत्सोप्यसुखामित्वा
गमनादिनापिभाव्यमितिज्ञापयितुंकोमलपदंचवनेनववनमपिरञ्जनेतत्रपदार्थमागतस्तदारागंकर्षेनकुर्यात् ततःसंकल्पहृदयका
मजनेनसर्वकार्यंभविष्यतीतिकलंयथाभवतितथाजगौगानंकृतवान् तच्चगानंवामदृशांसुंदरस्त्रीणांमनोहरमिति तस्मादुद्॥

भा. सु. टी. यंनंस्त्रियः कामयंते इतिश्रुतेः अर्थाद्गृहीतेनसर्वाः समाहूता इतियद्वित्तत्वमधुरंगीतंकुर्यात तद्गीतमेवमंत्रएवंसत्तत्रैवस्थि
३ ताभवेयुरितिकल्पयोकामबीजत्वेनकृष्णइत्यर्थः यासांपुनर्दृष्टिनोक्तिमानात्मनाकारिताएव ३ ततःसर्वास्त्रियःसमागताइ
त्याह॥निशम्यगीतंतदनंगवर्द्धनंव्रजस्त्रियःकृष्णगृहीतमानसाः॥आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाःसयत्रकांतोजवलोल
कुंडलाः॥४॥ यद्यपिभगवताकुमारिकाएवाहूतास्तथापिआह्वानंसदृशस्मिनिरोधोपिकर्तव्यइतिसर्वास्ताएवसमागताः
किंचयद्भगवतागीतंतदनंगमेवर्द्धयति अंगंतुनाशयतीति अतोनतत्रउत्सन्नःकामस्ताआनीतवान्व्रजस्त्रियःपूर्वमपि
भगवदीयाः अतःकृष्णेनैवगृहीतंमनोयासांअतःशीघ्रमेवयत्रकांतस्तत्रागताः अनेनाकारिताएवप्रथममागताइत्युक्तं ता
सांमुख्यकांतइति अतएवान्योन्यमलक्षितमुद्यमोयासां तादृशमेकमेवभगवंतंयतितेनस्त्रीकृतवत्यःसर्वेपितोयःकांतइति
तासांशरीरविचारेपिदृष्टिनेत्राचलेनेति जवलोलकुंडलेयासामिति कृष्णपादानानुसंधानंप्रदर्शितं ताःस्त्रियोगोकुलस्थाः
कृतएवकुमारिकाःसमागताइतिपूर्वंमधुरादेशमस्थितानामपिअनागरीणांकुंडलेएववादकःपोरवकुंडलत्वं ४ प्रसंगादन्यासा राम.
मप्यागमनमाह तासांक्रियापरत्वेन तत्काश्चनघोषसहस्रव्यतिमिश्रानवविधाः दशविधावागुणातीतविधेनचनवविध ३
त्वं निर्गुणाश्चेकविधाः जातिकुललोकधर्मपरास्तिस्त्रस्तिस्त्रउदीरिताः तत्रगोपजातीयाःदुग्धपराःतत्रदुग्धस्योत्पत्तिस्थितिप्रल

यानकुर्वतीस्तास्त्रिधःप्रथममुदीरिताः एवंविधाअपिगणशइतिवक्तुंसर्वेतत्रवदुवचनं॥दुहंत्योभिययुःकाश्चिद्दोहंहित्वा
समुत्सुकाः॥पयोधिश्रित्यसंयावमनुद्वास्यापरायपुः॥यद्यपिदुहंत्यएवदोहंदोहनलक्षणंकर्ममध्येसक्ताभगवदभिमुख्येन
ययुःगोर्वत्सश्चवद्धोदोहनपात्रंचपश्चधृतंदुग्धंयःसमयःसर्वथासुकमशक्यस्तस्मिन्समयेसमागताःतथासमागमनहेतुःसमु
त्सुकाःकोदेवक्षणांतरेभगवानकुपमिष्यतीति अन्याःपुनःएवःअधिश्रित्यतयेवययुःभोजनार्थंपयस्सिपच्यमानागोधूमक
णाःसंयावशब्देनोच्यंते तेषांदाहेसर्वनाशः अनतस्तदप्यनुद्वास्यकाश्चनअभिययुःअपराइतिसर्वत्रगुणोभिन्नस्वभावत्वं ५
एवंत्रिविधाराजस्यउक्ताःसात्विकीराह॥परिवेषयंत्यस्तद्धित्वापाययंत्यःशिशून्पयः॥शुश्रूषंत्यःपतीन्काश्चिदश्नंत्योपा
स्यभोजनं॥भर्तुरथस्यापिस्त्रीधर्मस्तदाभर्तुर्भोजनेचसेवाधर्मःशिशुन्अतिबालकान्तापुत्राणांसनद्धानंचपरिवेषणंचस्थिरेवरे
तसउत्पादकत्वात्ततदानंपालनंशिष्टमन्यत् सर्वत्रतत्तद्धित्वेतिज्ञेयं अन्यादूरपितामसीराह अश्नंत्यइत्यपास्यभोजनमितिसाह
॥लिंपंत्यःप्रमृजंत्योन्याःअंजंत्यःकाश्चलोचने॥व्यत्यस्तवस्त्राभरणाःकाश्चित्कृष्णांतिकंययुः॥७॥ शरीरानुलेपनंकुर्वत्यःप्रमृजंत्य
उद्वर्तनादिकंकुर्वत्यःआभरणानित्यांगानिवाप्रमृजंत्यःअत्रापिपूर्ववत्क्रमःशरीरसेवातःगोसेवामुख्यातःपतिसेवेति अं
जंत्यश्चकाश्चलोचनेइतिगुणातीताःकाश्चनेतिदुर्लभाधिकारःसूचितःज्ञानमार्गशोधिकाइतितिर्गुणत्वं तासामागमनेहेतुः

भा० सु० बो० कविचारेपिनजाताः किंपुनस्तद्धर्माणामितिवक्तुंवस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह व्यत्यस्तानिव्यस्तानिविपरीतानीववस्त्राण्या
४ भरणानिचयासांएवमुद्यमः सर्वासामेवसाधारणोनिरूपितः व्यस्तासोमार्गगतानिर्विर्निकेचित् तन्मध्येपिकाश्चित्तत्कृत्यानि
कृत्वाः काश्चित्तत्वार्थेः पुनः शब्दपरास्तातातास्ता उद्युक्ता अपिनागताः याः पुनः शब्दापेक्षासक्तवसस्ताः सर्वतोनिरपेक्षाः
विपरीतावस्त्रकुरेरुधर्माभगवदंतिकमागताः ७ सर्वासामनागमनेहेतुमाह ॥ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिः पुत्रबंधु
भिः ॥ गोविंदापहृतात्मानोनन्यवर्तंतमोहिताः ॥८॥ रसेनैतन्यांपितानिन्तांपतिपुत्रस्नुषादर्के अभावेज्ञातेपस्तेषांनस्वान्तं अंकचित्त्रि
पत्रनिवत्तारोरक्षकाः अतोपयामर्थांपतिभिर्वार्यमाणाजाताः काश्चनपितृभिस्तथैवपुत्रैर्बंधुभिश्चतानिरुद्धा अपिफलरसा
नभिज्ञाः साधनप्रवणाः स्वहृरैवस्त्रीणांभजनंमन्यंतेनतुख्यानंयोषा तथापिगोविंदेनापहृतः आत्मा अंतःकरणंयासांनि
वारणंहिचेदवेमवनेकृष्णभगवान् अतःकरणारूढाश्चपुरुषाः नहिलोकप्रवाहवेगाद्गच्छंतानिरुध्यंतेतेस्युस्तेनिरुद्धनिश्चयंस्वध
र्मेवनासांनास्तीत्याह मोहिताइतियदिकृत्यानिकंनगच्छेयुः तदामूर्छिताद्गुवप्राणास्त्यजेयुः सर्वान्सज्ञापनायैवाधुनात्रज रा०प०
च्यानादेवतदागमनज्ञानंकारितवान् इतिज्ञेयं अन्यथाअपेमन्यमानाः स्वपार्श्वस्थामितिवाक्यात् यथादवगच्छेस्वज्ञानंसंपा ४
दितवान्एवंपूर्वमेवागमनाज्ञानमेवकर्पनसंपादयेत् प्रक्षालनादिपंकस्येतिन्यायेनतद्ज्ञानंसंपाद्यतस्यभजिनदोषभवादेन

सेवपरीपस्त्यारिति ८ एवंदशविधानांभगवत्समीपगतिरुक्तांयासांकालः प्रतिबंधकः पूर्वमेवभक्तिमुक्तत्वात्सामजननानंदम
नुभूयैवमतिबद्धाएवभगवत्सायुज्यप्राप्तवंत्यस्तदाह अंतर्गृहगताइतित्रिभिः ९ ॥अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः
कृष्णंतद्भावनायुक्तादध्युर्मीलितलोचनाः ॥९॥ देवगत्याकाश्चिद्गृहमध्येस्थितागोपभार्याश्चातुर्यानभिज्ञाः अप्रौढाः पतिसहिताः
पतिभिरेवसंरक्षिताः अलब्धविनिर्गमाजाताः ततस्तप्रतिबंधनिवृत्त्यर्थंकृष्णमेवध्यानवत्सः परंतद्भावनायुक्ताः भगवान् जारः
स्वयमभिसारिकाइति अन्यथाप्रतिबंधोनस्यात् तादृश्योपिमीलितलोचनाः सत्योभगवंतंदध्युर्ध्यानवत्सः ततोमुक्ताजाता
इति ९ ननुतत्रज्ञानाभावाद्धिहितभक्त्याभावाद्भगवतोपितासांनिध्याभावात्कथंमुक्ताइत्याशंक्यकर्मक्षयात्मुक्ताइतिवक्तुंकर्म
क्षयप्रकारमाह ॥दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः ॥ १० ॥ दुःसहोपः प्रे
ष्ठविरहः सएवमहानग्निस्तस्यपत्नीव्रतस्तापस्तेनधुतानिनिर्धूतानिज्वलितानिभस्मसात्कृतान्यशुभानियासांफलभोगेकर्मस्व
परस्वविचारेकोटिब्रह्मकल्पेषुकुंभीपाकादिनरकेषुयावत् दुःखंभवेत् तावद्दुःखंभगवद्विरहेक्षणमात्रेणजातंततः सर्वपाप
भोगः समाप्तपुण्यस्यप्रकारमाह ध्यानमात्रेणेतिसर्वपापक्षयेभगवान्ध्यानेप्राप्तः अच्युतः परमात्मा ननुसमागतोपिजा
रत्वेनअन्यथानतोपिकर्मशेषंस्यात् तस्योपमाश्लेषतउजेनयानिर्वृत्तिस्तयाक्षीणंपुण्यंमंगलंयासामिति १० कोटिब्रह्मकल्पेषु

ना. सु. बो. गोपिकालोके सुखाभावव सुखमनुभूयते तावद्भगवद्दर्शनवियोगक्षणमात्रेणैवानुभूतमतः पुण्यपापयोर्विनाशः ततो मुक्ता जाता इत्याह ॥ तमे
५ व परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः ॥ जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ॥ ११ ॥ सुखभोगार्थमेव भगवान् पूर्वं नाश्लिष्टः भोगे जाते विवि
योजकपापाभावान्न वियुक्ताः अतः संगता एव स्थिताः शरीरं तु प्रारब्धकर्मनिर्वाणं अपततत् यथाश्लिष्टो भगवान् भवेत् तदा तत्राप्र
तिष्ठास्तद्गतधर्मः धर्मफलं वा भुक्तं भगवति प्रतिष्ठितात्मानो मुक्ता एव जाताः तदाहतमेव परमात्मानमिति पूर्वं संबंधसमये यद्यपि जा
रबुद्ध्या संगता एव ततः कर्मबंधस्य प्रक्षीणत्वाद्गुणमयं देहं जहुः तदा ज्ञानमन्यथाज्ञानं वा त्रिक्षणावस्थायामिति तयोः प्रतिबंध
कत्वं वियोजकाभावात् शरीरान्तरोत्पादकाभावाच्च अविद्यापरिनिष्ठिति भगवच्छक्तौ भगवत्सागतं तथा मोहयति तिसृष्विपि निस्तता
ततो मुक्ता जाता इत्यर्थः ११ अतः राजा श्रुतिविरोधमाशंकयते ॥ श्रीराजोवाच ॥ कृष्णं विदुः परं कांतं न तु ब्रह्मतया मुने ॥ गुणप्रवाहो
परमस्तासां गुणधियां कथं ॥ १२ ॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतौ ज्ञानमेव साधनत्वेनोक्तम् तत्रैव पुनः भ
क्तैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् स एव मुक्तिदानाच्च भक्तिस्तत्रैव कारणं उभयोश्च निर्णयः ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो राम.
भक्तिलक्षणः द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षण इति भक्त्या मामभिजानात्यपि भगवतोक्तानतो मर्यादायां ज्ञानेनैव मुक्तिः पुष्टौ ५
भक्त्या ज्ञानेन वा एतासां न द्वयं भक्तिरपि सगुणा ज्ञानमपि सगुणमुभयं च नाम सगमनः कथं मुक्तिरिति तत्राह ता कृष्णं कांतपरं

विदुः कांतः पतिर्जारो वा न तु ब्रह्मतया विदुः मुने इति संबोधनं अत्र निर्णयपरिज्ञानार्थं विरोधस्तु स्पष्टस्तासां भगवति स्वकि
श्च बुद्धिश्च गुणप्रवाहमूलमन्यथा बुद्धिनिवारकाणि सर्वाण्येव शास्त्राणि व्यर्थानि भवेयुः वैदिकपक्षस्तु सर्वसंभावित एव अतो गुणा
धियां गुणबुद्धियुक्तानां गुणाः प्रवाहोपरमः कथं १२ तत्रोत्तरमाह ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ॥ द्वि
षन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥ उक्तमिति चतुर्भिः एतत्सप्तमस्कंध एवोक्तं शिशुपालः मुक्तो यथा शास्त्रद्वयं भक्ति
ज्ञानप्रतिपादकं साधनं तथा भगवत्स्वरूपमपि भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः सच्चिदानंदरूपेण प्रकटितः अतो यः कृ
ष्णयेन केनाप्युपायेन भगवति संबंधं प्राप्नोति स एव मुच्यते ज्ञानभक्त्योस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः आविर्भावश्चेदन्यथा सि
द्धः तदा न ज्ञानभक्त्योरुपयोगः अत्र तु भगवांस्तत एवाविर्भूतः मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन ईश्वरेच्छया अतिस्पष्टत्वात् आ
विर्भावः स्वेच्छया या भक्त्या ज्ञानेन वा भगवद्रूपगता इति कालेहूसमेव हेतुः अत एव नारदश्रेष्ठायां तु ततयो अप्रयोजकत्वं वर्षाकाले ज
लं सर्वत्र सुलभमिति न कूपतडागानामुपयोगः शंकनीयस्तदाह पुरस्तात् सप्तमस्कंधे यथा चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं भगवत्सायुज्यं
गतः द्विषन्नपि द्वेषं कुर्वन्नपि यथा विद्वेषतः तोषेऽपि प्रतिबंधको भवति तथापि स्मरणेन तद्देहत्वात् सायुज्यं प्राप्तः किं च ना
पि तत्प्रदोषोक्तिकथनं द्वेषाद्योपि भगवत्येवोत्सादितास्तदाह हृषीकेशमिति इंद्रियप्रेरकोपि यथासुखं भवतु तथा करोति

भा. सु. टी. यत्रद्वेषस्यापिमोक्षसाधकत्वंतत्राधोक्षजप्रियाःकिमुवक्तव्यंमुक्तिंगच्छन्तीति १३ अत्रमुख्यामुपपत्तिमाह नृणांनिःश्रेयसार्थ
६ येति॥नृणांनिःश्रेयसार्थायव्यक्तिर्भगवतोनृप॥अव्ययस्याप्रमेयस्यनिर्गुणस्यगुणात्मनः॥१४॥प्राणिमात्रस्यमोक्षदानार्थमेवभगवान्
अभिव्यक्तः उभाइयमभिव्यक्तिर्निःश्रेयसार्थमेवभगवतोभिव्यक्तिःप्राकट्यंनृपेतिसंबोधनं नकदाचिद्राजाकार्यंविहन्ति तद्वद्
निग्राह्यपितुंप्रकारान्तरेणनादृश्यस्यनाभिव्यक्तिःसंभवतीतिवक्तुंभगवन्तंविशिनष्टि अतोभगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नःअपराधीनः
कालकर्मस्वभावानांनियामकःसर्वनिरपेक्षःकिमर्थमागच्छेत् किंचस्वार्थगमनाभावोपिपरार्थंस्यात् तदपिनास्तीत्याह अ
व्ययस्येत्यादिचतुर्भिःपदैःअन्येषांकृतिसाध्यंज्ञानसाध्यंवापदंभवति तदुपयुज्यतेभगवांस्तुनकृतिसाध्यः अव्ययत्वात्
अविकृतत्वात् नकृतिसाध्यः अप्रमेयत्वात् ज्ञानसाध्योपिदेहादिभजनद्वाराभजनीयोभविष्यतीत्यपिशङ्क्यनोनिर्गुणःनिर्गता
गुणायेभ्यइति गुणेषुविद्यमानेषुएवान्यस्याप्रतिपत्तिस्तत्रभवति यथाक्षुधितस्यान्नदानंकामिनःस्त्रीरसोपयोगःइन्द्रिये
षुसत्सुतद्विषयाणां अतोभगवतःसेवकपूरणीयांशःकोपिनास्तिनित्यभजनीयोनभवति किंचात्मलाभार्थंसर्वत्रापेक्षेतनापि राम.
नतथापिसर्वेनस्वेच्छयातःसर्वगुणानांसएवआत्मासाधनप्रकारेणनान्यथाप्युपयोगःअतःस्वपरप्रयोजनाभावात् यदिसाध ६
नतिरपेक्षांमुक्तिंनप्रयच्छेत्तदाव्यक्तिःप्रयोजनरहितैवस्यात् १४ एवंसतियेनकेनाप्युपायेनयएवसंबध्यतेतस्यैवमुक्तिरित्यवो

साह॥कामंक्रोधंभयंस्नेहमैक्यंसौहृदमेवच॥नित्यंहरौविदधतोयान्तितन्मयतांहिते॥१५॥ ॥कामादयःप्रसाधनानिभगवत्संबं
धीनत्रकामःस्त्रीणामेवक्रोधःशत्रूणामेवभयंवध्यानामेवस्नेहःसंबन्धिनामेवऐक्यंज्ञानिनामेवसौहृदंभक्तानामेवसख्यं
तेष्वेवसिध्यतीतिपूर्वसिद्धज्ञानभक्त्योःनात्रोपयोगस्तेषांतयोर्मर्यादयास्वतन्त्राविर्भावस्यनियतत्वादितिपरं मर्यादयास्वतं
त्राविर्भावस्यनियतत्वात् एकस्यतुभयत्वेसंयोगपृथक्त्वन्यायेननिर्णयश्चैत्यनादरे अन्योपायकश्चनोपायोभवेत्सर्वंत्वदाकर्त
व्यः अन्यथोच्यतेअन्तेयामतिःसागतिरितिअन्यशेषतामापद्येन कर्मवशाद्गतेभगवतःस्मरणमन्यस्यैवप्रपञ्चविस्मृतिरोधि
त्वाद्भावतः अतोनित्यंयेविदधतेतेनतन्मयतामेव ननुकामादिषुक्रियमाणेषुदुःखांतराभिभवेकथंनित्यंकरणंसंभवतीति
आह हराविति सहिसर्वदुःखहर्त्तानित्यंतद्भावनायांजगदेवतदात्मकंस्फुरतिदृष्टिःकामेनातुरत्वेनकिंपुनःस्वात्मा अत
स्तदात्मिकाएवभवन्तीतिसर्वत्रभगवदावेशात्जीवन्तःकरणान्येवप्राणेन्द्रियदेहयोःविषयेषुगृहेषुपंचपुत्रादिषुहरिसंतः
नादृशीभावानांकुर्यात्कामक्रोधादिभिर्येषां पूर्वप्रपञ्चविस्मृतियोगयथाज्ञानेनतथापरत् १५ किंचअदविरोध्योमुक्ताःकिमाश्चर्यमेव
हवाएवाग्रेमुक्ताभविष्यतीत्याह॥नचैवंविस्मयःकार्योभवताभगवत्यजे॥योगेश्वरेश्वरेकृष्णेयतएतद्विमुच्यते॥१६॥ ॥एवमसं
भावनारूपोविस्मयोनकर्तव्यःअसंभावितबुद्धीनांअन्यथास्फुरतिप्रमाणात् यतोभगवान्मुक्तिंविमोक्तज्ञानादिकमुपयुज्यते तत्र

भा. सु. बो. र्वं भगवत्सेवायास्तिपरिज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षो न भवतीति शास्त्रसिद्धत्वात् ज्ञानस्य तदपि दास्यति किंच अन्यः सदेहं
७ कुर्यादपि भगवतो माहात्म्यं न दृष्टमिति भवत्वात्तु न कार्यः गर्भ एव माहात्म्यदर्शनात् किंच निर्दुष्टे सर्वे भवन्ति तत्र दोषाणां
मूलं जन्म तदभावे दोषाभावः तेन अजत्वात् निर्दुष्टः अन्ये तु वैदिकाः यतेनगतेस्तेषां स्तुतिः संभवति तुल्यत्वात् किंच यो हि सा
धनपरः समुच्यते तत्र साधनं मनः सर्वतो निवृत्तं तथा योगेन भवति तस्य योगस्य नियामको भगवानेव यद्यन्यस्यापि मोक्षो
भवेत् भगवदिच्छैव भवेत् योगादि साधनानां तन्नियम्यत्वात् किंच सदानंदो भगवान् फलात्मा यः कश्चिन्मुच्यते स एतमेव प्रा
प्स्यति अतः साधनैरप्ययमेव प्राप्यः सोऽत्र स्वयमेव संवेद्यत इति न किंचिदनुपपन्नं किंच एतत्सदृश्यमानं सर्वमेव जगत् य
तो विमुक्तिं यास्यति भावनया गोकुले स्थित आह ज्ञानदृष्ट्या वा साक्षात्परंपरया वा सर्वो नैव मोचयिष्यतीति तदा निवसन्ति समूले
नि श्लोकद्वयेन यद्वा कृत्स्नमिति एताः कृष्णं कान्तं परं विदुः ननु ब्रह्मत्वेन या अतो गुणप्रवाहोपरमः कथं संगच्छत इति अत्रायं भावः
ब्रह्मत्वेन विज्ञाने हि शास्त्रीयं न च सा लौकिकं भवितुमर्हतीति सत्त्वात् संजायते ज्ञानमिति वाक्यात् एतास्तु गुणातीतस्वानंदमात्रका राम.
स्या मुखोदरादेः प्रकटस्यानंतगुणपूर्णस्य सौंदर्यादिगुणेषु परिनिष्ठिताः अतो निर्गुणत्वात् गुणप्रवाहोपरमः कथं संगच्छत इति उप ७
रमस्याभावरूपत्वेन प्रतियोगसापेक्षत्वात् तत्र च प्रतियोगिन एवाभावादिति पुनरुक्तिसंबोधनं शुद्धसत्त्वाभिव्यक्तिज्ञानोदयस्याभावाप्ति

दत्वे संस्कारार्थं अतोऽनन्तरमाह उक्तमिति पुरस्तात् सप्तमस्कंधे गोप्यः कामादित्यादिना अत्रायमर्थः यथा भवति गुणातीत एव परिनिष्ठ
ति बुद्धित्वेपि देहस्य तत्प्रयोजकत्वाच्चैद्यादीनां ज्ञानं सत्वं तथैतासामपि निर्गुण एव परिनिष्ठत बुद्धित्वेपि जारत्वबुद्धेस्तत्प्रयोजकत्वा
त्सत्वगुणत्वमेवेति लक्ष्यते अयं च रसः सर्वभावप्रपत्त्येकलभ्यः न हि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः कामपूरकत्वेनैव तत्संभावनीय यया
त् अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबंधकत्वात् यथा चैद्यादीनां स्वाधिकारानुसारेण तादृशशरीरनाशे तत्सद्गतिः स्वाधिकारानुसारेण तथै
वैतासामपि स्वाधिकारानुसारेण तथात्वे सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव ततो निजपतिभजनमिति सर्वदा तत् अन्यथा मां प्रप
द्यंत इति मर्यादाभंगोऽत एतदेव मनसि कृत्वाह उक्तं पुरस्तादेतत्ते इति ननु तथापि तादृशप्रपन्नेरेव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रतिफलं न
विष्यतीत्यत आह द्विषन्नपीति अपमर्षः मोक्षसुखानभीप्सुत्वादिरुद्धदेहकत्वाच्चैद्यः तस्येव यथा तासामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तवान्
वं तादृक्प्रपत्तिमूलानामप्येतासां तादृशं फलं दत्तवानिति एतेन यथा द्वेषमुक्तौ सा तन्मतं तथान्यशेषभजने तद्रसपोषकतीति सूचितं
नानुगोकुलस्य भगवत्क्रीडोपयोगित्वेन सर्वा गौणीकृतस्य सर्वस्यैव निर्गुणत्वे कथमेतासां सगुणत्वमुच्यते किंच अधोक्षज इति सर्वभाव
प्रपत्तिलभ्यमेव फलं दिशितं भगवता ततः पूर्वमेव सर्वभावः किमिति नोत्पादित इति चेत् अत्र वदामः या सा साक्षाद्भगवत्संबंध
त्तासां सर्वासामेव रासमंडले मंडनानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेकतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वा

कार्याभावेऽपि निर्गुण इति ज्ञापयितुं तासां सगुणभावमुक्त्वा द्वेषत्वन्निवर्त्तकोऽपि स्वयमेव नान्य इत्यपि ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिविधायकं भा
विलविरहजदुःखसंगमजसुखयोः कर्मजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मल्लाभेव सर्वमिदं दत्तवानिति नि
गर्वः अत्र पुष्टिमार्गीया एतन्मर्यादामार्गीयानुपपत्तयोऽनवसरपराहूता इति सर्वमनवद्यं अत एव श्रीशुकोऽपि जहुर्गुणमयं देहमिति स
गुणमयं देहमिति सगुणा देहत्यागमेवोक्तवान् अन्ये गुणानीतत्वाद्यभिप्रायेण गोप्यत्वात्स्पष्टं नोक्तवान् अन्यथा गुणमयपदं वै
यर्थ्यं स्यात् ननु पूर्वोक्तज्ञापनार्थमेवेदं कृतवानिति कथं ज्ञेयमुपपत्त्यभावादित्याशंक्योपपत्तिमाह नृणामिति अयमाशयः लीलायां
नश्चित भक्तेषु च मुख्यरोरासस्था सुप्रासाधारणत्वबुद्धिः स्यात् सदोषत्वारोपापरपर्यायानां तासां सगुणत्वात्तत्स्वदोषत्वाद्गुणत्वस्वरूपेली
लोपं च सगुणत्वप्रसंजकत्वाच्च एवं सति तल्लीलायां मुक्तिप्रतिबंधकत्वमेव स्यादिति नुहेतुत्वं तथा सत्यवतारप्रयोजनं विरुध्येते
त्यन्यथानुपपत्त्यैव तथोक्तत इति ज्ञापनप्रयोजनमयमिदमेवेति ज्ञेया व्याख्यानं पूर्ववत् नन्वियदवधि सगुणास्तोतासुक्तत्वा यादृ
लायाः पूर्वोक्तदोषप्रसंजकत्वं दुर्वारमिति साशंक्यं पूर्वलीलायाः कृतिनाश्यमाह काममिति इदं हि साधारण्ये नोच्यते यत एवं नित्यं विरुध
ते नैतन्मयतां यांतीति न चेदं तद्दोषभावाविषयकमेव अत एव क्रोधादयुक्तिरपि अन्यथा प्रस्तावेनानतवतन्निरूपणमयुक्तं स्यात् त
था च सगुणानामपि भावेन भजनेन भगवान् स्वानुरूपमेव फलं ददातीति ज्ञापनाय पूर्वलीलेत्यर्थः अन्यथा मुख्याधिकारिणामेव भव

त्यासिद्धिरिति ज्ञाने अन्येषामप्रवृत्त्या मुक्तेरुच्छेदः स्यात् इदं शास्त्रमप्रयोजनकत्वं स्यात् मुख्याधिकारिणां स्वत एव प्रवृत्तेः स्वरूपली
लयोर्नैकदापि सगुणत्वं लीलाविषयाणां सगुणानामपि निर्गुणत्वात् नहि दोषनिवर्त्तकत्वमौषधरोगिसंबंधसतद्भव
तितथासंति नदानिवर्त्तकत्वापत्तेः लीलायाविषयत्वात्तासन्नियमे सगुणनिर्गुणभक्तयोरेकस्यावेशुपादानादिलीलायानिरोधो
नोपपद्यते क्रोधादिवत्कामोपाधिकस्यापि जघन्यत्वज्ञापनायापि क्रोधादिरितिरूपणं ज्ञेयं तन्मयतां निर्गुणतामित्यर्थः न
नु साक्षादंगसंगित्वेऽपि सगुणत्वस्थितिं वक्तुमशक्तिः कथं सहितो वन्हिसंबंधेऽपि वस्तुलस्थितिरिति चेत्कोऽविस्मयः लौकिकरीत्या
कामभाववतीष्वलौकिकस्य रमणं द्वितीयः क्रोधादिभाववतां नसकलमनुभूतसेव भगवत्प्राप्तिश्चापरः स्नेहवत्समानरू
फलत्वं च यशोदानंददेहीनाभावत्कंसत्वस्य च वनाप्तितस्यैन ह्यान्यप्राप्तिश्चान्यः एतासां तदैव निर्गुणदेहप्राप्तिर्विनेवत
साधनमिति चेतरः सर्वेषां भावनामेव करिष्यमाणलीलायामनुभवः अन्यस्य तु तद्रहितानामपि सनैकदा विस्मयाविष्ट
राजानं ज्ञात्वा तन्निवारकं क्रमेण वदन् पूर्वश्लोकोक्तभाववतां भगवत्प्राप्तौ हेतुत्वं तत्त्वमाह नचैवमिति। आद्यविस्मयाभावार्थ
माह भवतेति अत्रायं भावः पूर्वमनिर्वेर्यं ब्रह्मास्त्रात्तोऽपि गर्भे परिरक्षितवान् भवतं प्रयोजनमस्तीति अधुना तु नदर्शा
नाह्लालवाक्यादर्थिनं रक्षतीति भवतीति भवतं नैवानुभूयते नत्वेतावतास्तु शक्तौ काचिल्लूनता इच्छाशक्त्यधीनत्वात्सर्वा

सांप्रतक्रीडां तस्याः सर्वाधिकत्वात् न हि मे तत्र प्रतिबंधः दृश्यामग्ने रदाहं कल्यमिति तच्छलनचयगमएवेति वक्तुं पूर्वोक्तं प्रपञ्चनेपि या
सां साक्षाद्दिव्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं भगवता तथाकृतमिति विज्ञाता भगवतानुविद्धि स्मयो न कार्यः अनुभावो निनुभवेनात्यः कुर्या
दपीति द्विती यत्नी यादिकं यदिदं इति भगवतीनितत्रेश्वरोदि सर्वेरसभोक्ता भवति सर्वरस इति श्रुतेः कामरसो हि ताद्रसभावव
तीषु विशिष्टो नुभूतो भवति कामशास्त्रे स्तथैव निरूपणात् तथा चैश्वर्यविस्मयो न कार्यः तथा भगवद्गीयस्येतरसाधनासाध्यसाध्य
साधकत्वेनात्युपत्वात्क्रोधादिदोषमत्सानिर्वेशमपि सर्वार्पणहरिर्निवारयितुं समर्थ इति ताद्दशे विस्मयो न कार्यः यशो त्वसाधारणे
मसाधारणे कर्माणि सति भवति यद्दितं हि वत्स्वेन मुक्तिं दधात्विति सुतरां साधारणेनासाधारणं यशो न स्यात् यमयद्रूपादि म
त्वपि स्नेहादि समानफलदानेत्वसाधारणत्वेन साधारणं यशः स्यात् तथा च ताद्दशयशसः सहजत्वेन न मायिकधर्मा अपि हरे
सहजा एवेति नायं विस्मयः कार्यः श्रीर्लक्ष्मी सा चैतादृशस्नेहवती वक्षसि संस्थितिं प्राप्यापि चरणरजः कामयते मत्स्वत्वनारं चावन
इति सदा व त्वेन हरेः स्नेहरसाभिज्ञं इति तद्वसुखरूपदानेयुक्तं ऐकं हि ज्ञानमार्गे ज्ञानवत्त्वेन तेषु तथा युक्तं सौहार्दं साम्ये सति भवति राम॰
न च समानशीलव्यसनेष्वेव नाहं मानामानमाश्रयो मद्भक्तैः साधुभिर्विना श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा साधवो हृदयं मह्यं ९
साधूनां हृदयं त्वहं मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपीत्यादिवाक्यैर्यथा भगवतो भक्तातिरेकोरागभावेन सक्तो स्वेच्छया इति

त्वं तथा भक्तानामपि भवतीति सौहार्दं योग्येषु सौहार्दं ददातीति पूर्वोक्तवैराग्यत्वं वा तेषु तथाकरणं युक्तमिति भावः यशोदानंद इत्सादिनो
क्तविस्मयाभावप्रार्थमाह अजइति यदि भगवतो जीववत्तत्रापि जन्मस्यान्तदा तत्रत्र बहिः स्थितो तत्तां तद्वेदिकृ यमागतस्तत्र सत्त्वेनेति सत्त्वेच्छ
या यथा मायाजनिकां दूरीकृत्य यथोदरागृहे पकृष्टसभावनेतेयेवांतर्दधत्सजनेनायं विस्मयः कार्यः अग्निमोहजरभावार्थमाह योगेश्व
रेति योगिनो हि योगवत्वेन भोगार्थं ममेकानि शरीराणि युगपत्क्षणमात्रेणासृजंतीति तेषां च योग आगंतुको धर्मः भगवांश्च तादृधर्मसंपा
दकः फलदाता वेति तेषामपीश्वर इति सहजानंतशक्तिमानिति तान्त्ययलौकिकदेहसंपादनमात्रं विस्मयहेतुर्भवितुमर्हति न अग्नितरः
भावायाह कृष्णेति कृषिर्भूवाचक इति वाक्यात्सदानंदस्वरूपो भगवान्निर्दोषपूर्णगुण इति यावत्तेन कृष्णात्तिरेकस्य वस्तुमात्रस्ये
व सदोषत्वात् तत्रापि स्वात्मपहेतुत्वे ज्ञानतः सदोषत्वमेवेति निश्चयः इयं च लीलास्वरूपानंदरूपा ताद्दृशी सेवेति सर्वात्मभावरहितैश्चेतित
दनुभावायोग्यत्वात्तत्रायं विस्मयः कार्य इत्सर्थः किंच एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तसर्वसाधनेत्वेनासीदो कुलत्वप्राप्तं निश्चितयानमिति वाक्या
त्सर्वसाधनविमुखं तदपि यन्निःक्षणं स्वहृत्स्वेत्यायते अग्निमाय मत्वा तास्तानुभावार्थं भगवान्परं पुनः पुनः पृथक्कृत्सतामनुभावयती
त्यचिंत्यानंतशक्तिमति न किंचिदाश्चर्यमित्याशयेनाह यत एतद्दि निश्चितं कत्वधुनालीलेत एतु संधाना भावात्तत्रैव स्थितदर्शनदिसुक
वान् वर्तमानप्रयोगं वत्कृतवान् तामेव लीलामनुभवतीति सर्वे मनवधानं क्वेतदूपरीसमपि सुवचं तथाहि एता अपि पूर्वोक्तमध्यपानि

प्यएवअतएवपूर्वश्लोकेतासामपिनिवृत्तिमुक्तानादृशीलोकेसंभावितेतिसाकथमुपपद्यतइत्याशंक्यनिराशयाह अंतर्गृहेत्यादि
अत्रायंभावः पूर्वंहिवचनेननिवर्त्तनं तथासतिनिवृत्तिर्हिविपरीतलक्षणयाभवतिसचातिदूरेत्वयस्तस्सजातीयांकाश्चिद्व्रजांदिकृते
क्रिययामनिबंधेनप्रतिबंधंदेहमपिसत्काभगवत्संगताजाता तथचितादृश्यंपूर्वोक्ताः सर्वाइतिपुक्तेर्वानिवृत्तिः किंच तद्भाव
नायुक्ताइतिपदेनच्छन्दस्यपूर्वंपरमाश्लिलेनपूर्वंचपूर्वोक्तानामेवभावस्योक्तत्वादेतद्भावसजातीयभावत्वंपूर्वोक्तानामपितिगम्यते
तेनेनत्विष्टाशेषधर्मत्वंतत्रापिसिद्ध्यति एतासांमुक्तिरत्रेतितन्निवृत्तिविनानसंततितथोक्तंजातांननत्थेतिननथोक्तमितिचेत् अहोऽयंस्ता
ह्ममानितोमोक्षाख्यामेनवयस्मात्लोचनएहिसेनवाहिमोक्षांसत्वगिरिगर्तांघातनयासत्विवशाशयाः परोक्तमपिनानुसंधत्सेतथाहि
मत्वंकानिरासायेनत्कथावनारितानद्भावव्यलयावर्णितः तत्रतांपठ्यामसदर्थमियंकथाकल्पितानसिद्धेरनुदिताअसंतएवसम
तश्चेनत्रापितापठ्यामएतासांप्रतिबंधकोहेतुरितिस्वप्रियास्वपिसगुणत्वंख्यापयितुमेतासांप्रतिबंधोहरिणैवकृतइतिचेद्ब्रवीमिह
तैवविचारकस्सतवशतथाहृदयंनास्युरत्युक्तत्वेत्रजानीमः मतोमर्यादाभक्तिमार्गीयसेवाविषयकप्रत्यूहमपिनिर्गुणत्वंतत्रसाक्षाद् रम॰ १०
गसंगिनीष्वसगुणत्वंब्रवीमि किंच तन्मनस्कामस्त्राणांमर्दयेत्सत्करोहिकाइत्यादिनामभणेवएताः परंतनुभूतइत्यादिनोद्धत्वोद्
बोएवमत्यूनइत्यादिनाभगवतास्तुतेनापिचरणरेणुप्रार्थनापूर्वकंस्तुताइतिकृतद्वंद्वधर्षकामपिनतत्काउमोपाधिकेनमतबंधेनतथोक्त

इति ननथाप्तेहेभगवतोपिविषयांतरतुल्यत्वेनसंसज्यसर्वविषयांनिनिकल्पनानुपपत्तेर्विषयत्वमित्यागमनातत्तभगवतोपिवि
षत्वेपिनइतिअविषयाणांत्यागोनुघ्नइतिवाच्यं तवपादमूलंप्राप्तइत्युक्तिविरोधात् नहिकामिसेवनइतिकिंतुभक्तएव किंचतो
केप्यतनासुषमयानानंतरंरक्षाकरणेप्रोषुके नहेतुरुक्तइतिप्रणयचतुर्भिगोर्वाभिरिति नहितादृशेकामोपाधिकः संभवति
ततस्तादृशीनांभजनादित्यागः संभवतिप्रसुततदादिसंबंधप्रसादप्रगमनंकुल्यावत् तदनंतरंयद्रमणंतत्सुरसोवैसइतिश्रुतेः स्वरू
पस्परसात्मकत्वाद्रसरीसास्वरूपानंदरानमेवसात्त्विकंसुखमात्मोत्थविषयोत्थंराजसंतामसंमोहदैन्योत्थंनिर्गुणमदपाश्रयमि
तिभगवद्वाक्यात् भगवत्संबंधिसुखंचापियुणातीतमेव १६ एवंप्रासंगिकंपरिहृत्यप्रस्तुतमाह॥तादृष्ट्वांतिकमायाताभगवान्व्र
जयोषितः॥अवदद्वदतांश्रेष्ठोवाचःपेशैर्विमोहयन्॥१७॥तासुसमागताः समागताः तानतिर्वाक्येनतथापुनःसगुणाः समागताः अन्यसंबं
धिन्यः ताः शब्दश्रवणात्समागताः इतिशब्देननिवारितगीयाः अन्यशेषतयाभजनमयुक्तमिति करिष्यमाणलीलानुसर्वभाव
प्रतिपत्तिसाध्याअतोनिवारणार्थमत्रप्राह ताद्दृष्ट्वेत्यादि तादृशाअंतिकमायाताद्दृष्ट्वास्वार्थमेवागताइतिविविच्यसभगवान्सर्वज्ञः
सर्वसमर्थोपिताअपिव्रजयोषितः अथातस्ताः स्वकीयास्त्वतः सततानुपपत्तिरहिताअपिदृष्ट्वाअवदत् धर्मप्रबोधनार्थंवस्त्रणा
नमुक्तवानन्यतानाः पूर्वंनिवार्यमाणाः समागताः कथमेतद्वाक्येननिवृत्ताभविष्यंतिअतोमर्यादाकृप्रयासइतिचेत्तत्राह वदतां

श्रेष्ठ इति ये केचिद्वदन्ति तेषांमध्ये श्रेष्ठः अतो दृश्यगम्यश्च वचनं वदन्ति अतो भावद्वत्वेनेन निवृत्ता भवन्ति तावत्कृतो भोजो नीयाः
किंच अलौकिकमप्यस्य निवर्तने सामर्थ्यमस्तीत्याह वाचः पेशैर्विमोहयन्निति वाचः पेशा वाक्सौन्दर्ययुक्ताः शब्दा वैविशे
षेण मोहयन् अथवा नास्ति: कर्तुमेव सम्यङ्मोहनार्थं निषेधवाक्यान्युक्तमाह अन्यथा गच्छेयुरिति अतः अर्थतो निवारयन्त्या
पि पर्यवसानतो न निवारयति १७ भगवान्वाक्यान्याह ॥श्रीभगवानुवाच॥ स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥ व्रजस्या
नामयं कच्चित् ब्रूतागमनकारणं १८ स्वागतमित्यादि दशभिः दशविधानि निवारणानि तमोरजःसत्वभेदाः शांतवसानतः निरूप्य
न्ते त्रिविधं यथा सुवाक्यान्यपि यथायथं प्रथमं तत्तामसस्य त्रिविधेन निवार्यते ततस्तामसराजसस्वतत्त्रिविधे निवार्यते ततस्तामसरा
जसस्य ततस्तामसतामसस्य एवमग्रेऽपि विभाज्याः प्रथमं समागतानां लौकिकन्यायेनाह स्वागतमिति कुशलप्रश्नोयं वो युष्मा
कं समागमनं स्वागतं कि मिति स्तुतिमाह महाभागा इति भवतीनां महद्भाग्यं अतः स्वागमनमेव तथापि दृष्ट्वं तदिति लौकिकि:
वस्तु तत्तु निष्प्रत्यूहं न गवत्सामीप्यमागता इति समागतानामुपचारमाह प्रियं किं करवाणि व इति किंचित्सार्थं पितुमागता राम॰
इति लक्ष्यते तथा सति तदुक्तं अर्थाद्देतासाभाह स्वभावतः प्रियः किं तु कामतः प्रियमिति स्थापितं तत्प्रयोजनं त्रिविधं भवति ११
दृष्टरूपमनिष्टनिवृत्ते देशकालमवहितं कामीतं चेन त्रापि त्रैविध्यमस्तीति वाक्यत्रयं वा यद्वंवसी ध्यायेः समागतास्तत्र

किं व्रजे कश्चन उपद्रवो जातः यत् ज्ञापयितुं तेषां समागमनं पूर्वं पूर्वांगीकारे उत्तरोत्तरवाक्यं यदि प्रियमप्यनेन किंचित्कर्तव्यं व्र
जे च न काप्यनुपपत्तिः तदा आगमनकारणं ब्रूत: १८ तत्राप्युत्तरे स्वयमेव यच्छांतरं कल्पयति यथा भवंत: समागतास्तथा
वयमपीत्याशंक्याह ॥रजन्येषा घोररूपा घोरसत्वनिषेविता ॥ प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥१९॥ एषा रजनी न तु दिने
दिवस एव त्वरण्ये कार्यार्थी गम्यते अयं तु चंद्रो न तु सूर्य इति भावः न खलु रजनी तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगंतव्यमेवे
ति चेत्तत्राह घोररूपेति प्रकाशयुक्तापि एषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका प्रकाशयुक्तायामपि रात्रौ गच्छन्तं पुरुषोपि बिभेति इति किं
च घोरसत्वनिषेविता घोराः सर्पे वसत्वानि रात्रिं निषेवंते न तु घोराणि अतो रात्रौ अघोरा निर्गतो घोररूपत्वमस्यते अतः स्वभावधर्मे
संसर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा व्रजं प्रतियात ननु चैवं सति तत्रैव स्थाने स्थास्याम: परिचितो भवानिति चेत्तत्राह नेह स्थेयं स्त्रीभिरिति वर्या
हि पुरुषाः रात्रिश्च भयं अतो त्वस्त्रीभिर्नेह स्थातव्यं तथा सत्युभयोरपि विविक्तैव स्यात् किंच भयस्यैव यदि दृष्टा बाला अनर्येयुः तदा स्त्रीयेता
पि भवंत्यः सुमध्यमाः रसात्मिका: अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वेषैवंगं तन्मध्ये विनियतस्थलेऽत्र प्रश्नो घोरपरत्वोपि येमः न मतिपा
ते नित्य अथवा यमभिसारिका एव मुद्दिश्य समागताः १९ किमिति प्रेष्यंते इत्याशंक्याह ॥मातरः पितरः पुत्राः भ्रातरः पतयश्च वः
विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृढ्वं बंधुसाध्वसं ॥२०॥ भवतीनां मातरो नियामका स्तास्तु नागताः अतो भवतीनामन्वेषणमपि करिष्यंति अ

तत्तासां साध्वसं भयं मा कृध्वं मा कुरुत न च वक्तव्यं तास्वपि तथा स्त्रीत्वाद्धनागमिष्यंतीत्यत्रापि न रक्ष इति तेषां कुले कलंकः शंक्यः तेस
मागमिष्यंत्येव न तर्हि नेः सहर्गंतव्यमिति चेत्तत्राह विविक्तं तोस्वपश्यंतानि गोकुलान्निर्गतानां कुलस्थानागमनेन मध्येन हन्वोभा
गाः स्फुटिताः संति तत्र भगवन्नार्यामिष्टसि यथा न कोपि भगवत्समीपं गच्छति अतो मार्गांतरेणैव गताः असंलग्नसंभोगविविक्तं से
व अनेन स्थितेनो शंकाभावोप्युक्तः वंधुभ्यः साध्वसमिति च तत्तास्तथा वोनागता इति मंतव्यं कुले च कलंको भविष्यतीति च न तेपि रक्ष्या
स्वभावं ज्ञानं तानि नागमिष्यंतीति चेत्तत्राह भगवद्यर्थे समागता इति तत्राह पुत्रा इति पुत्राणां सर्वथा रक्षकत्वं महतीलज्जो
त्तिनेषु रयपाभवार्थं गंतव्यं ननु बालका इति चेत्तत्राह भ्रातर इति ते हि समर्थाः अन्वेषणे लज्जावंतश्च अतो लज्जाया अह
ष्टांकराचित् शरीरमपि त्यजेयुः अतो भ्रातः स्नेहाद्गंतव्यं ननु ते अपकीर्तिभयादन्वेषणागमिष्यंति तरुणास्ते तरुण्योपि वयमिति
चेत्तत्राह स्वःपतय इति तेषां भोगापेक्षाप्यस्तीति तेषामेव वापरसः अतः परस्वं नान्यसै देयं भोग्यस्य ततोपि सिद्धिः सर्वे एवा पश्य
न गृहे दृष्ट्वा अवश्यं विचिन्वंति अतो बहुकालमदृष्ट्वा नाशशंकया अपहारशंकया च भयमाप्स्यंति न च वक्तव्यं किमस्माकं ते रास॰
स्तत्राह वंधुसाध्वसमिति ते हि वोपवारिते सर्हेव स्थातव्यं अतो वलवद्बाधकस्य विद्यमानत्वात् आमुत्वगंतव्यमिति २० ए १२
वमुक्ते परितो विलोकयंतीराह ॥ **दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररंजितं ॥ यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं ॥ २१ ॥** एवा

हिरण्यसरजसी अग्निभा एजसस्तामसी परिवनदर्शनार्थमागतं दृष्टमेव वनं अत आनिपातेति अर्था सर्वैदा दृष्टमेवेत
दूर्ते नात्र भयमिति ज्ञापितं गृहे च न गंतव्य इति परिगृहगमनापेक्षातदेव गंतव्यमिति वचनात् न च वनं कुसुमितमिति
वर्णयति यथा तासामन्याशक्तिर्भवति इदानीं पुष्पाण्येव जातानि फलानीति वा कुसुमिते वने रतिः कर्तव्येति भावः सर्वत्र
मोहः प्रेषणं चानुस्यूतं किंच राकेशस्य चंद्रमसः करै रंजितं उद्दीपकाण्येव नेनाम्रसंपुष्पाणि राजसानि चंद्रकिरणाः सा
त्विका इति अपरा केश इति पूर्णचंद्रः अतः पूर्णे तैस्थातव्यं यवौरिसृष्टौ तु गंतव्यमिति वा यमुनापि तन्न संवर्णयति यमुना
संबंधिमानिलेन लीलया एजंतेः कंपमानास्तरुपल्लवास्तैर्मंडितमिति जलसंबंधिनीलश्रीवानत्तरूणां सुगंधिनां संबं
धात् त्रिगुणो वायुरुक्तः वर्णनायां रसोद्दीपकस्ते चोपयुज्यंते २१ एवं वनं वर्णयित्वा अन्यासक्तिं सुसाध्य तत्र नो गंतव्यमिति सा
ह ॥ **तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः ॥ क्रंदंति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥** तत्तस्माद्भवंतं दृष्टमिति क्व
चैस्य सिद्धत्वात् एतादृशं वनमिति मा यात तेषामपि ध्वनिः चिरं भावि विलंबो न कर्तव्यः चिरं मा याते तिच न हि कश्चिद्भगवंतं विहायगो
ष्ठं गच्छति किंच गोष्ठं यात तत्र गवां शुश्रूषणामपि भवति किंच न आगतानां धर्मः सिद्ध्यतीत्याह शुश्रूषध्वमिति पतिसेवा स्त्री
णां धर्मः तत्रापि भवत्यः सतिः सर्वत्र संपति विशेषणं वा पूर्वेतत्र्यमनिताः पतिव्रताः स्त्रियः स्थिताः पुरुषभावनया पुरुषा जाताः भवं

भा॰ सु॰ बो॰ तस्य पुरुषाः विपरीता जाताश्चेति अन्येष्वपि विपरीतं भविष्यन्ति निविचार्यं गन्तव्यमिति भावः धर्मे तत्त्वरसस्तत्रैवेति पतीनितिबहुव
१३ चनात् धर्मभावश्च यथा भवति तां मन्ये पतिव्रतात्वरगच्छन्निति सर्वासामेव तथात्वेनेङ्गं तव्यमेवेति नहि पतिव्रताः समायान्ति लौ
किकधर्मपरायणाः अतो भगवद्वाक्यं रसात्मकत्वात् तदभावे स्वरूपं तिष्ठति किंच वत्सा लक्ष्यैव बद्धाः बालाश्च क्षुधितास्तेन रुदन्ति अतस्ते
षां रोदनं निवृत्त्यर्थं तान् पाययत लालनं दुग्धं तत्र च गाः परार्थे च भवति तजीवनं स्वार्थं अतो दुःखितानां स्थाने सुखकोऽपि निर्नेग
तव्यमिति २२ एवमुक्त्वा स्निग्धदृष्ट्यो जाता स्ताः मत्वाह॥ अथवा मदभिस्नेहाद्भवत्यो यन्त्रिताशयाः॥ आगता ह्युपपन्नं
वः प्रीयन्ते मयि जन्तवः॥२३॥ मया त्वर्थे बते पक्षाः कल्पिताः वस्तुतस्तु मोहादेवमागताः स्नेहात्सिद्धं तोयं पूर्वपक्षार्थमनूद्य
तेनिरुद्धो भावो गुणात्मको दोषात्मको वा न फलं प्रयच्छति लौकिको भवति अतः अनुचिते मय्येवागमनमिति स्नेहः सर्वभावेन
यन्त्रिताः आशयो यासां ताः दृश्यन्ते भवत्य इहागता स्तदुपपन्नमेव तर्हि को विलंब इत्यत्र चेत् तत्राह प्रीयन्ते मयि जन्तव इति मम संबं
धिनः सर्व एव जन्तवः स्वयमेव प्रीयन्ते प्रीता भवन्ति ननु मया किंचित्कर्तव्यं स्नेह एव मय्यनिनतुकृतिरिति अत साधारणममिमर्थं राम॰
ज्ञात्वा मन्तिया तत्स्थितिपक्षे तु स्पष्ट एवार्थः तथा तमेतेनिष्फलिष्यन्ति नहि स्नेहादागतः प्रेर्यमाणोऽपि गच्छन्ति यन्त्रितो वशीकृतः १३
अन्तःकरणं स्वाधीनं जातं न किंचिदवशिष्यते निःकपटा च प्रीतिः कर्तव्यं उभयत्र भावः २३ ननु कामरसेन निविष्टमनसां न धर्मो

बाधकः परस्मिन्नेव रसो रसोऽरितिनात्राह॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं॥ जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुल
स्त्रियः॥२४॥ कुलस्त्रियः उपपतिजार संबंधः तद्रसात्मकमपि बहुदोषयुक्तं न तत्रास्तत्पद दोषानाह अस्वर्ग्यं परलोकनाशकं
पूर्वं धर्मेण सिद्धोऽपि स्वर्गः तस्मिन्नश्यति किंच लोकेऽपि यशो दूरीकरोति चकारान्नरकोऽपि भवति नापि तत्र रसो भोगो महान् इत्या
ह फल्गु अल्पमेव तत्सुखं क्षणमात्रसाध्यं च स्वरूपतो महदपि कालतः परिच्छिन्नं परिच्छिन्नमपि कृच्छ्रमेतिकष्टसाध्यं तास्ते न प्रयासे
न सिध्यति अतो बलवदनिष्टानुबन्धि किंच अनुभवकालेऽपि न रसमुसाद्यतियतो भयजनकं शृङ्गारविरोधी भयानकरसः अ
तएव व्यभिचारशब्दवाच्यः सुखं तथा भयानकमेव रसमुसारयेन विशेषतः प्रथमतः किं च सर्वत्रैव जुगुप्सितं सर्वे देशेषु का
लेषु तत्कलापदिसत्कर्मापि कुर्यात् ततोऽपि जुगुप्सितो भवेत् धर्मबुद्धिस्तत्र विचिकित्सैव न भवति अतो बहुदोषयुक्तत्वात् उक्तमा
र्गेण न युक्तं एवं सगुणाः प्रबोधयुक्तानीताः प्रबोधयातः श्रवणादिभिन्नतु लौकिकदृष्टान्ते दोषाः ननु भक्तिमार्गेण परमार्थदृष्ट्यो वा न
वा स्तु पुरुषो न मरति चेन्नत्राह॥ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात्॥ न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान्॥२७॥
नहि भक्तिमार्गे संबंधं च एव कर्तव्य मरतिशास्त्रमस्ति भक्तिर्हि नवविधा श्रवणादिरूपा चस्व संबन्धपक्षे तु पुनरागमनापेक्षा स्नेहस्तु भगव
द्विषयकः अलौकिकः स एव सर्वाधिको भवति लौकिकस्तु कामशोकनाशसहीन एव भवति तस्मल्लौकिकस्तु कारणानि त्यक्त्वाणि श्रवणं

दर्शनध्यानमिति आदौश्रवणंभगवदुक्तानांपदवाक्यानांभगवन्निशङ्कितासर्वविधारणंतथासतिविषयोध्यावर्तिभवति अन्यथा
असत्वापिस्नेहस्यात् तदनुदर्शनंतदर्शस्यानुभवःक्रमयाभवतिसाक्षात्कारोवाभगवत्कामार्थः नारदादेरिवततोध्यानंतयोगेनचिं
ततं एतैरेवमपिभावोभवति सत्वोसत्वोभावअनुतत्यातत्वात्स्थिरोभवति यथायमुपायःशास्त्रीयःसाधीयान् ततथानिरन्तरंसा
न्निध्येनजातेलौकिकःसर्हिकामशेषःइत्सवोवामः अतोप्यहान्सुनिपात अतःपरमार्थविचारेपितथातथ्यमिति तथेसत्वप्रकार
एवनिषिद्धः नत्वरूपतोमहत्वंनिषिद्धा गृहस्थितानांचविहितंभवतीतिविरोधेउभयानुरोधिशरीरत्यागःकर्तव्यमिति+ गृहगमनंभ
ज्ञापितं २७ एवंतासांगृहगमनेबोधितेतत्परित्यागानांनंतरंपुनर्गृहणमिवतांनाशनमिवमन्यमानाः भगवद्वाक्यंचानुसृत्य
मिति+ निश्चयस्तत्रापिभगवत्संबंधानंदाभावादितिकर्तव्यतामूढाजातादित्याह॥श्रीशुकउवाच॥इतिविप्रियमाकर्ण्यगोप्योगो
विंदभाषितं॥विषण्णाभग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां॥२८॥ विगतंप्रियंयस्मादितिउभयथापिप्रियाभावः किंपरीक्षार्थेनाह
अहोस्विदर्थमिथ्येनतएवायमर्थइति आसमंतात् श्रुत्वावाक्यतात्पर्यंनिधार्यतत्संगमनेववदतीतिनिश्चित्य अंततनिषेधेनत्वेनतत्स राम॰
भवहेतुमलभमानाः गोप्योनैपुण्यरहिताःगोविंदस्यस्वामिनःएवभाषितत्वेन अनुतत्वंकारहितमीश्वरवाक्याच्चनिर्दोषरहितं १४
माकर्ण्यविषण्णाजाताः मनसिपरमंविचारंप्राप्तस्तत्रहेतुर्भग्नसंकल्पाइतितत्रापराश्चिंतामापुः कथमस्माद्विचारितमम भगवद्वाक्यं

तत्रैवसुखंभवतीतिसाचिंतावैलौकिकंव्याप्यचेदम् जन्मजन्मांतरणीयविनिदारितत्वभयानादुरत्ययापर्यवसानरहिताजाताः २८ त
तःचिंतयापज्ञानंतरमाह॥कृत्वामुखान्यवशुचःश्वसनेनशुष्यद्बिंबाधराणिचरणेनभुवंलिखंत्यः॥अस्रैरुपात्तमषिभिःकुचकुं
कुमानितस्थुर्मृजंत्यउरुदुःखभराःस्मतूष्णीं॥२९॥ चिंतयाप्रथमंमूर्छिताजाता ततःमुखान्यवाङ्मुखानिकृत्वाकमपिस्वमुखंप्रदर्श
यिष्यामइतिअवाङ्मुखानिकृतवत्यः अवगताःशुचःयैतैःस्ताःशोकसंबंधिन्योजाताताःशुचःश्वसनेनशोकसंबंधिनाश्वासवायु
नाशुष्यंतिबिंबवदधराणियेषांतादृशमुखानिकृत्वा चरणेनचभुवंलिखंत्यःस्तत्यैवावस्थाभवतीतिभूमिविवरमिवप्रार्थयंत्यः उपात्त
मषिभिरस्रैःकुचकुंकुमानिमृजंत्यःतूष्णींतस्थुः मुखस्यअवाक्त्वेनभक्तिनिरोधभावःश्वसनेनप्राणपीडाशोकेनांतःकरणस्यविवा
धरोधेपेणकामरसस्यपरा भूमिविलेखनेनचागीरस्य अश्रोतैरिन्द्रियाणांकुंकुमाभावेनकांतेदुःखभरेणआनंदस्यतूष्णींस्थितत्वेन
सर्वनिरोधभावोनिरूपितः केवलंस्थाणुवत्स्थिता २९ एवमपिस्थितेनोत्तूष्णींस्थितं भगवंतमाकर्ण्यकिंचिद्विज्ञापयामासुरित्याह॥प्रे
ष्ठंप्रियेतरमिवप्रतिभाषमाणंकृष्णंतदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः॥नेत्रेविमृज्यरुदितोपहतेस्मकिंचित्संरंभगद्गदगिरोऽब्रुवता
नुरक्ताः॥३०॥ भाषणंपूर्वोक्तमेवअप्रधानसामथ्यवस्थायांकिंचिन्निरोदनंक्रियते स्वस्थाभगवतगृहेगच्छतेत्येवददातिपरंतस
न्मुखलदासतासांतदस्यैववाक्यास्मृतानिप्ररूढानिसञ्जाभिषानि वाक्यानुसारिनवंतितदाभगवद्बोधिनाएवताः भगवद्वाक्या

भा. सु. बो. निश्शंकं पश्यपि नु मारे भिरेऽस्मा हमेष्टमिति प्रेष्ठो भवसीवस्व सामर्थ्यात्तथा संपादितत्वात् परं वदन्ति अन्यथा न तथाप्यप्रियमिवमति
१५ भाषणं प्रोक्तं न हि कदाचिदपि भगवानप्रियं वदन्ति किंतु प्रियो भवति निरोधोऽपि भवति सर्वे भवत सामर्थ्यात् दुरत्वेन प्रियत्वेना
ध्यते तथा जगत्जगदर्तिनिरिक्तरूपश्च तदाह प्रियेतरमिव प्रतिभाषणमिति प्रियः प्रियोऽशः तं ततोऽतिरोधारयति किंतु वाक्यं तेन रूपेण
वदति किंतु रूपान्तरेण तदा तेन सह वादः कर्तुं शक्य इति न हि फलं कश्चित्साधनं भवति मारणं तेन तावदन्ति परं त्वलाद्यपि मति
धैर्येन निराकरणं कृत्वा सम्पात्यन एवं तदाह कुलसदानंदमिति ततु कोयं निबंधः स एव काम्य इति महाश्वेन्न मर्त्यं तेन तदा अलम्
तद अपि काम्यान तत्राह नर्स्य विनिवर्तितसर्वकामा इति तदर्थ विशेषेण निवर्तिताः सर्वकामा याभिः अयमेव काम्य इति
निश्चित पूर्वमेव सर्वाः काः माल्मका कामभयं च्चायं पुरुषः यदि सत्कोपि पत्वेन तदा भगवद्रूपमेव कर्यं न यत्वेन तस्मादस्म
त्कामः अतशिष्यनेस चेन्न भवेत स्वरूपहानिरेवेति निश्चित फलेमानसं कृत्वा दृढीभूय हरिं तोषयन्ते नेचेति मन्यथा व्याप्त
नं सर्वमाप्यषिला किंचित्संरंभेण वाक्यं श्रुतम: संरंभः भगवानहि वाक्येन निराकरोति नतु स्वरूपतः वाक्यं तु निराकार्यमिति रास०
तदर्थं संरंभः सर्वोऽप्यंतर्गत्वा पराप्रवर्तते परसंरंभेण गद्गदा गीर्यासां वर्णानां नस्फुटं निर्गमनं ईश्वरवाक्यानिराकरणे यत्नो वाणी। १५
विभेति एवमसान्त्वनं भर्त्स्यतः अनुरक्ताः रागो हि भयप्रतिपक्ष यत्र रागः स्वल्पोऽपि न तत्र भयं अतः अनुव्रतः उक्तत्वसः वाक्या

नां बाधक वाक्यानि निवर्तते प्रार्थनाधिकारश्च विधात्वेन तासां वचो जयंतीति हि यद्भगवता प्रथममुक्तं स्वागतं वो महाभागा इति प्रथ
मि भगवता वक्तव्यं तु ता न तथापि प्रयमाभिप्रायेण स्वस्मिन्नागता इति तथा सति नेयं स्तुतिः किंतु तिरस्कृतवचनमिति स्पष्टमेव शतानात्
३० नत्वशक्यं किं कर्तव्यं तत्राह॥ गोप्य ऊचुः॥ मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं भक्ता भजस्व
दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून्॥ ३१॥ विभो इति भगवान् सर्वमेव कर्तुं समर्थः समर्थश्चेदन्यथा वदे
त्तदा भगवत्त्वसामेव भवति इत्याशयविधमानायं तव वदितीति यच्च भगवतोक्तं व्रजस्याना मायमिति तद्यस्मात् अनुद्दिश्य पतः स
र्वविषयान् त्यक्त्वा सत्यज्य तव पादमूलं माताः अनन्यकामा परिग्रह अनुचित ; नापि जारत्वे न सामागनमिति निरूपितं एकादशेंद्रि
याणामपि विषयस्य त्यक्ताः स त्यक्तास्तत्र विनिर्गमनं तव पादमूलं प्राप्ता इति अन्यथा पादमूलं प्राप्तिरेव न स्यात् यदर्कं त्रूतागम
कारणमिति तत्राहः भजस्वेति अन्यथा कर्तव्यमिति चेत्तत्राहः हे दुरवग्रहेति दृष्टोऽयमग्रहः पद्भजनं न कर्तव्यमिति यथा जीवा
नां तेऽहिसर्वे कर्तुं वाञ्छन्ति न भगवद्भजनं यथा यथाग्रहो जीवानां दृष्टस्तथा त्वयापि भवितुमर्हतीति यथा मा प्रपद्यंत इति न्याप्ति
यदि तदिति प्रायेनैव तथा न स्यात् तदाप्यास्माभिर्न त्यजतामिति एनं च भजनं विषयवत् किंतु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो
वक्तुमुक्तप्रकारः दृष्टांतेनाहः देवो यथेति देवो हि सर्वानिव भजंते अन्यथा शब्दं व्यर्थं स्यात् तत्राप्यादिपुरुषदेवः पूर्वं कांडभ

जनं सार्थकं सुतरामुत्तरकाले आदिपुरुषत्वात् सेव्यं भवति देवाश्चेन्नहि देवः सुजनकं व्यभिचारजनकं भवति पुरुषोत्तरभजने
विप्रधर्मभर्तृविवाहितः अभजनीयो भवति अनंगीकारः स्वचितः नत्वभजनं एतेन सर्वथा त्यागतिरिक्तभजनं न सह इत्येतन्निवृ
त्तिपूर्वकमेव स्वभजनं संपाद्य भजनं तेन तथात्वे यापि कार्यमन तत्र प्रेषणं न वाप्यनुचितमिति ज्ञापयते किंच यथा शुश्रूषन्
भजते भगवान् आत्मीयत्वेन परिगृह्णाति आत्मनः पादपुरतः स्थानं दत्त्वाः सम्यक् कृतिरेव तद्दानं रमणमितिचेत् स्वास्थ्यस्य
पतोरन्यत्र पित्रामाविष्ठं न इति न्यायेन भगवांस्तदा स्वमात्मानं प्रकटं करोतीति शुश्रूषन् भजनरूपः अन्यथा शुश्रुषा
एवं भगवन्तं भजन्ते ननु भगवान् अतः फलरूपो भजनीयो यथा तेषां पुनः शुश्रूषा संपाद्यते तेषं तेन स्वभित्रैव स्वस्वापयसीति तथा अ
स्मदर्थं माविर्भूतानंदेनत्वं यो जनीया इति एतत्कर्तव्यमित्यर्थः एतेन प्रार्थनाकरणे कृतकृत्या तेषां ब्रह्मपक्षो निरस्तः अग्रे
प्रश्न नाज्ञापनं प्रहस्थितिः संपादिताकर्तुरसद्यो भाये न ननु गृहार्थमिति हि यं ३१ यद्यपि भगवतोक्तं स्त्रीणां स्वधर्म परि
त्यागोनुचितमिति अतः एषा रजनी घोररूपा नेह स्त्रीभिः स्थेयमिति तत्राहुः ॥यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग स्त्रीणां
स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तं ॥ अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ॥३२॥ पतिरत्रापिसु
तरः स्वरूपाम अनुवृत्तिः स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वया उक्तं वहिर्मुखादिषु धर्मशास्त्रज्ञाः शरीरेण धर्मः स्वधर्म आहुः न

त्वात्मधर्मं भगवद्धर्मं वा यतस्ते अनात्मविदः तथा धर्मविदेव त्वया न तस्मात् विचार्यं आत्मानं तत्त्वयोक्तं तथाप्यस्माभिर्विषय
निर्धारः क्रियते न तु श्रुत्येनेत्याहुः अस्त्वेवमेतदिति स्त्रीभिः स्वधर्मः कर्तव्य इति यदुक्तं तदेवमेवास्तु न हि पुसादयः स्वप्रसाद
पः धर्मस्वरूपं नाप्याधारः किंतु निमित्तं स च धर्मः अनुष्ठीयमानः प्रमीयमानश्च भवति अनुष्ठीयमाने पुत्रादयो निमित्तं प्रमी
यमाणो गुरुः अतः सानुवृत्तिः प्रथमतो गुरुरेव वक्तु अन्यथा स्वधर्मो ज्ञात एव न स्यात् न च भगवद्वाक्यमनुवादकं पूर्वमस्माकं
धर्मज्ञानाभावात् अन्यथा न देवत्वं क्रियते नापि सेवा व्यतिरेकेणापि धर्मः स्फुरति अन्यथा वचनमात्रेणैवावगतं स्यात् अत उ
पदिष्टस्य सिद्ध्यर्थं सेवांकारस्य उपदेशस्य परमार्थः कर्तैव भवति अंगानि कोमलसंबोधनात् नास्माभिः प्रतिकूलतया निरू
प्यते किंच स्वधर्मे नैकविधाः स्वापेक्षया उत्कृष्टविषयाः समानविषया हीनविषयाश्च तत्र पूर्वपूर्वे प्राबल्यं यथा स्त्रीणां पतिशु
श्रूषा नां समामानां सेवा धर्म एवं स्वनियमाक सेवस्वरूपत्वोपि अनुवृत्तिमुख्यो धर्मः अन्यथा प्रेरणाभावे पि यतिसेवादौ
न प्रवर्तते अतः पत्युः अपि भवानीश्वरः अंतर्यामी तादृशेपि स्वधर्मे न प्रवर्तयसे किंतु स्वसेवार्थमेव प्रेरयसि अतो
वाक्योक्तधर्मासिद्ध्यर्थमपि भावनादौ सेव्यः किंच धर्मो धर्ममूलः तदविरोधेन कर्तव्य फलार्थं च कर्तव्यः अन्यथा वेद इति प्रीति
पुरुषं प्रवर्तयेत् आत्मा प्रः स्यात् अत एव धर्मेणां स्वप्रियत्वात् उपरमत रत्नुरोध उक्तः द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयः इति न्यायात्त्व

तत्कस्यचित्प्रियो देहः कस्यचित्स आत्मा कस्यचिन्निर्वाहकं भवांस्तु सर्वरूपो भवति यतः असंतनप्रेष्ठ परमप्रेमास्पदमानंदः वंधुर्देह
निर्वाहकश्च किंच न केवलमस्माकं किंतु नतु भवतां सर्वेषामेव देहधारिणां भवायभासयेसनलयादतमेव शरीरवद्धिवाग्निप्रयोज
नंजीवोगद्दीत्वात्तिष्ठतीति निरूपितं अतः सदेहः भगवदीयः भगवत्सेवस्थापितः तस्मैनिवेदनतदनुपयोगे जातेनयश्चैरन्यसेवे
यं च नतनो हि प्रेयः अतः यावद्भगवतो उपयोगं ज्ञास्यति तत्वालसो दास्यतिवोधितोपि यतस्तदनुदेयंपि यंवस्तु अचार्यैनिलेति
प्रसिद्धिरेव प्रमाणं किंच न केवलं देहादिकं तु वंधुरपि येन प्रलयेन शरीरं धियवर्तिसंबंधः आत्मधारकश्च अतो नरगवांहिरंगत्वापे
नतिस्मातिसत्यायो नवाभगवत्सेवेवनमुख्या यदा पुनस्तनुपयोगस्तत्रापि वेतथाप्रेरणं न दास्यसे दास्यामो नान्यथेतिधर्मविचारो ध
र्मस्याधिकारः एतच्चलदनंगीकृतं सर्वमेवनिवेदं भवतीति सार्यंते अस्मिन्निवेदनत्वात् तुमेवसेव्यमिति वा अन्यतरकरदासर्वे
वामाता अंशतो वाधितात्वात् विनिगमकाभावात् अनेनसाधर्मेपि न भवतीयः कालादिनावाध्यते अतएवस्वभवति नहिसमार्णवि
रुद्धं विधत्ते अतः यत्कादिसेवाविधायकं शोचेत्सेवातसेवामेव विधत्ते अतः अनुवाधयसेवतंत्र्य विधानयसेवाभवत्सेवेवोधितेतिभा
वः ३२ एवंराजसानां निरूप्य सात्विकानां निरूपयति ॥ कुर्वंतिहित्वयिरतिंकुशलाः स्वआत्मन्नित्यप्रियेपतिसुतादिभिरार्तिदैः किं ॥ तन्नः प
सीदवरदेश्वरमास्मछिंद्या आशांधृतांत्वयिचिरादरविंदनेत्र ॥३३॥ यद्यप्यकामा नरः पितरकृतिमात्मध्यं पुत्राश्च समितितत्किमि

देवप्रथमतयास्माभिरेव क्रियते अहोस्विदन्येपि कुर्वंति तत्राधिकिमधमाः मात्रादानुदर्शनं कुर्वंति अहोस्विदुत्तमाः उत्तमा अपि तत्सेव
यामग्रका अहोस्विदन्तरङ्गा इति विचारणीये अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्रमाह ये त्वात्मनि कुशलाः आत्मविंतार्थिनः ननु देहे
द्रियाणां तेनत्वेव रतिं कुर्वंति स्नेहेन हि क्रियाभवे विभगवत्कृतमेवजीवगामी भवतीति तदुपपादितम् तथात्मनेप्रतिसुखसेवताप्रीत्या
संसेवा भवति यदिपुनः आदिसेवापि धर्मः स्यात् तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् तदा पुरुषार्थमेव कुशलाः इत्यनेन तेषां कौश
लं तेनन्यतरस्य येसत्यानि हित्वा तत्मात्रंद्रियद्मनसामर्थ्याभाव एव अन्यागामितं तस्य यतो निवर्तंते तत्र निरूपितं निरुद्धानि
द्रियाणि सम्यग्भिनी भवंति तदाप्यग्रगमांतरे वभवंति यदि रतिस्तर्यमुपयुक्तानि भवंति अतः केवलनिरहकर्तव्यपक्षे त्वयि रतिं
कुर्वंतीति कुशला इति इतिशब्दार्थत्वयीति एकवचनेन तत्पूर्ववदेकत्वं सर्वं संभवतो निरूपितः किंच भावात्ममात्स्यस्थूलः नत्वध्या
सम्यायेनतथा जाताकिं तव्यीतत्यहिंसेवाकर्तव्या सचेत्प्रियः कालपरिच्छेद्यो न भवति सभवानेव अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यात् ज
नावद्धिनस्यापि परिच्छेदकत्वात् किं च पतिसुतादयश्च तथ महिमतां वो भवितुमर्हंति यतः आर्तिदाः नहिधर्मनिमित्तानि कदाचिद्दुःखा
निभवंति अन्यथा संसारिनस्यात् अतस्ते किं तेषां भयं अतु अन्यद्वानंतः किं तिप्रयोजनमितिसर्वः परमेकमेवमार्गंतीवंधदभावे
सर्वशास्त्रप्युक्तमत्यार्थोस्यात् तदादुःखतत्रसाम्यसीदत्वं प्रसन्नो भवतदन्यसारादरतलोकाभावात् दुःखहेतुत्वमपि प्रसादे भवतीतोऽपि

चेत्तत्राह ॥ वरदे स्वरेति ये हि वरानप्रयच्छंते लोकानां क्लेशं ज्ञात्वा यत्तोरक्षालव ॥ अन्यथा न प्रसीदिय मानेव रं न मेक्ष्येषु ॥ तेषामपि त्वमीश्व
रोऽस्मात्तु ॥ तद्धारापि सर्वेषां दुःखसमं करोषि अतो वयं क्लिष्टाः क्लेश एव साधनं न तपो वत् निषिद्धप्रकारस्तु पदचनकश्चनभविष्यति सनक
त्वम् ॥ ननु पथ्येनावनं तकालेषु पतिसेवाकृता एवमेवाग्निरपि कर्तव्याभावत्वात् गौणसमारध्वंसमाषयेदिति तस्माद्विचार्येव पतिसेवाकुत
ते ति चेत्तत्राह ॥ मा स्मच्छिद्याआणं ध्वनामिति नास्मभिः पतिसेवाकृतः सर्वमेवास्थितं च दासस्यास्ति तं मध्ये स्थिति निर्वाहार्थमेव तदंगीकारः
इदानीं चेत्समागतानामाभिर्लक्षितो योनिषिध्येत् तदा आसाभग्नाभविष्यति तस्यागतासांप्राणएवगमिष्यंति अतएवकेनचित्त्वी
त्वदयत्तेन निरूपितं आसां वचो त्दर्शहरण इति एनस्य मूलमपि च्छाशाखे भविष्यती चिरात्त्वय्येव ध्नांत स्यां क्लिन्नाषां अवलंबमानाभावा
त् अधः पतिष्यामइति सेसयमर्थमप्रसिद्धः अरविंदनेत्रेति संबोधनं दृष्ट्वाप्यायकत्वं निरूपयति आसा हेतुरप्यनेनोक्तः ना पहारकद
स्यादर्शनात भावो द्वारिण्या एवं तथात्वात् इयदेवि धिजीवनमप्यत्त एवेति भावः ३७ यदुक्तं वनदर्शनार्थं किमागताइति तत्रवनवर्णना
त्मनान्तराहुः ॥ चिंतं सुखेन भवता पहृतं गृहेषु एनिवेश्यमुत करावपिवत्तसूक्ते ॥ पादौ पदं न चलतस्तवपादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो क
रवाम किंवा ॥ ३८ ॥ वनदर्शने छान्तराभवतिय दाचित्तं स्वस्मिन लिप्तं तत्तुत्वयैवागमं तत्रापहारणेतवप्रयासः तथासतितायदन्तं स्या
त् तदाह सुखेनेति भवभावानंदरूपेणागतं नहि साक्षात्स्मानं देसति कश्चिसरं परयायाप्सिकं साधनं गृहानिवनदर्शनं दूरेपिपश्चि

तेनिर्विशनि अनेन ज्ञानशक्ते रपहार उक्तः नापि कर्तव्यं वनं किंचित्कार्यार्थमागताइति तदर्थं क्रियाशक्तेरप्यपहारमाह उतकएव
चौ निषेगत्वत्कृते निर्विशतः दूरेणापास्तं वनं कृतं कामेन चलस्यत्तत्त्वात् त्वत्स्पर्शेनैव करौसजीवौ भवतः नो चेन्मृतौ अतः सेवाविधि
रपि हस्ताभावात् कुंठितत्वहिकारहितं कर्मणि कश्चित्तत्रियुक्ते किंच यद्धाकुंठयगंतव्यमिति मिमायेण वनदर्शनं ज्ञानमित्युक्तं तदप्य
संभावितं यतो पाकंपादौ स्वपिनवपादमूलात् अस्मात्स्थानादेकमपि पदं न चलतः नान्यत्र गच्छतः पदानां गतियुक्तानां मूलभूतौ त
त्पादौ तस्यापि चेन्मूलं गता ॥ तदा कथमन्यत्र गच्छेयुः अन्यथा वृक्षाणामपि गतिः स्यान्मूलं गतानां अस्मात्स्थानात् इति वक्तव्ये यत्तव
पादमूलादित्युक्तं तत्वद्गमनेन सर्वे वर्गं तु स्थापतेन तु त्वद्व्यतिरेके योनि स्थापितं अतः कथं याम ॥ शकटादिना प्रेषणीया इति चेत्तत्राहुः
अथो अथ तत्र गत्वा किं वा करवाम यथा शकटादिकं गृहे यातनार्थं साधनमस्ति तथैव बहुकारणेन किंचित्तल्लोकसिद्धं न केवलं गमने
नपयो जनं किंतु पत्यादि सेवार्थं गमनं तदभावाद्व्यर्थमेव गमनमिति भावः तदाहुः अथो अथ किंवा करवाम गेहे त्वन्निरपेक्षा कृतिः
भिन्नमक्रमेण भगवद्भावेन भवतीति तथोक्तं अनेन तत्र तथानमप्यशक्यं निरूपितं आसाभावे सर्वत्रैव शोषात् ३७ यद्गवता शीघ्रं
गच्छतेत्युक्तं तत्राहुः ॥ सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोक कलगीतजहृच्छयाग्निं ॥ नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम
पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३९ ॥ वयं शीघ्रमेव गमिष्यामः यदि त्वं प्रतिबंधेन करिष्यसि अनेन त्वत्संगे भवेपि मरणं पश्यतो तु न किंचिद्गन्तव्यं

हेअंगत्वदधरामृतप्रवाहजलेननोहृच्छयाग्निंसिंचसिंचाग्निस्त्वयैवोत्पादित इति तत्कारणमाहुः हासावलोककलगीतजनि
तयोपहासपूर्वकः अवलोककलगीतं वतार्भ्याजातोहृच्छयः कामः स एवाग्निः हासः कामजनकः अवलोकः संधुक्षणकर्त्ता
गीतं वायुरिव तत्रापि कलगीतं सर्वतोवायुः सोपि जातोहृच्छयगामिन्यधरामृतमेव पूर्वोदितस्तुप्रवाहस्तेन तस्यात्रसेचनकरण
त्वेनोक्तयाग्निरिति महत्वंधन्यते अतोमुक्तासेवनोक्तिः लौकिकस्याग्निः अलौकिकेन नैव साम्यति कंदर्पोहिमनोज्वलितसहजी
वन् अग्न्यवर्त्थासजनितान्यथाश्रमतेनैवसज्जीवनीतत्रापिनदेषभोग्येन अन्यथानेरेवजीवितः स्यात् सुप्तिकरणत्वात्तत्
स्यमोक्षः अतोत्रिगुणेनैवाधरामृतेन तत्सजीवनं अतः सेवनमेवोक्तं अन्यथा निर्वाणमेवप्राप्स्येयुः कामेजीवनीरतीविष्या
मः अन्यथा सर्वयं ज्वलन अन्या नपित्वात्पिप्यतीतिनदाहुः नोचेदितिरोदनेनपद्मिमत्रवादी वनजीवयिष्यति तदा विरहेन।
जनितोयोग्निस्तेनोयंसुकरेह्याः ध्यानेनतन्पदयोः पदवीयामः स्वयंस्वतंत्रमार्गज्ञानात् वंतुसखायेन मार्गेन गमिष्यसीति
नैववयास्यामः यथात्वमतुनास्मभ्यमग्निप्रदस्तथापितथाभूतास्तुभ्यंपश्चात्तापादिहितनोभविष्यामइतिगच्छामिसंधिस्तेषा
दयोः पदवीयांतत्रिवक्ष्यामामिनित्वंदेहेगतेत्वयामाणिक्यविदितमदेहांतरस्यतुनोसंतिः बीजस्यदग्धत्वात् हरेणेवदग्धोनका
मः प्ररोहतिसविपरीतोरहोमभवतितत्रापिविशिष्टविरहएवकोनाभावरूपोवा अनेनतस्मात्सहएकोनाभावोविरहत्वेयदपिपू

नीताग्निनैवदाहोसंभवतितथाभस्मातनकुरुणेनतस्यसामर्थ्ययावत्समर्थयावत्सर्वांगेषुस्वस्मावयैवेष्यप्यग्निः प्रविश्यतनोदु
द्धोभवति यथावन्हिःसंबंधेनशुष्कंकाष्ठंज्वलतितत: उपाधेरसत्संगत्वात्तेपदयोर्गमनं अतोगमनंदूरापास्तंप्रत्युमरणमुप
स्थितमितिशीघ्रप्रतीकारंकुरु ३५ किंचपदपुंकअथवामदभिरत्रेहागता इतिपदस्मात्केत्रेहस्तुतः तत्रयथार्थमिष्टंविलापः
॥यर्ह्यंबुजाक्षतवपादतलंरमायादत्तक्षणंक्वचिदरण्यजनप्रियस्य॥ अस्प्राक्ष्मतत्प्रभृतिनान्यसमक्षमंगः स्थातुंत्वयाभिर
मिताबतपारयामः॥ ३६॥ हेअंबुजाक्षयर्ह्येवतापनाशकयर्हियस्मिन्क्षणेतवपादतलंअस्प्राक्ष्मतत्प्रभृतिनान्यसमक्षंअंगसाम
र्थ्येनास्पेक्षानुपारयामः साक्षात्तच्चरणस्पर्शोदुर्लभः यत्रपुनःपादःप्रतिकलिः तस्यादतलंस्पृच्यते रमार्पितेनैवजीवतिवदुर्लभताग
पत्नीभिस्तवांघ्रिरेणुस्पर्शोभिकारः यद्वाछयेतिअतस्तत्फलस्थानीयरमायाः क्षणंसुखंतेनैवदत्तंक्वचिद्दलपेसमागतंसुखंतत्रैवभ
वतीतितस्यस्पर्शनेवास्माकंभूमिष्ठस्यतेनतुलक्ष्मीवत्तत्पदतलमायातिअस्माभिर्विचारितंलक्ष्मादेवत्मातेनपसाचाचल्यपरि
हारेणतदासाभिरपिचांचल्यपरिहारेणतत्क्लिष्टतयास्थातव्यं किंच अरण्यजनाःप्रियायस्यतेनापिसर्वसंगत्यागेनस्थातव्यंसंगा
भावएवभगवत्तेयहेतुरिति अरण्यंसात्विकंवेशंवंतरणेनपुलिंदीस्मारणंवापादतलंसंबंधिकंकुमसंबंधेनेवतत्अपिप्रियाआसक्ति
तितेनपादतलस्यपर्यवसायित्वंप्रसुप्तिसाधकंत्वचसहजमितिवयमप्यानतितेष्वजानिरत्नभावः स्फुटमिदंतवकुंकुमस्पर्शमितिसवसुत्क

भा. सु. बो. अतः तत्प्रार्थनात्यसमर्थं स्थातुं शक्नुमः सर्वथा वा येन प्रपन्नः सत्पामा वः तु दुःखं प्रवेशेन तत्पोहि पस्य घातकः तद्भावापन्नो तस्याग्निस्थानं
१९ नेशक्तो भवति यथा व्याघ्राग्नेर्देहाभिमानी तथा भगवदीयभवद्धर्तिगेको हि तद्भावनाश्यपिप्यंती नियन्त्रेवं स्वदेहेसिकानत्रान्यथाने गम
नंतत्स्व च देवनालेन भावना दूराया लो अनिप्रीनिसा त्र तु नियोसां अत्रापि सा अनन्यभावाएव वयं लक्ष्मीवत् किंच यथा सर्वपरित्यागे
न लक्ष्मीचिन त्वां शरणं गतानथा लपाश्व भिरसनाजातायथाव यमपिजाताः सर्वदेवत्वं प्रेलसं वंधे प्राप्नुमः अन्यथा जीतमेव नस्या
त् एवं पूर्वोक्तपूर्वावयनान्यन्त्रमेर्पणपितुमुचिताइति ३६ ननु तस्मादेवगसा संबंध आसा सच प्राप्य मिकः भवतीनानुप्रयमनोन्येव
संबंधः अतो वयम्पमिति चिन्तत्राहु ॥ श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ॥ यस्याः स्ववीक्षणकृ
तेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥ लक्ष्मीरपि नरदेवगसा भवगवंतं प्राप्नुवंती किं तु तच्चरणारविंदार्थमहत्तपः कृ
तवती सा तत्रोक्तेन तदा यादितु भक्तत्वेन अन्यथा वक्षसि स्थलं प्राप्य स्वतन्त्रं तुलस्या सहसायत्वमेगी कृतसचरणरजो न कामयेत
चरणरजस्तु तुलस्या भवति भक्ता हि भक्तेः तदुपादितं मयपमस्कंधे तस्य रजस : माहात्म्यमाह भृत्यजुष्टमिति तद्रसेवमखानां शरीरोपते: राम०
किंतेनि प्रसिद्धः सर्व एव भक्ता तच्चरणरजसेव संपादितदेहत्वं नः अतः तुलसी तत्र भक्ति स्थाने निष्ठिता नत्वन : मामिर्थेयां तेन त्सेवका ए १९
व भवति अतो लक्ष्मीः अतः करणेस्थानं प्राप्यापि अन्यः सप्रस्थानं निचितमा रजश्चकमे तस्मिन्स्थाने तु न शं कापि ननु किं मेतावद्बत

स्याः तत्राहु : यस्या वीक्षणकृते अन्यसुरप्रयासा अन्ये सर्व एव ब्रह्मादयो देवाः तथा कुर्वंति लक्ष्मीरक्षा ततश्च स्वल्पिति अन्यथा तेषां क्रो
पि पुरुषार्थेन सिद्ध्येदिति अतो बहुभिः प्रार्थनामानिजाता कश्चिद्यसमर्पितयः कुर्वीत सकोवेदकि कुर्यादिकामनार्थं तु न येयं का प्रांसे
तु संदेह एव न भवति एवं चरणरजसः प्राप्तो अनन्यगामित्वं निरूप्य स्वस्य तथात्वमाहुः तद्वद्वयं चेति अस्मान्नपि वहव : मार्थयंतित
द्वयादेवपूर्वं चरणरजस्पष्टं ततो देहोपि तच्चरणरजसा समुद्भूत इति सर्वथा तव पादरजः प्रपन्ना च कारएवपि सा प्रतं नागनाथावाम
हिष्यः ता एतादृशाः शरीरयुक्ता एव अतो स्मद्वयं एवं समागतो भगवानन्नात्मानं गोपनीयमप्यगुप्तः ख्यायति तस्मान्नाग्रहः कर्तव्य
इतिभावः ३७ एवं स्वस्य भगवदेवभोग्यशरीरत्वमुक्त्वा प्रार्थयंति ॥ तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपा
सनाशाः ॥ त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ पूर्वः लोके नेव भर्तृशुश्रूषणविधिर्निराकृत:
तत्परित्यागः सुतरामेव तेनेव तिरस्कृतो भवती अनेनापि निराकरणं प्रार्थयंति भगवत्कृपाभावेतादृशेनेव सर्वबाधो भवेदिति कृपा
हि सर्वेनाधिकारं तस्मात्कारणात्प्रसीद इति वितत्राहुः वृजिनार्दनेति वृजिनं दुःखजनकं पापं स्वभावत एव सर्वेषामेव तत्रापि सं
बंधेन तद्दृष्टापि प्रमादहेतुमाह : तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता इति यस्तु चरणतलं प्राप्नोति स प्रसादं यापि स च प्रसादः प्रभुपुत्रादिरूपो मा भवति
नित्यधिकारमन्येभ्यो भावनेऽस्मिन्निति विसृज्य वसतीरिति गृहस्थाश्रमस्य कुः ननु गृहमाचरन्निति वसतीर्न दुःखं च न परित्यागोपि हेतुमाह :
त्वदुपासनाशाइति त्वत्सेवां करिष्याम इति आशामात्रेण वयं पूर्वं सिद्धं स्वकृतं तत्र समागतानां पुनर्गृहे संबंधः किंच तत्समिति अतो

भा॰ सु॰ बो॰ यमार्थमनिलसुंदरमिति नवसुंदरं यस्मिन् तं मोहकस्यानंदजनकं सर्वसंबंधासत्तानं दरूपत्वाद्वारूपमितपूर्वेकंस्यनिरीक्षणं
२९ तेन जातः तीव्रोयः कामः तेन तप्तानां करणानां अस्माकं पुरुषाणां भूषणरूप अनंतकोटिकंदर्पलावण्यस्तनः पुरुषार्थरूपमे
वदास्यं देहि अधिकारभेदेन दास्यस्यापि चतुर्विधत्वात् द्विरूपं स्वनामोक्तोपायमुच्यते उक्तलाभविशिष्टानां तदेतत्तापनिवर्तकं त
दिति किंच प्रभीरपेक्षितवस्तुसमर्पणे हि दास्यं भवति न तथा एवं समियमास्माकमुक्तापेन प्रचुरा तदपेक्षा तथा तवास्मद
पेक्षाभावात्स्वसुखस्यास्मदुपभोगः कार्य इत्यर्थः यमेवस्थनि अन्यथा दास्यस्तुरूपसाधकत्वेन दानोक्तिरनुपपन्ना स्यात् अत्र
एव तथा संबोधनं पुरुषो भूत्वा भूत्वा भूषणरूपेणेति तद्धि कठादिष्टादिषु सर्वेष्वंगेषु भवतीत्यमर्पितथा भूत्वा दास्यं देहि इत्येतेवा
कैकवाक्य तथा भाष्ये भूषणालं लेते वस्तु तंत्र पुरुषार्थे नाथ्युक्तामणिरवचितं तद्धि भूषणत्वं स्तनपर्यंतमयोक्ताथावदपि भव
तितेन महानपि तद्दोदास्यं दीनस्य एवं वर्णनं तु विवाहार्थमिति अतः उपनयनार्थपेक्षामिन लौकि+रणार्थं लाक्षामपधारय
तिसुखामतथामपि तयामध्येका [illegible] गरनितवतद्वाधिकृतं दास्यचरणमर्पितु तद्वाधीनमिति भावः अतो+ व्यवहारेण
कर्तव्यमिति भावः ३८ ननु भवती गसर्वा समेव दास्यवरणे को हेतुः सालोक्यादेरपि फलस्य विद्यमानत्वात्तत्राहुः ॥ वीक्ष्याल राम॰
कावृतमुखं तव कुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधं हसितावलोकं ॥ दत्ताभयं च भुजदंडयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम २९
दास्यः ॥ ३९ ॥ अनेन लोके सर्वार्थपतिं न सक्तव्यमिति अतोत्तरमुक्तं लोके हि पुरुषार्थत्रयं चतुर्विधो मोक्षः इंद्रादैश्वर्यप्राप्ति

र्धवेन स्वर्गप्राप्तिः इहलोके परमा लक्ष्मी तदन्यधर्मपि दासे सर्वोक्तमस्मनि तद्व्यवहारेयमिति प्रथमं सारूप्यं सालोक्यं सामीप्यं सा
युज्यमिति मोक्षभेदाः ते दास्यापेक्षा अयोजकाः अतो मुखारविंददर्शनेन तत्कामानिवर्तते न तु भक्तिरूपसुखारविंदस्य तद्व्यपेक्षया
त्वस्य धर्मे तन्निरूप्यते अलकाः सारूप्यमितमापन्नाः भ्रमराः बहव एवात्र आवृत्त्य मुखं तिष्ठंति अतः सारूप्यं गतानाय मनुष्यवद्वि
भवविशेषं तत्रदा कुंडलश्री कुंडलाभ्यां श्रीर्यस्य कुंडलयोर्वा श्रीर्येस्मात् सामीप्यं हि नैकधं भवति असंत सामीप्यं जायमानमपि
कुंडलाद्यपेक्षिकं न भवतीति चेत् सांख्ययोगे ह्युपे भगवान् प्रमाणामविलंबितं भगवदधीनगती मतौ पुनर्भगवत्सुखनिरीक्ष
कं तदा किं सामीप्येन किं तु गंडस्थलाधरसुधं हृति गंडोस्थलरूपो विशालोऽस्थले हि रसः यातुं शक्यते इति अधरे तु सुधायम्लिनं
डस्थले स्थित्वा अधरसुधाधानुमत्रशक्यो हि आनंदमात्रमसृतामृतपानं च अधरापेक्षयापि गंडस्थले स्थितः चुंबनाद्यर्थं सुत
नमा अधररसस्य अक्षरत्वात्सा हृत्तमइन्द्रियुक्तं कुंडलं श्रीयुक्तं गंडस्थलमिति सरितत् पक्षेपि सामीप्यात् भक्तोशास्त्रीयो रसः
अधिको निरूपितः परस्परं त्व गुणवांद्रसः अक्षरादधिकपतं अधरे सैरेस्वादमेव किंच हसितावलोकमिति हसितपूर्वक
मवलोको यस्मिन् ब्रह्मानंदमतिविष्टानां तत्र भक्तिविलासः हासो हि सर्वरसोद्बोधरूपः ज्ञानवाविर्भूतं ब्रह्मानंदे तु इत्यं मध्यंतज
लेनि मग्नस्य जलपानवत् न अनुभवरसो हि भिन्नतया स्थितो भवति अतो भक्तिरूपसुखस्य दृष्टत्वात् दास्यमेव फलं न मोक्षः भु

जदंडयुगं च विलोक्य दंडाद्विभावेनापि स्वर्गो न प्रयोजक इति निरूपयंति परमकाष्ठाप्राप्तः ते पि देवेभ्यो निरंतं भीताः दंडस्य
तेषामप्यभयदानेन भवतो भुजदंडयुगलं मंद्रेरत्नेवाल्लिनस्परिरस्य किमिदं त्वेन च चकारा रानन केवलमभयमात्रं प्रयच्छ
ति किंतु किं पाशकपायज्ञादिनाहवि रपि मपच्छतिमथा गेरद्रः स्वाधिकारसमाप्तो भवति दंडपरेन अनुल्लंघ्यसासनमुक्तं
उभयत्र च दंडयो युगपदेव निरूपितः ततोहि सर्वथा रेसा नाशो भवति किंच वसोपि विलोक्य लोकनाम्नियारमणं भव
ति श्रीरपि तत्र रूपेते चकारा द्वमे स्मापि अतो दास्य एव भवामः अत्र वा क्षणस्य दासी भवन हेतुत्वा त्वा यत्रार्थं भावो ना
त्ति तेयाने न दृष्टा लक्षणमत्ति विधियुक्तत्वभावेन तद्विषयी तद्विध्यनंगीकारस्य युक्ति त्वाप्यतेनदप्युक्तं भगवता अत्वर्ग्यपि
स्पदि स्वभजने दोषमद्धतं तदपि वाद्यि गुणे निवारितं तद्धि पुरुषार्थसाधकं पापं भवति फलत एव पापस्य निषिध्यमानत्वात् तन्
तु तथापि स्त्रीणामभिसरणं अतः सन्मार्गरक्षणार्थं प्रमाणसिद्धमप्येतत्र कर्तव्यमतः श्रवणदर्शनादिकमेव कर्तव्यमिति निं
न चाहुः ॥ कास्त्र्यंग ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यचरितान्न चलेत्त्रिलोक्यां ॥ त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्वि
जद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥४०॥ कास्त्रीति अयं धर्मः पुरुषाणां वक्तव्यो न तु स्त्रीणां असंभावितत्वात्तन्नत्युसंभावि
तो धर्मो भवति एवं धर्मे नाशे धर्मस्थापकं स्वरूपमेव हेतुः अद्भुतकर्मत्वात् वस्तुतस्तु स्वरूपसंबंधिनां भक्तानां धर्मस्तत्र रू

पेणैव रक्षति तत्रान्यभावेभ्यो रक्षणमेतद्भावपोषणं च स्वरूपधर्मसंबंधिनां स्त्रीत्वे रेव न किंचिदनुपपन्नमपि इति भावः
अत एवं वेस्वरक्षणेन स्वांतरंगत्वाज्ञापनाय योगे निसंबोधन मप्रतारणाय च यास्त्रीः लोके स्त्रीणां एव बाच्या सा कथमार्यचरि
तान्न चलेत् त्रिलोक्यां सत्वरजस्तमः कार्यरूपायांता मसीनां योषात् आर्यचरितेस्थितिं मत्वानं निराकरणं राजसी
नां स्वभाव एव सात्विकीनां सत्वाहमेव बुद्धिमाशक्यं तन्निराकरणं आर्यमार्गपरित्यागहेतुः ते कलपदामृतवेणुगीतसं
मोहिते ति संमोहितार्यचरिताच्चलसे वसमोहः पंचपर्वाविद्या स्थानीयो भगवत्संबंधात् अविद्यातु नवाधनेयरमन्यप
ववाधकाः तेषां चलंते इति त्वदीयाइति कलान्यवात्तः मधुराणि यानि पदानि तत्रापि मूर्तं परदमतं तत्र वेणुद्वारागी
तेन संमोहः गीतं देहमोहजनकगायं तं त्वियः कामभंतरइतिस्त्रीनु देह एव इंद्रियाणां व्यामोहकोवेणु रसात्मक
त्वात् अमृतं प्राणानां पदान्यंतः करणस्य अव्यक्तता आत्मनइति सम्यग्विमोहिता आर्यप्रमाणवलविवेकिनः प्रमा
णे हि इडमहं दृष्वोरपि भेद स्वीकारश्च युपस्थिता एव भिन्ना इति अन्यथा इंद्रियया जितो ग्वेवे संवं सरंतेपार्यस्विवं अवणं स्यात्
संकसरस्य पुरस्तारास्येत्र तपनपेयुरो मासमयस्थाकपालं निर्यायदेति अतो देहव्यतिरिक्तः स्वरूपेणापस्थितोपि प्रमाणवलेछि रूप्य
ते वस्तु विचारस्तु प्रमेय बलमाश्रित्य अन्यथा दिया नयामसन्निभक्तानां कामेश एंगे ज्ञानं भवेदिति चेत्तत्राह ॥ व्यक्तं भवान्व्रज

जभयार्तिहरोभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता॥ तन्नो निधेहि करपंकजमार्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणां
॥४१॥ देवो यथादिपुरुष इति भगवान् ब्रह्मरूपः सर्वसमः तथापि इंद्रादिरूपी कुर्वन् देवान् मारयन् विषयमनामं
गां करोति ननु देवेभ्यो ज्ञानं मयच्छ नियतस्वरूपमेवान्यथा करोति तत्त्ववाचं मन्यथा करोति किं कर्तव्यमतो यथादिपुरुषोपि दे
वोभूत्वा सुरलोकगोप्ता जातः तथा भगवानपि धर्ममर्यादारक्षकः अस्माकं संबंधं करोत्विति भावः तदेव रसपोषार्थं व्याजेनाह तन्नो निधेहि
ति भाराद्वास्माकं शिरसि हस्तं स्थापय यथा अस्माकमनन्यभावत्ति ततोऽस्माकं तद्रूपतापन्निवृत्त्यर्थं स्तनेषु च करपंकजमस्मत्तापविनाश
कं विधेहि अतो विनीनुनास्ति यतो वयं किंकार्यः परीक्षार्थं वा एतत् दूषणमितरसानि ४१ एवं प्रार्थनया भगवान् प्रसन्नवानित्याह
॥श्रीशुक उवाच॥ इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः॥ प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत्॥४२॥ सगुणे स्वरूपभावेन
बोद्धारे मे हरेः स्वरूपस्वरूपेणापि शृंगारोऽष्टविधोपि निरूपितः सामान्यरमणं पूर्वं विशेषमेलनं पुरा वालेन रमणं पश्चात् आतुरं ततः परं
ततो नानाविलासेन जानकेलिविभेदतः विप्रलंभस्य सिद्ध्यर्थं तासां यानमुदीर्यते तिरोभावस्य स्वामिना मलेकिंकामुकः प्रथमं तासां ता
पनोदार्थं सामान्यलीलामाह इति तासां विक्लवितं परमं दैन्यं यापितं श्रुत्वा प्राह अरीरमत् ननु इंद्रियैः कथं रमेत तत्राह योगेश्व
रमपीश्वर इति योगादिषु सर्वेषु ऐश्वर्यं स्फुरति अणिमाद्योपि तथा ते देवस्वरूपमेवेन्द्रियादिभावेन प्रकटीकृतवान् ननु स्वस्य कामेन

तस्यास्ततिवीजनिवृत्तौ कामो निवर्तते तासां च ध्यान कदाचिदपि संभावी गच्छति तदर्थं प्रहासकर्षणहासं कृत्वा तासमुद्दशार्थं तु मि
न्नगणतथा मर्यादया यातवित्वानाशनार्थं मिति तदाह सदयमिति गोपीरेवारमयत् स्वयं त्वात्माराम एव क्रियासर्वापि सेवात्
परं कामो न विद्यते तदसंकामस्य संपूर्तिं निकामेनेति तास्तथा कामेन पूरितः कामः संसारं जनयेत् स्फुटं कामाभावेन पूर्णस्तु नि
कामः स्यान्नशंसयः अतो न काम पि मर्यादीभ्य आमोसक्षापि च अत एव बहु ताभ्यो कोनि कामसर्वथा भवेत् भगवत्सुरितस
र्वं यतो निः कामभीप्येते अतः कामस्य नोबोधः तथा शुकवचः स्फुटं आत्मारामस्य आत्मनैवरमणं आवर्तितं येनुमपि रामभा
रमत् बहुधारि मेइत्तरोत्तरसाधिकं चमत्कृतिवान् ४२ एवं सामान्यलीलामुक्त्वा विशेषलीलामाह॥ ताभिः समेताभिरुदार
चेष्टितैः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः॥ उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः॥४३॥ ताभिरिति त्रिभिः
अज्ञातस्मरकेलिभिः प्रथमतः ताभिः समेतो जातः मिलितः पूर्वं भयात् पृथक् स्थितः ततउदारा ति चेष्टिता नियस्सज्जी रायरेल
विषयं कर्मयथा तासां महानेव रसभाविर्भवति यथा कामशास्त्रसिद्धा लीलाः सर्वा एव कृतवान् ततः पूर्णरसः प्रियस्य भगव
तईक्षणार्थमुत्फुल्ला निमुखा निमा तासां दृष्ट्या जाताः प्रिये स्वेणेतवा स्वर्या किरणैरिव उत्फुल्लानि मुखानि पलतो भिन्न स्थित
रसार्थमिवतथा करणं एतावती कृतोरसो निवर्तते ततस्थावाप्याह अच्युत इति तासामपि समाप्तभावाय उदारोमोहासः पूर्णका

नममदाकामार्थमिवयोमोहस्तेनदेलोहः संबंधादिति तदाहासस्यहितायेद्विजाः नएवकुंरपुष्याणिआरकालविहासेनमुख्याणि
तेषरीध्दिनिर्यस्यकुरर्वलेहस्तस्यैतन्मात्रपर्वंवसरलार्थपूर्वनिरूपाधिरेवलेहस्थितोभगवतापरंरसशास्त्रोक्तरीत्यास्वरू
पानंदरातुंतन्मनाग्नियः कामोपाधिकः स्नेहोध्यानाजनितइतिलापनायस्नेहरूपरसोहिजपदेनकथनसंगतिफलभोगातकाल
भावमाशंक्यरीघ्रितरूतायपविभगवानतत्रिवेधेनरेमेजगादेवनिराकरोतीर्थचननुस्वयंपूर्णमनोरथस्वकिंतुयथालौकिक
ः तदाहस्योतेनएणांकः उडुनिर्मलस्तत्रैः सहमथाव्यरोचतेतिबंधानतिरिक्ताः सर्वावाह्याएवलीलाउक्ता ४२ एवाविशेषतःमध्य
मलीलाबाधककामनिवारकाद्वितीयालीलायाउद्धारार्थपूर्वसामर्थ्यामाह ॥ उपगीयमानउद्गायनवनिताशतयूथपः ॥ मा
लांबिभ्रद्वैजयंतींव्यचरन्मंडयन्वनं ॥ ४४ ॥ तामिरूपगीयमानास्तिक्रतेगीयमानाः स्वयमप्युद्गायन्जातः ततःवनिताश
तानामेकविधस्त्रीणामनेकविधानेवमध्यानपातीति तथाजातः यावतीभिर्मिलितः रसहेतुर्भवतितावतीनामनेकरूपं
एवमनेकरूपाणिकृतानितेषामप्यरसत्वं दूरारेकाद्युसनेनचतदागायतोगच्छंतः रूपमाह मालामितिवैजयंतीनवरत्नव
चितांसाभाविकीमैश्वर्यप्रदोयकीतांमध्येमालांबिभ्रत्वनमेवसर्वमंडयन्अलंकुर्वन्व्यचरत्लीलागतीकृतवान् ए
याहिगतिः तासांकामोद्दीपिकाततासांकामप्रदकः एकस्मात्वनात्वनांतरंवागतइति ४४ एवमुद्दीकामेताभिःसहवं

धादिभिरेमरत्याह ॥ नद्याः पुलिनमाविश्यगोपीभिर्हिमवालुकं ॥ रेमेतत्तरलानंदीकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥ नद्याः पुलि
नमधुंकोमलमाविश्यआसमंतात्प्रविश्यपरमत्रेवंधादिभिरितिकोमलंकृत्वागोपीभिरनेकविधाभिः रेमेहिमवाशीत
लावालुकामत्रेतिअंतरस्मानिवारितः बहिः शैत्यंचाह तत्तरलानंदिनीतस्यानद्यास्तरलास्तरंगास्ताभिः कृत्वाआ
नंदयुक्तंपुलिनमेवआनंदयुक्तोवाकुमुदावानंदयुक्तः सुगंधस्तस्याजेनकलेनैवमाघ्यनिरूपितं शैत्यंचकुमुदानां
गंधसंबंधात्तादृशवायुनासहितंपुलिनंमहावंघेसुवासेदितिपेक्षा ४५ एवंसर्वभावेनतासांजातस्मरकेलिर्लसंधा
रितंअतः परंअष्टविधालिंगनादिपूर्वकलेचेष्टितकादिसुरतंरितिविलासचरित्रमाह ॥ बाहुप्रसारपरिरंभकरालको
रुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥ क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिंरमयांचकार ॥ ४६ ॥ बाहु
प्रसारेतिदूरेस्थितानामवधवान्स्प्रष्टुंबाहुप्रसारणंततोवलादपिपरिरंभाततः करालकोरूनीवीस्तनानामालंभनानिक
रालंभनेहस्तेग्रहणंपुरुषायितलीलायासमवंधेवाएवंकुचोन्मनार्थंकालकानांस्पर्शंकुरुसस्पर्शोवाहुवंधार्थः नीवीस्प
र्शःपुष्टेरसमीचनार्थः स्तनयोस्तुरजोहमनार्थः एवंपंचस्पर्शाविहिताः नर्मपरिहासवचनानिकामस्तंभनार्थंतानिरवा
ग्रपाताः नखक्षतदंततततताउन्नारम्यः कामसुदुनिरूपकाः ततस्थानेस्थितः कामः तेरुद्दीप्यतेमध्यासेनावधेरतासमामां

भा॰ सु॰ टि॰ २५ अचलिकामल्लोमिकाः तन्मर्दकान्त्यैवावलोकनाभिह् लिताभिरस्पष्टाएकाभिएवं द्वादशविधोकामः हृदयशौगेषुस्थितः मवुद्रूपव्यतितएव
व्रजसुंदरीणामुत्तमंभवंतिसंयुक्तः कामोरतिपतिर्युक्तस्त्वभिरूपाएवमाधिदैविकं कामशुद्धोधपवनरमणं चकार॥ गोपीनांसुख
मेवमकार्दितवानन्नतुकामानने विरमिसुत्यादितवान्॥४६॥ एवं मंत्रो गशृंगारसुपयाघविप्रयोगमुत्पादयितुं तासां मानमाह
॥एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः॥ आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि॥४७॥ पूर्वोक्तप्रकारेण भगव
तः सर्वरिभ्रमणसामर्थ्यात्कृष्णात् सदानंदात् फलरूपात् लब्धकभामा समनोरथात्तत्र आत्मानमेव पूर्णमेनिरे न तु भग
वंतम् तेन वास्य पूर्णतां न तु भगवानेवं कृत्य पूर्वं कृतवान् न त्वाएवक्यं नरस्थिता स्तत्राह महात्मन इति भगवान् महात्मेवात्मना
सुगाधे जले प्रविष्टः अमग्नो भवति चटोवाअपूर्णोभवति किंच आत्मानं स्त्रीणां मध्ये अभ्यधिकं मेनिरे तु विचारेण तु धिकं तु
वि स्त्रीणां मध्ये वा अत एव मानिन्यो विजाताः न हि स्वस्य दर्शणोन्याः संति अतोस्मानय दिमार्थ धियति तदा रसं दास्याम इति
मानमुक्तवाता भगवद्धर्मस्ता सुसमागताः तथाप्यतिमध्या प्रार्थनया पूर्वं भगवान् वशेजातः एवं वयमपि न द्विष्या नरति
रसार्थमिदैवभावः न तु दोषरूपम् भगवद्भावात् ४७ भगवांस्तु एको नैवरसंमय प्यन्वहि स्थिरोहि नोजाता इति आह॥ तासां त राम २५
त्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः॥ प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत॥४८॥ यातः पूर्णता च न दोषाय स्त्रीषु अभिमानी च यद

धिकतानं सदोषोऽभव॥ तदनु घनत्परिहारार्थं तिरोहितस्त्याह तासां तत्सौभगं पूर्वोक्तं सर्वोत्तमलक्षणं सौभाग्यमदं वीक्ष्य त
स्यमदस्य प्रशमाय अंतरधीयत॥ ननु भगवद्रमणेन हितासां मेवंभावः अतः सुकृत एवेति कथं तिरोधानं कृतवानित्यत्र
शंकाह वीक्ष्य मानं च प्रसादाय तत्रैवांतरधीयते॥ मानापनोदार्थं न कर्त्तव्यं मानस्यांतरशक्तिहि बहिरप्रतीदार्थ्यमलंकरोति
चकारात्तेन धर्मश्च अतः प्रसादाय प्राप्यमतः॥ तासां पश्चात् स्पर्श चतत्रैव गोपिकासु पूर्वमध्येवांतर्धानं मा स्वान तले
नत दूषमपि न कर्त्तव्यमन्यस्थितान् चेत्त्राह॥ केशव इति यथा ब्रह्मणो रुद्रस्य निर्वापित मेसुक्तिं कृतवान् यथावाशिव
स्य तमोगुणं निवार्य एवमेतासाम पि॥ मदं मानं च निवार्य मुक्तिरसं तथा कृतवानित्यर्थः कार्यं कृतिरोभावो यं मध्यमाधिका
रलो द्रूपीतः॥४८॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कंध विवर
णे एकोनत्रिंशोध्यायविवरणं॥ स्वानंदस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता सवाह्योऽन्तरितः पूर्वं यथा तन्निदिश्यते पुनः १ तदर्थं भगवा
नस्त्यासुलीलयासहितो विशत् चत्वारो मुनिरूपार्थ्यः रसा वाक्तिहरेक्रियाः २ सर्वभावश्च तमादौ निरूप्यं तत्क्रमान्नयः ३
ईश्वरतोलक्षणतः फलतश्च यथाक्रमम् ३ सत्वविशेषितिरोधानलीलान्वेषणतत्परः रसमंतर्गतं चक्रु गोपिका इति निरूप
ते पूर्वाध्यायांते भगवतस्तिरोभावउक्तः तत्र तत्तदनंतरमप्यतः तासां रसासक्तचित्ताः नामापाततोमहांस्तापो जात इत्याह

भा·कृ·टि
२५

॥श्रीशुक उवाच॥ अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः॥ अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं॥१॥ भगवति अंतः प्रविष्टे षड्गुणै
श्वर्यसहितैश्चावतारस्तत्संधानेन कृतवत्यः तावत्सहसैव अकस्मादतप्यन्॥ अंतर्द्धेः कारणाभावे हेतुः व्रजांगना इति आये हेतुः त
मचक्षाणा इति तापः सहज एव स्थितः कामात्मतद्दर्शनस्पर्शादिभिः शांतो भवति यतः पुनः पर्वसिद्धदैवादर्शनेन जातं ताप एव व
र्धित एव तासां स्पर्श एव सुखं इति ताप वितुद्दृष्टांतमाह करिण्य इवेति॥ यूथपो महामतंगजः इति गजरैव जानाति इति वस्याननः
दृष्टांविमहींगजः इति विहृतवृसंतिचलिंहाः तथाजंकाल अंतकाणीनां यूथपादर्शने माहात्म्यैव कैव्यः॥१॥ यदा पुनः सतापः अंतः
प्रवेष्टुमैच्छत् तावता भगवत् श्रीलाअंतः प्रविशन्नार्वदृष्टीकृत्यसस्वयमेवा विर्भविष्यामीत्याह॥ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमाला
पविहारचेष्टितैः॥ आक्षिप्तचित्ता॥ प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः॥२॥ ता भगवदीयैकाया स्वनो निर्दर्शी कृता
तनः ईदृशसहितमनश्श्रीकृष्णावशीकृताजातारत्याह अनुरागेति अनुरागः स्नेहोमानसः तत्पूर्वकं स्मितं तस्य विलासः स्वानि
हासात्मकमार्थ अन्यथैव रागनमेवोदयं प्राप्नुयात् अतः स्मितेन मदहासेनरंयविद्धेक्षितैः नवर्द्धिंगताः मोतस्थिता किं तु भग
वति मध्ये स्फुरितेन दर्भेषु च समागताः अनुरागस्मितेनसहितो यो विभ्रमो विलासः अलबलितादितत्सहिताना स्मितानि सर्व
एवकारस्ताः यावद्दैरपि विमोहमाह मनोरमालापेति मनोरमयती मितमनसि रमंतरतिवायमनोरमः योग्यमालापः भगवतो गुह्यभाष
णानि केवल वाक्यस्य चितास्तंप कर्त्तनं भविष्यतीति प्रामाण्याद धारणं स्त्रीणां प्रकारांतरेण न भवतीति कन्नमेवादौ निरूपितं मु
ख्यार्थं हि भगवद्धान्याक्षितरनीमिव चतुरस्थ स्यादयं तितै नायकाः कश्चिदं यादिको यकालीलोपयोगिनद्र स्याह विहार इति त
नाविविलासाः आर्वांतरमेदः यथो तानकेश्याम्यास्य तैः पर्वतनसैसमस्तलरजोरूदैक्षि विधमपिविनमाक्षिप्तसस्थिति
आक्षिप्ता चित्ताजाताः तायत्प्रापवत्यरतिभावः प्रमदा इति वाह्याभ्यंतर नत्रसंधानहेतुभूतौ कृष्णरसभावो कन्दर्यदेनोथ
तेतेन प्रभुलीलादिः करणमुचितरतिभावः किंच प्रमदाः प्रकाशेमदैया सां स्वभावेतएव अन्यथ्यादास्यभावा यन्न प्रभु
तास्तुलदकिंचलं भगवतः श्रीजाक्षानुपयोगिनी सां प्रतंचनानुभतैतिरमापतेर्लक्ष्मीपतेः लक्ष्म्याः सह विलासरूपा चेष्टां जगृ
हुः एकस्याविवासमश्रेष्ठात्रतिता सा उक्तानश्रीश्वरधर्मादिः करणं दासीनां निविद्धमिति वेतदाह तदात्मकाइति भगवाने
वात्मनिध्यासां तथात्वेन स्फुरितः अतो भगवत् श्रीजामहलंनाय निवारकत्वेनोहेशातञ्कविलोरमयेवसति कर्महेतुं
चयस्तामः २ ततो भगवतः स्वरूपपरिग्रहो मातरत्याह॥ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्त
यः॥ असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका अवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः॥३॥ गतिस्मितेति धर्मश्चैव स्वरूपेनु समागताः त
ऐकत्वेन धर्मविरूढा इति भगवति स्वधर्मनारोपितवत्यः कामवाप्तलालाहश्चेश्चत्वारः प्रधानधर्मास्तेषु सर्वदैवप्रति

राम
२५

रूपमर्ज्जितां भगवद्धर्मेषु स्वमर्ज्जितरोरेविता अन्यथान्योन्यधर्मादिविनिवेशाभावे सम्यक्तिरासेन स्यात् तदाह गतिः कामकी
स्मितं मानसं प्रेक्षणमेषु द्वितीयकं भावणं चत्वारि विकृतदारमो यावन्तो विभ्रमाः वंधादयः रतिरूपा एव ते पुरुषेदेव प्रियस्य सं
वन्धित्वयं प्रियाः भोगादस्यामेव मासाविपरीतानानातारस्ताधिक्येस्त्रियः पुरुषत्वमायतेतर् निवात्स्यामनः अत एव
स्वयं प्रिया योग्याः प्रतिरूपविपरीततया आरूढा मत्तयः स्वपादित्रिया सामिति तत्रायासां भगवानन्यथवद्धितः प
र्वमासीत् तासि भगवत्प्रश्रेकृते अंतर्हिताः तासानान्त तत्तो कृ यस्मो नवं तिम्नसौहृतस्य अहं कृष्ण इति अथवा यो नित्य
तेसोसावहमिति अन्यासां मीत्यर्थंहि कपटवेषं कृत्वा वरतिश्री आगांतव्या न किंतु स्वत एवेत्याह अवलार इति अव
लाः स्त्रियः भगवद्भावविकारे चवलरहिताः स्वहृदैवत्वस्वलं च स्त्री पुरुषयोः तथ्याकाथ्यते प्रसारकेत्वमात्रस्याह त
दात्मिकार इति नकेवलं धर्मापत्तिः किंतु तद्धर्माणामपीत्याह कृष्णवद्विहारः कामवाउन्मतो आपारः विभ्रमाः तत्रतासां विला
सायासां इ एवं भावलीला भगवतामुद्देशतस्तामुसंधमुक्ता अयनंतायमिह स्वर्गे अन्वेषणं कृतवत्य इत्याह गुणानामिव
अन्यानामेवान्योन्योपमर्दनेन भगवद्दिशाया विर्भावरतिनपरस्परकार्यमिति वंधकता आपातः अतो यदुप्रपंचसंवेदनं तदा राम
प्रवृत्त्याह ॥ गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं ॥ पप्रच्छुराकाशवदंतरं बहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ २६

॥४॥ प्रथमतः स्त्रीभावात् गायंत्योजाताः यतो हि प्रथमं लोके बाह्याभ्यंतरयोगनः विरजन्तैर्विनिर्गच्छता रतत्त्वं चगच्छति अतोऽयध
र्मधर्मिणामापिकात् तानमुन्नमं यथा भगवतो ज्ञानात् स्वयमागत्य संगता एवं स्वयं भगवत आगत्यर्थं जगुः स्फुटं कृतिम
त्वात् भावस्यापि स्थिताश्रुस्वतोन्यतः ततो विशेषज्ञानात् तिरोभावे स्फुरत्स्फुटं तदा विचिक्युः कृष्णभगवान्स्थलीति अन्वेषणं
कृतवत्यः तत्रापि सर्वात्मना तिरोभावः स्फुरितं रतिव अन्वेषणे विक्रमीयत् इत्यत्र यो जातारितिआह उन्मत्तकवदिति अ
ज्ञातउन्मत्तउन्मत्तकः कुत्सितो वा सयथा स्वपरविवेकं न जानाति वस्मादिरहितश्च भवति एवमवस्थां प्राप्ताः एकस्माद्वना
द्वनांतरं गताः किंच न केवलं मन्वेषणमात्रं किंतु उन्मत्तवत्पृष्टुं तिमित्याह पप्रच्छुरिति भ्रुके हि भगवत्स्वरूपाभिरःआनं
दमात्रकरपादमुखोदरादि रूपं सर्वत्रैव विद्यमानं पश्यति यदि भक्तिसहितं तानमाविर्भवितितदान्योविपश्यतिसर्वत्रैव
र्ति रोधान्नाशात् ताद्दशमेताः परिच्छिन्नंमत्वा पृष्टवतीतितासामतानकृष्ण्यनोऽर्थमाह आकाशवदंतरंबहिर्भूतेषुसंतमि
ति बाह्याभ्यंतरविवेके हेतुराकाश इति पूर्वं निरूपितं तद्देवायमपि अप्रवाकाशस्यव्रसलिंगत्वं एताहृशं सर्वत्रैव वि
द्यमानमहृष्ट्वा आत्मानविचारं त्यक्त्वाचेतनांश्चपृष्ट्वा स्थावरान्पृष्टवंति वनस्पतीन् पप्रच्छुरिति ते हि वैष्णवाः इति ठाञ
विवे स्वधाएवद्दि विभुगतिं जानति ४ नत्वस्वं तंनिपुणः अस्यवै स्पवाः तत्रापि प्रथमं विष्णुत्रसः शिवनोजोकेमाताः अश्व

भा·सु·टी स्यलस्पृष्टवान्स्पृष्टस्पृशति ॥ इत्याह कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ॥ नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥५॥ अश्वत्थो
२७ हि वैष्णवो वृक्षः विष्णुवल्लोके स्थानमर्हतीति मायेण यत्तास्वति तथाप्ययं प्लक्षः सोऽतम आवनस्थानतास्वतीति तदर्थं
हे शुभ्रनामाह अश्वत्थेति हेप्लक्ष्येति इति अश्वत्थ लोकाश्वत्थली भवतीति अश्वो रूपं कृत्वा परा वत्स्ये तिष्ठन्तरतिष्ठन्तमहि
मत्वा पलो वा अश्वत्थेति हि इयेल लोके स्पाम्या पलो इत्यः मनुष्यः इति निर्गच्छन्ति स्यासि तेन त्वा पितृसा तानं नाम्ना वदेति अत्र
हि मनुष्याणां मतानार्थं या विन्यासारणं दुपन्नः अपविवेकोलोकानामतानहेतुरेव अतः कथं वसतीति तिपशुनार्देवा
स्वर्गलोक मायन मन्यंत मनुष्या गोवा भवियंतीति तस्या शिरः स्थित्वा मेधं प्रास्तरे पन लालसोऽभवदितिश्रुतेः तर्हि कर्मवि
धरहितवै स्नवधर्मविदेष्यशिवः इत्यन्यदतिन रूपन्यग्रोधरक्षंति न्यग्रोधेति तस्याविदूरत्वं निरतरामन्नारण्यधौयस्येति
अतो नैर्हीन भावं गच्छतीति अत्रेगमने हेतुमविष्यतिवः पुष्माकसंबंधोऽभवद्धि किं इत्यः प्रश्नसंभावनायां कश्चिदिति हे
स्मानिः पूर्वं सर्वदैवैततः किंभवती नास्ति इति नो मनः हृत्वा गतइति नन्दसविष्णुः कथं वीर्यं करिष्यतीति तत्राहु नंदसूनुरि
ति नंदस्यैवैषपुत्रो जातः तदा तत्कार्यं कर्तव्यं तेहि रक्षिदुग्धादिचौर्यं कुर्वंति अतोमनश्चौर्यमपि विना सत्तं विरोधिभर्तृनामा
पहृतं वा अतएवहरणं परं तं मनःपुनरस्तिनहातः अन्यथा भोगं परित्यज्य कथं गच्छेत नवेतं स्थितं मनः कथं ग्रही राम २७

तमिस्रा शंकया त्रिविधं मनः त्रिभिरविधमैर्गृहीतवानित्याह प्रेमहासविलोकनैरिति प्रेमपूर्वकं हास्यसहितमपांगावलोकन
मिति मनो हृतवान्मोरतः सर्वभावाभक्ताविमाणाअंतः प्रवेशः हास्येन नेपहरणमवलोकनेन हरणमिति ५ तेषामनुत्तरं मत्वा
एते अनुरम्यफला महान्तो विकाककलेभ्या एवेति प्रेमहातः पुष्पवन्तः सुगन्धाः नामरूपछायामरन्ति कुरबकादीनपृच्छन्ति ॥ कच्चि
त्कुरबकाशोकनागपुन्नागचंपकाः ॥ रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥६॥ कुरबकाशोकौ कामोद्दीपकौ एते कामवान्
पुष्पः नागो नागकेसरः पुन्नागः चंपकश्च अतिसुगंधपुष्पाः ते हि कामिनं भावयन्तीति अतः पंचाप्येते पृष्टाः रामानुज
कच्चिदत्रागत इति पृच्छन्ति पूर्ववदेव सम्बोधनकथनं मानिनीनां दर्पहरं स्मितं यस्य दर्पमिदगतो भगवान् स्मितमात्रेणै
व सर्वाणि गृह्णाति किं गमनेन भयं तु नास्त्येव मतो रामानुजः बलभद्रभ्राता भर्तृनाम न आह इति किन्तु सर्वा एव मानिन्यः स्थिताः
अतो ब्रह्मदर्पहरणार्थं न श्रायते तेन इति कुत्सितानार्थं कस्मात्स्वस्य स्पर्शोदन मिश्रो धंअशोकस्य शोकनाशकत्वं तत्कस्या
मुल्यमनन्य इति नागेऽपि नाले वनमालाकः गजपक्षे विशुद्धसामर्थ्यं आगः चंपको विपरीतनाम विरहः ६ तत्राप्यहृत्विमत्वात्
सम्पर्तीवलो कर्णरंधूना पर्यंती कथमनभ्यासीय सतीति सा भाररूपः स्थितिमप्येवमालाकसुमपकारिणः परन्तिताः पृच्छन्ति ॥ माल
त्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके ॥ प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ॥७॥ हे मालतिवः युष्माकं प्रत्ये

भा·पु·टि
२८

कृतानखपाणिः इह कच्चित्तथैव मत्रिकेइत्यादि मरुबकेरणाश्वत्थलक्षः अलिसुगंधमुख्याः भगवानिव अतः कः गुणाकरं करस्पर्शेन
प्रीतिं जनयन्मुख्याव वयं कुर्वन्न मा धवो लक्ष्मीसहितः एवमन्या सह तिष्ठती अतस्तस्याः स्तवकं धनापद्यर्थमुख्याव वयमाबल्ल
कृद्दति ७ अकच्चाश्चेते पूर्वोक्ता स्तवकमुख्या एते अकच्चा कलतुख्या भांगाना विधविनिवेश गसंभवादल्पानंम त्वानुवस्या स्तवकम
नंगाली तिभगवद्दीयत्वेन मम सिद्धं मन्यंति ॥ कच्चित्तुलसिकल्याणि गोविंदचरणप्रिये ॥ सहत्वालिकुलैः बिभ्रद्दृष्टस्तेति
प्रियोच्युतः ॥ ७ ॥ तुलसीति सर्वेषां धर्मेण लक्ष्मीमिव मन्यमाना वेत्स्ववैसंबंधं स्मरणेन मत्के वन भगवतो भजेत् तदा दृष्टोऽच्युत इति लं
भगवत्वल्ली संमन्यमाना आहुः कल्याणीति एतुमनवि सतितमतिमधाने तस्मरामपेलमातु कृत्स्नाहुः गोविंदचरणप्रि
य इति किंच त्वत्वदर्शनेन तद्धनोन्यतिलक्ष्मजातीमस्मतत्र विधमानत्वात् सजातीयो हि सजातीयं मार्गमिदं दृष्ट्वा मन्ये ति
तराहुः अलिकुलैः सहत्वालीं बिभ्रत् दृष्टः इति किंच तेन भगवानत्वं ते विधुः यद्यनेन मया गेत्यागतः स्यादवश्यं त्वं मा दृष्टः
स्यादिति ८ मालत्यदर्शितेनाकच्चिद्मः तथाप्यकथ्या हृति अन्यः आरति त्वार्थ प्रवृत्त इति त्वरितपरस्परमाति मन्दर्तिनंदीरंभंती राम
जीतलीला आमादीनत्युतस्मान् तु इत्यस्मान् पृच्छंति ॥ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः ॥ ये २८
न्ये परार्थभविकायमुनोपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥ चूता श्रीमत्प्रियालप्रकृति कोकालमिलनफलौवा

प्रियालस्तुर्वीजेमध्ये चिकरसयुक्तः पनसो महाफलः ॥ असनो वारणार्थो वृक्षः पुष्पफलप्रधानाः किं बहुना अन्ये विमैन प्रकारयः परार्थमि
व जन्मपरार्थभाविकाः किंच पद्यविसर्वेपि वृक्षाः परमार्थजन्मानः ॥ तत्रापि विशेषेण यमुनोपकूलाः यमुनायाः उपकूले तत्र स्थिता एव ते शंसंतितेवा
वश्यं भगवंतं पश्यंतीति बोधयंति अतः ॥ तदा नंदस्य पदवीं शंसंतु यथास्मान् ॥ इह वसमायाति रसार्थमाहुः रहितात्मनामिति केचित्तदह
हिताः धनरहिताश्चैवं आत्मरहिता एव अतः सर्वविलम्यावदीनाः अतः कृष्णपदवीमस्मदर्थे शंसंतु ९ एवं मत्तविलापवदीनतामामा
पि ॥ कृष्णायां नमो भगवच्चरणविंदाभिदृष्टा नितरां मन्यिंति ॥ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्वि
भासि ॥ अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥ कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्र
जः कुलपतेरिह वाति गंधः ॥ १० ॥ हे क्षिति त्वया किं वा तपः कृतं अस्माभिरपि तपः कृतमेव परं नैवं फलमनुभूतं सर्वथा पुरुष
तिरेकेनेह सिद्धं सुरतसंभवः स्वलक्षणस्य तस्माद्भावमाशंक्य वदतीति केचिदेन केवलं तव पादसंबंधमात्रं किं लक्ष्मीवैभवाद्दर्शितं तदत्रा
हुः केशवस्य त्रिलोकदेरपि मुक्तिदातुः ब्रह्ममार्चितचरणारविंदस्य अंघ्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः सैव इत्यतएव अन्यथा पदाप्रसिद्ध
शानिभवेत्सुः अन्योन्यत्वम् इत्यतेउ कृत्स्ना किंवा सर्वजगद्वर्धकुरुत्पितारमिति अंगरुहैः रोमांचैः कृत्वा विरोधेन भासि एवं
स्थावरान् पृष्ट्वा जंगमान् पृच्छंति अपीति हे एणभार्याः अपीति हे एणपत्नि कृष्णसारपत्नि प्रिययाकया चिल्लक्ष्म्या अन्ययावा

उपगतमिलितः सखीसहितः अनेन मार्गेण गच्छन् स्वगात्रैः स्वावयवैः भगवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं तन्वन् दृष्टः कच्चित् अनेनैव मार्गेण गत
इति चरणारविंदरेखादर्शनात् निश्चीयते यदि दृष्टे तदा अस्माकमिदं विदितं शक्यत इति नितरां तस्य पत्नी अस्माकं च सखी भवसि अत
तआह हे सखीति ॥ सखित्वं कुतस्तत्राह तत्प्राणेश्वरतुल्येन तुलसीत्वादिधर्मैः अन्यथा भवतीनां विकसितानि नयनानि न
भवंतीति तन्न कृतं कील ॥ किमिति प्रार्थ्यते तत्राह अच्युत इति तनुकर्षं तापयते प्रियया उपगत इति तत्राह कांतेति कां
तायाः अंगसंगे यत् कुचयोः कुंकुमं तेन रंजिताया कुंदस्रजः कुंदपुष्पमालायाः गोकुलपतेः संबंधिन्या इह गंधो वाति आर्द्राश्विर्गंधः
आर्द्रकुंकुमं तावत् मतिसालिकाभावरेवाईता अतो ज्ञायते प्रियया संगत इति एवं हरिणपत्नीः पृष्ट्वा पुरः पंचमर्त्यसमीपे वृक्षकुमश्र
क्षेविपूर्वं भगवत सुतान् तृप्तान् दृष्ट्वा आहुरिति ॥ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः ॥ अन्वीय
मान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनंदति चरन् प्रणयावलोकैः ॥११॥ प्रियाया अंसे बाहुमुपधाय हस्ते लीलया गृहीतप
द्मः रामानुजो निर्भयः तुलसिकायाः संबंधिनो ये अलयः तेषां कुलैः कृत्वा अन्वीयमानः पश्चाद्गम्यमान इह तरवः पूर्वं भगवता राम २९
नकृतेन क्रुताः अतो भवद्भिः कृतप्रमाणमिहैव किमभिनंदति न वेति प्रश्नः प्रियांसे बाहुमुपधाने निःसमतया गमनेनालस्ये ते
उभयोः परस्परमाकारेण गमनात् करात् विस्मृतानां चांचल्येन भ्रमरोपरुद्धगन्तानिवारणार्थं यतो लक्ष्यते तरवस्तु नम्राः नमस्का

रार्थमिव फलोपहारं कृत्वा भूमिसंबद्धं शिरसा जाताः अतो ज्ञायते प्रणामः कृत इति अनुमानात् संदेहः अभिनंदति न वेति अ
नभिनंदने हेतुः चरन्निति गोहितगच्छन्निति अनवहितो विभवति ननु निकट एव संगच्छति यदि भिनंदनं कर्तुं स्यात् तथा संदे
ह इति चेत्तत्राह प्रणयावलोकैरिति प्रणयपूर्वकमवलोकैर्न कृपया चा अतो ये निकटस्थाः त एव ज्ञानं नान्ये ११ ते ता नि
मो वृक्षाः स्त्रीभिः संह संभाषणं न करिष्यंतीति तिरस्य एव पृच्छ्या रसाहुः ॥ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ॥ नूनं त
त्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥१२॥ वनस्पतेर्बाहूनाश्लिष्टा अप्येताः पृच्छत यद्यपि तासामप्यनवसरः तथापि पुन
र्हर्षभुजालिंगिताः विभगवत्करस्पृष्टा सत्यः उत्पुलकानि बिभ्रति निहरसांतरादिशनां रसांतरार्थस्य इहाभव
ति अत एव ज्ञायते सर्वोपमर्दी भगवत्संबंधी रस इति एवं सर्वेषामेवावद्यनेन उक्तिरहजाताः इतिमत्तरं तासां प्रश्नकथान
व विधा एता गोप्यो निरूपिताः इयामीतु भगवतान्नीयते एवमन्ये पर्ग्रीमरसस्थैर्यं निरूपितं १२ एवं तिरोधानेन मातताप नि
वारणार्थं यत्नो निरूपितः एतदुपमर्दिका भगवल्लीला प्रादुर्भूता तास्यविलासं पूर्वोपहारपूर्वकमनुचक्रमत इति ॥ श्री
शुक उवाच ॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ॥ लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥१३॥ इतिराश्रप्र

कारकाची एवं प्रकारेण प्रश्नावो न्यैविप्रश्नकरणं दुःस्थत्व बोधो जातः कृष्णस्यान्वेषणे कातरा अविदीना अविज्ञाततनुर्वृक्षां ताम
न स्थितु मधोवर्जितरिति मध्यमस्यापगमे हि लीलाविर्भावतरलाहुः लीलारति भगवततल्लाः स्वर्दमुक्ता कृताश्च तदात्मिकाः स
न्तः अनुचक्रुः उन्मत्तवच्चरित्राणां लोके दुःखः अथवा रतिपूर्वोक्तमनुत्तमं वचः एतावदिति ततोपि यः कृष्णान्वेषणार्थं
कातरा जाता इति भगवतो लीला बहुधाः स्वाभाविका तासाम विभेदः पुरुषा समर्थः भगवति हृदि समाविष्टे लीलाभिः सह
तन्मयाः यदा भगवान् वदाति तदा तदा पूतनासुपयः पानादिकं करोति तथैव संवत्सरलीलायां गुरुर्बोत्तमादिषु प्रसिद्धिः
एतासाम पि मनसि आविर्भावेन तत्तत्स्वाभावकर्तुम शक्य मिति भावन येवाविर्भूतिरिति अनुकरणमात्रं कृतवत्यः भगवान्ति
मत्तासु द्रावमी पन्न मानुरोधतः हृदयभावं समाश्रियकी र्त्तिजातमत्वराः सत्वादिगुणाभावेन नन्दलीला प्रवेश इदं
अतीन्द्रियनभावो महा विशारदकटादिभिः सर्वत्रहरि कुध्या वा परस्पर शिष्ययापुनः उद्भवत्वा दिभावो वितर्त्तवयद्य मति
हृदये १३ प्रथमतो भगवच्चरित्रं पूतनासुपयःपानमिति ॥ कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनं॥ तोकायित्वा रुदत्य
न्या पदाहंछकटायतीं॥१५॥ कस्याश्चित्पूतनाभूताजाताअन्याअहं कृष्णस्तु कृवतीत दाता मं केन गवद्भुध्या अनुगृह्य

त तत स्तस्याः पूतनायन्त्याः कृष्णायन्ती स्तनम पिबत् तस्याः सुरमणभावनान स्थितेर्व तेसामर्थ्यताना प्यनुकरणं कृतव
ती कृष्णायन्ती च स्तनमात्रमेव पिबति अतो किंक सामर्थ्याभावात इति स्तनपानमात्र मुक्तं अमंगलता निवृत्त्यर्थ
करभंगलीलामाह तोकायित्वेति तोकवदाचरति आत्मानं तोकं मन्यतेवालोकवदात्मानं कृत्वा शकटायन्ती शकट
वत्स्थितां अहन्ताडितवती १५ तृणावर्त्तलीलामाह ॥ दैत्यायित्वाजहारान्यामेका कृष्णार्भभावनां॥ रिंगयामासका
प्यंघ्री कर्षती घोरनिस्वनैः ॥१६॥ दैत्यवदात्मानं कृत्वा कृष्णार्भवात्म्यं भावयंती कृष्णार्भभावनां तामेकां आत्मानं दैत्यावि
त्वा जहार कापि अंघ्री कर्षती घोषनिःस्वनैः रिंगयामास चलितवती यथावाल्ये मुग्धस्तथा तद्वत् घोषप्रवीपवत्विरं भ
गवान् गच्छनि पूर्वश्लोके सा स्वाऽऽह लीलाद्वयेन तासां समतामस्य अत्र निषु एवराजसतीमसरति चत्वारी लीला
यो मुक्ता द्विशेषाअर्थपन्नुसंधेयाः अन्यथा युगलालिलो निरूपिताः गुणातीता लेकापुनः प्रकारान्तरेणवद्धः एकभाव
मापन्नाः भगवद्दिच्छया प्रधानगुणं भावं प्राप्य राजसा अनन्धावित्वि सा बहुरूपा जाताः १८ इंदावनक्रीडामध्यस्या
एकरूपा जाता स्त्वत्प्रकारमाह ॥ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायंत्यश्च काश्चन॥ वत्सायतीं हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीं॥१७
॥ द्वे कृष्णारामायिते कृष्णरामवत् जाते काश्चन गोपयंत्यः गोपा अत्र बालकाः जाति शब्दो पंवत्सरूपाश्च काश्चन जाताः

भा॰ सु॰ धि
३१

चकारेण समुच्चिकाः ता अन्याः पुनर्वत्सा भित्वा वत्सासुरवद्वराचरन्ति तां प्रतीव जाता कृष्णा भित्वा अर्धान्तिकृत्वानीयात नवंतीव
अन्या पुनः बकायंती प्रतीगाता वत्सवधो बकभद्रेण कृतः इत्याविष्कृतमिदं मलंबो निहितो येन वत्सको येनु कारयः अत
उभयोर्मध्ये एका बकायंती अन्या वत्सायंती १७ ततः परं गोरूपेण वृन्दावनलीलामाह ॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तम
नुकुर्वती ॥ वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥ गोरूपाः काश्चन जाताः गोपालरूपाः काश्चन तत्र यद्वत्
कृष्णरूपाः दूरगाः गाः आहूय वेणुक्वणनं करोति एवं दूरगतो वीक्ष्य तं कृष्णमनुकुर्वती काचित् जातातां वेणुक्वणं
ती तन्नोनां विध क्रीडां कुर्वतीं अन्याः गोपाः वितः साधु साध्विति शंसन्ति १८ एका पुनः क्रीडायां कृतावेली ला भागवते ब्रि
व अनुकान्तां भाव विलासादं श्री ली लां कृतवती तदाह ॥ कस्याञ्चित्स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ॥ कृष्णोऽहं पश्यत
गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥ अत्रापि पूर्ववत् युगलालितः चतुर्थो वा कृष्णरामाभ्यन्ते द्वे युगले साधुशंसनसहिता रामः
वेणुनादनपराः चलन्त्तृतीयाः एषा तु निर्गुणा कस्याञ्चित् गोरूपायां स्वभुजं स्थापयित्वा चलंती अपरा गोरूपाः तोप्या न तु हे ३१
गोप्यः अहं कृष्णः मे ललितां गतिं पश्यत ने निरीक्षणा भावार्थमाह तन्मना इति १९ एवं कायकी चेष्टां केचला कृतवती इदानीं वा

चा सहितां पुनः प्रकारान्तरेण बाह्यचिन्तामाह ॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया ॥ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतन्त्युन्निदधेऽम्बरं
॥ २० ॥ एषैव निर्गुणा काश्चन गोगोपीरूपा जाः हरि भीता इव तदा वातवर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा भैष्ट मयात्राणं विहितं इत्युक्त्वा
एकेन हस्तेनाम्बरं नयन्ती पर्वतयत्नं कुर्वन्निदधे गोवर्द्धनवत् धारितवती प्रयत्नं कुर्वती वा २० सात्विकावेशमाह ॥ आ
रुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरान्नृप ॥ दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु शास्तिकृत् ॥ २१ ॥ एका मारुह्य पदा चकाक्रम्य शि
रसि परा क्रान्तं कृत्वा नरवेति संबोधनं विश्वासाय एषा ली लाकृष्णा उपरि हस्ता शाखामवलम्ब्य तथा कृतवती वस्तुत
स्तु लीलामध्यामगुणा कृतासा तयैवात्राविर्भवती ति निरालम्बनत्वे विनानुपपत्तिः हे दुष्टकालियसर्प त्वं गच्छ यतो हं खला
नां दण्डप्रकृ जातः नन्विति संबोधनं अमारणार्थं तत्रैकोवाचेति जसी पुनर्लज्जैका जाता २१ उवाच वक्ष्यमाणं गोरूपाः
काश्चन गोरूपा तथापराः एका तु कृष्णरूपा कृष्णरूपं आह ॥ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणं ॥ चक्षूंष्याश्व
पिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥ हे गोपाः उल्बणं दावाग्निं पश्यतेति विरहेण दावाग्निं ह भवती भावनया वातआजातं
सर्वा पि भगवत् क्रीडारूपा भगवद्रूपा तत्र तदा विशति सदावाग्नि रविदर्शनं आकरेण तस्मां भगवद्भावाभावात् तत्तत्राध्व

भा॰ सु॰ टि॰ ना एवमेववातवर्धस्थले विजयमितनामेव नगक द्रवेन तच्छ्रीअङ्गेशात् तस्या एव दर्शनमिति निष्कर्षः ॥२२॥ नामसीमाद॥
३२ बद्धान्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले ॥ भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥२३॥ उलूखले काचिद्बद्धा
स्रजा मालया उलूखलस्थानीया विकाश्चित् अन्यातु यशोदारूपा तदा भीता सुदृक् उत्तमदृष्टियुक्ता आस्यं पिधाय
हस्तेन संवृत्य मुखमाच्छाद्य भीत्यनुकरणं भेजे अत्र कमनेनागुणा एवप्रयोजकाः ततः पूर्वकालानुसारेण तत्तल्लीला
प्रादुर्भवति भगवद्वशीकरणं ताच लीला अन्यथा तेउलूखललीलानन्तरमागतः पूर्वं कर्त्तव्य मनसीति लीलाभावि
रतिः एवं लीलाभावमुपपाद्य भगवद्रूपवेषकृत्यै भगवतो भीतिविडम्बनं लीलायां सर्वलीलास्तिरोहिताः ततः पूर्वव
त्पुनः प्रमप्रयस्थितः तस्य संवेदनपूर्वकत्वात् एतत्वावेशेन जातमिति संवेदनरहितं अनतस्तस्य नोप लीला द्रु

राम
३२

संहारः २३ पूर्वं हरत्नुभवत्वचरितवचनमेवोपसंहृतं न तु प्रमप्पद्ध पसंहृतः अतएवानीमं प्रेलीला मुक्ता तस्या लीले दृष्टाद पुनरेव वृन्दावन
लतास्तरून् पृच्छमाना आतार्त्ता इत्याह ॥ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् ॥ व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥
॥२४॥ तदा पुनरनुत्तरेमासेन भगवच्छान्मोहं दूरीकृत्य सर्वतो विलया निलाहृष्या पचते तितापाप्यनोदार्थमेव तथं अन्वे
षणां लीलावेशो भगवदादेशश्चेति नमप्रश्नोत्तरं गाहमितस्य सर्वज्ञान प्ये वृन्दावनलताः तरूंश्च कृष्णं पृच्छमाना आचार इति
तत्रो वनोद्देशे वनप्रदेशे भगवतः पदानि दृष्टवत्यः परमात्मन इति पदानां परमपुरुषार्थतासूचिता भगवदावेशोहि सर्वत्र तान
वति तेषां चकार्यं भगवत्पदर्शनात् हि लीलाः परमं पदं सत्यस्वरूपं तिसप्तमद्वितिष्ठते २५ एता अपि पूर्वं दृष्टा विचासत्यैवतासां
पद्मानां निपत्तानि प्रत्यक्षसमीप्यानि सर्वैरपश्यं तद्वित्तिवां प्रत्यात्मा तांनं सा ध्वं अतः प्रथमं आहुः पदानीत्यक्तमेतानि नन्द
सूनोर्महात्मनः ॥ लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः ॥ ७ ॥ २५ एतानि पदानि नन्दसूनोरेव व्यक्तं सत्यं नात्र सं
देहः चिह्नैः पदानां विशेषणानां चिह्नान्येव कथं भवन्तीत्याशंक्य तत्रोपपत्तिमाहुः महात्मन इति महतामप्यात्मा महात्मा सर्वरूपः त
स्य तत्सामर्थ्यं पदे चिह्नानि भवन्तीत्यकृते चितैः अनुपयोगइति तत्र निश्चयकिं क्रियते तानि चिह्नान्याह लक्ष्यन्त इति अनुभीयं
ते पदानि असाधारणधर्मा लोके व्यक्तता दृश्योऽर्थः प्रसिद्ध इति सं न तिः ध्वजस्य स्थापनं भक्ता निर्भयत्वसार्थं अम्भोजस्थापनं सुर

भा· सु· धि
३३

वर्तेभ्यस्त्राया चक्रस्यापरं रेखा यैर्वज्रमनोनिग्रहार्थमंकुशस्यापरं कीर्तिसिध्यर्थं तयवः दम्भादयोयवकाद्रिशोनोच्यते पापर्वतादि नि
राकरणार्थाः २५ एवं साधारणधर्मैः पदानि निश्चित्य तन्मार्गेण गतास्त्याह ॥ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ॥ व
ध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥ तानेव पदसाम्यादिति कियन्ति निरूप्य तेन तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः आत्माः पदा
न्यन्विष्यत तत्पदवीं गताः इत्यर्थः मध्ये तासां प्रतिबंधमाह वध्वा इति यद्दृताः सामान्य रदोषो न स्यादु छेपुरेवां निकं दोषवद्या
चा परं कुंठिता भवेति तदाह वध्वाः कस्याश्चित्प्रियाया वदैः सुपृक्तानि पदैस्त्याकारेण गतानि भगवत्पादानि दृष्ट्वा तानि विलो
क्य च आर्ताः जाताः तदा अन्योन्यमेवाभवत् तान् किंप्रयोजनस्सर्ज्जनं कृत्वा वाचं प्रतिष्ठा जाताः अन्यथा शीघ्रगमने भगवान्प्राप
ः स्यात् २६ तासामसूयावाक्यान्याह ॥ कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ॥ अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा
यथा ॥ ७ ॥ ॥ २७ पुरुषो न संभाव्यते नाविश्यायांतर स्त्रियः अतो तन्मध्ये एकस्याश्चिद्द्रष्टिव्यति अयं वरमर्त्तरयरिति हेन
विशेषतायनार्थः नन्वनपदेलक्षणानि संति चकाराद्भगवतः तस्याश्च देशाताप नानि चिह्नान्यमुष्यांते साधिनंदसूनुनास
हैवयाना अन्यथा भगवन्ननगछत् तथैवमायवनीत स्यावेत्यातस्यामहद्भाग्यमाह अंसेन्यस्तः प्रकोष्ठभागो यस्यां प्रको
ष्ठभागो यस्यां प्रकोष्ठभागो भगवदीयः करतलादर्वाचीनभागः तादृशाकारेण कुचित्संबंधासचितः तावदेवनैकपदंस्यादिति राम ३३
किंवमयेतयोः रसादिभोविविनायतरतिदृष्टांतेनाह करेणोः करिणा यथा करेणोः हस्तिकरिण्यथाहस्तः प्रसार्य तरलिकरे

णुः स्त्रीतस्याः अंसे न्यस्य करीह स्तं प्रसारयति तदा पदानि मिलितानि संयुक्तानि भवति उद्दृष्टं कंगमवतिसप्रतिसमेव प्रधानमितिगम्यो
दृष्टांतीकृतः एवं त्रिविधा मोविकाः उक्ताः गुणानीतास्यावाक्यद्वयमाह दोषाभावप्रतिपादकं गुणप्रतिपादकं च २७ तामसत्वे
नसौ भगवदाविष्टा न भवतीति ॥ अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८
॥ ॥ २८ ॥ अनयाराधितः द्वाभ्यां तत्र प्रथमं तस्या सह विशेषरमणे तस्याभाग्यं तस्याः पुण्यं हेतुत्वेनाहुः अनया हरिर्नूनमाराधि
तः अधन्यस्याभिरप्याराधितः तथापि किं नेनाराधितः भगवदनाराधिकैर विफलत्वाद्भगवतः संबंधभावात् आराधितस्तुफ
लं स्यवशेभवति तत्रापि तारतम्यं ननु तुल्यकर्मणां न वैकरूप्यं अवांतरभेदस्तत्राह भगवानिति सामग्रीभेदात्कर्मणि तिसर्वज्ञ
विलक्षणमिश्रवं तितारतम्यांतरवैलक्षण्यं स एव जानाति अतस्तथा फलनिरूपकोजातः ननु तथापि विषमं तथान तापनीयाः दु
खसाधकत्वादिति चेत्तत्राहुः हरिरिति हरिः सर्वदुःखहर्ता दिनजनरागादि पनार्थं तथा बोधितवान् ननु भक्तिसुल्यतिकथं न तुल्यसा
रेण तुल्यं फलं न कृतवान् तुल्यफलत्वेन कर्मकुतः स कृतवान् तत्राहुः ईश्वर इति कदाचित्कक्ति सुरसीकरोति कदाचित्कर्मक
णा चित्तं वृत्तानहीश्वरो नियंतुं शक्तः अस्मान् भक्तिमार्गेयोजयति न कर्ममार्गे इति अत एवनः अस्मान्विहाय गोविन्दः साधारणे
विरहः एकांते प्रीतः सन् तामेवानयत् कामरसः स्त्रीसमूहापेक्षयाप्येकस्यामेव सुखतयोत्पद्यते तथाकरणे प्रीतिर्हेतुस्तेभक्तिः

भा॰सु॰टि॰ कर्मवा २८ एवं तया भाग्यमविनं घमास्ये विगृह्य तथा वचनं भवती तिस्व भाग्यानि नैरन्तर्यमप्याहुः ॥धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्ज
३५ रेणवः ॥ यान्ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥२९॥ अहो आश्चर्ये हे आल्यः सख्यः अमी अङ्घ्रिरेणवो धन्याः माहात्म्यभावार्थं वै
तदुक्तेन यत्कारेणवः तस्मात् नि विश्वासार्थम् प्रमाणमर्थं च संबोधनं अनेन रेणुः कर्मण्यरेणवो धन्याः स्वरोत निवृत्यर्थं मिलनं
भवति पूर्वमेवैतस्या चलेन वयमपि निर्दिष्टाः नीयमाना गोविकानुभावविद्यामहति रेणवः स्थितान तदालेषामुत्कर्षः यत
पुनश्चरणसंबंधस्तदा धन्यमर्हतीति धनं कुलः यथैव ब्रह्मादेवानां यथा धनेन सर्वं विषयमाप्तिः एवं प्रमुणां वितेयो धन्यत्वमुप
पादयंति यानिति ब्रह्मा ईशो रमा च देवतारूपा या विकाशा किं तेषां तत्स्याधिकारे दोष संभावात तन्निवृत्यर्थं मूर्ध्नि दधुः
ब्रह्मानन्दन्य पाप्मानिवृत्यर्थं देवैतापदं अतः करणे तद्दूर २९ अन्यारजः प्रकृत्य आहुः ॥तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्यु
च्चैः पदानि यत् ॥ यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुङ्क्तेऽच्युताधरं ॥ ॥ ३० ॥३० भगवच्चरणारविंदरजस्तथैव परमस्याः गो
पिकायाः अमलियदानि समेगच्छतीति नोऽस्माकं क्षोभं कुर्वन्ति तत्रापुच्चैः नत्वेका एक भगवान् गच्छति तद् यैका स सहायी भवति सा
गोंपुः कदन्ति चेतनाहुः यद्यस्मात् तत्सो विकानां सर्वासामेव भागरूपममच्युताधरं तां विहायैकैवोपभुंक्ते तत्राविरहः एकान्तेन ता राम
सामनुताम्य तिरेकेणानुविरती भगवान् वदुस्त्री संबंधा दूबिष्यति कुतः संभोः स्यते तन्नाहुः अच्युतेति सहि पूर्णकामेरव्यनतस्य ३५

च्युतिरस्ति ३० अन्यापुनस्तोपि रवेदं कृतवन्त्यपहृत्याह ॥न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ॥ खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितला
मुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥ ३१ अहो कुमिति विचार्य नेत्रं धराम्रतं विवतीति एतावद्दूरं समागतानि तस्याः पदानि अग्रे न लक्ष्यं
तेन च वक्रव्यं समीचीनं जातमिति तत्राहुः तस्या स्तृणांकुरैः खिद्यत्सुरतलं जातं तदा ताहग्गी मुन्निन्ये दृष्टीतवान् कटिभागे स्कंध
धभागे वा च सुजात सुहृत्ता भ्यां मैवोद्धृतवानिति सुतरां स्वेदेहे तु नतु कथमेवं करिष्यतीत्याशंक्याहुः प्रेयसीमिति साप्यत्यंतं प्रि
यात्वयमपि तस्याः प्रियः अतो तापेतन सारस्कंधमारूपकिंतु केवलामुन्निन्ये ३१ ॥ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डि
तः ॥ कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ॥ ३२ ॥ ३५ ॥ ॥३२॥पुष्कलात कामस्य आत्मारतः तथा च सहरे मे च कात
तन्तस्मात्र अतः महिमानिर्वसा विरेमेति आत्मन्येव रतिर्यस्य तेन निष्काम एव तस्या यद्यपि शंकामपहृतवान् अस्तामपि दया
मामात्मरत एव रसाधारत्वात् यतस्तस्यामात्मानं स्थापितवान् आत्मन्येव रमलं कृतवानित्यर्थः उपचमस्यमत अखंडितः
इन्द्रियैः रंतकरणं विषयैर्वा हि स्वान्तं नान्यत्र गच्छेत् तदान्यत्ररतो भवेत् ननु कथमेवं मत्समीचीनस्थाने एतावता प्रयासेन एवं र
मणं कृतवानिति तत्र प्रयोजनमाह कामिनां दर्शयन् दैन्यमिति कामिनस्त्वेवमेव दीना भवन्ति कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाः
इतिनेत्यामनुकरणं करोति अन्यथा तेषां निरोधो न स्यात् प्रयोजनान्तरमप्याहुः स्त्रीणामिति स्त्रीणां च दुरात्मता प्रदर्शिता न

भा॰ सु॰ टि॰ नासां चिरं शक्तिरभिलाविलोकुमार्थं किं तु वशीकृते पुरुषे दैन्यमेव कुर्वन्ति शालयन्तु कालं हस्तात्मेतारति अतउभयथोधनार्थमिदं रे
३५ मे ३४ एवं सर्वत्र सतुमायायास्फुरणं भगवत्संदेशानामस्मां निरूपयितुमुपसंहरति॥ इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः॥
यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने॥३५॥ एवंप्रकारेण भगवत्पीलाः प्रदर्शयंत्यः चेरुः गतिं कृतवत्यः तासामनेकविधले
हेतुमाह गोप्यः दलिनहिताः शाङ्खेण भगवदीयाज्ञाताः किं तु स्वभावेन स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्वमुपपद्यते किंच न हि ताः
किं चतान्यावदंति किं तु विचेतस एव अथवा एवं दर्शयंत्यो विचेतसो जाताः मकारत्रयस्यापि समानत्वात् अवस्तासां योगि
र्वचनानि एवमेवतासां स्वरूपं निरूप्य तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सर्वैः स्त्रीभिः दोको भिमानवचनं वचनोत्तरमेवव
चपदर्शव चु तिरभावो द्वितीयं दोषदर्शनो यां गोपीं पूर्वमज्ञातदोषां अनयत् यतः कृष्णः सदानंदः तस्या मानं दस्थापयितुमन्याः स्त्रि
यो जाताः सानुगृह्य एव गोपी अतस्ता वने विहाय तामनयत् ३५ वनस्थानां द्विवेको भवतीति स्वयं तत्सुकृतकरणतामकृतापधि
कारिणः हृष्टिं सनाथयामासुः सान्यन्येवाभवताहृतस्तन्माह॥ सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम्॥ हित्वा गोपीः कामयाना
मामसौ भजते प्रियः॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३६॥ सा यतः तदा सर्वयोषितां मध्ये वरिष्ठं मेने इति चकारः पूर्वसमुच्चयार्थो व्य राम
क्तरेति पूर्वं तस्याः तथात्वं नज्ञातमिति अनेन समुदायदर्शयेण न भवां स्यजनि किं तु मत्येकदोषे लोलितापितं तस्यास्तथात्वे हेतुः हि ३५

लेत्विकामयानाः अपि सर्वाः गोपीर्हित्वा असौ मां भजत इति तत्र च प्रियः यथ्येव मम भ्रमीतिर्भवती तथ्येव करोति ननु कृचिदप्रिय
विषयः अतोहं वरिष्ठा अन्यथा तु पपत्यात् तथात्वं कल्प्यता॥ ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत्॥ न पारयेऽहं चलितुं
नय मां यत्र ते मनः॥ ३७॥ प्रसादं नज्ञाता श्री एव त्रिहारादिभ्यो विमोहयता रहेहं ह्युदारादिस्तर्वरहितैः परमानंदरूपं केशवमब्रवीत् त
स्या वाक्यमाह न पारयेति अहं चलितुं न पारये तथापि यदि दर्शगंतव्यमिति चेत्तत्राह यत्र ते तिष्ठ मेव नय ३७ अतस्तस्या मम
ःभोति वाक्यमाह तत्र गत्वेति तो गस्थासनामे गत्वा च वनोद्देशमिति रमणीयस्थानार्थमप्यस्ति ननु मदर्थं तथात्मपूर्वमपाकथं
देरः प्रासव्यरतिदृशाताहपभवद्रूपयामनपिकारिणी प्रासम्यदाभमेग वानऽतिचतुरस्तद्वाक्यस्योत्तरमाह॥ एवमुक्तः प्रियामाह
स्कंध आरुह्यतामिति॥ ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत॥ ३८॥ प्रियेति हृत्वा उत्तरमुक्तवानुत्तरमाह स्कंध आरुह्य
तामिति एवाहिन्तसंकर्तुं व्याघ्रतिस्तां तर्गतंरसाममिनेहं तद्गोपदरस्थापनेऽद्भुभावाभावात्तरसद्युतीनभवेत् अतः स्वस्कंध
मेवारुह्यतामिति सत्यवात्यं तंनप्रदुर्वः स्वस्कंधमारुह्यनरीनर्तिअशक्यपुदरिशातिमार्थितं नचेतिभवतो हि मनुः अत्रै
किकरतामिनयोऽतद्गोपदस्थापनेन भवति अशक्याचेत्कथं वदेत् अतो मम तत्रैव मनः यदि तथाकरिष्यसि तदा नैष्या
मीति नयापिकारीतंर्हि योग्यः भगवांस्तु नान्यथा वदतीति न स्वस्कंधसंभावना तथा तु मोहात् तथ्येव बुध्वं ततो मोहवशात् त

भाविकीर्यमाणं तां ततो दृष्ट्यन्तर्धिं यतो कृतः सदानंदः ततः सर्ववदेवसा विजानेत्याह तावद्यत्र त्यक्तेति वधूरिति सा अनन्यपूर्वा
व्रतत्वं चास्य तत्र विगुणतीता अतः अन्वतप्यत अनुतापं कृतवती एवं सति भाग्योत्तरेणैव तद्व्याकृतिः संभवति तथा हि भगव
ता हृस्तोऽपि यायिवर्णः स्वरसोदरतरतिभगवति स्वभावः सर्वस्व हृदि स्फुरद्भागाताः तथा च सर्वतः आदिकामविरहत्वेऽपि स्फुरत्तं त
देन दुःखं हित्वा गोपीवीतिस्यादिना एवं सति द्वितीयरूपलीला विद्धिर्यपि सम्भवत्यापि तथा हृदि स्फुरता तामविप्रकृष्टमन्यमानाविनका
तरा जाता किं तु सर्वदर्शन सगर्वरूपा दृष्टात्वत्रीयमब्रवीत् एतदेव प्रतापदेनोक्तं दृष्टगणका स्वकारण्यमहंतत्स्वहं स्वतद्गुलीरेव सर्वं
त्यवस्वत्संसुरस्वमेव दास्यति न तु हः स्वमित्यमिप्राय त्यायनामकेशव वरं ततो भो गम्यानाद्येन च सर्वं प्रिनमुक्तं हृदे शंसयं पेखेछ
मागत्वानतु प्रियेणानीता गत्वा अब्रवीदिति उक्तया प्रियमेक घ्रंतायतेतेन तदधीन एव प्रियस्तत्संगमन इति ताविन भवति अथ
वाद्न निस्तुदेशो नाम मा नंवस्तु तत्कुमहास्सनिधानं तेनरसो दीपक मितकं भवति एतादृशवनोम हि योजेन मोविच्छिन्वंति यदिपि
यो भवति तदा की दृष्टोरसः स्यादित्या शयेना ब्रवीदित्य एव हृस्ताल मुक्तं सर्वरसानिमोदानथा वेकरिष्यति तदाहं चलितुं स्वादितुम
चिन पारये जीवनमेतं न संयस्यत इति भावः एवं चेत्किंचित्कर्तव्य मित्याकांक्षायामाह नयेत्यादि यत्र त्वां तर्हि तत्तेमना स्त्वाढहृ
ने मां नयति तोर्हिमां कंकुरु त्वं मां तथा भावित्वर्थः प्रियस्त्विरमत्य शक्यमित्याशयेनोत्तरयति स्कंधेत्यादि ततः यथा त्वं स्कंधादिद्रुत

मत्स्वोतथा मनोऽतं ह्रीणि भवत्याः न हि सर्वलासनयातैरविश्रमः को विना वितुं शक्नोति यद्यपि विरहे सर्वधर्माश्रमत्वेन रसात्मकत्वे
न च ज्ञानं नेया ज्ञानं च विना वितुं शक्नोतीति वत्सेव युक्ततरं न संभवति तथाप्यत्रातिश्रीति विपक्षत्वेन तं धर्ममकरवितुं न पारयामिति भ
गवच्छ्रवत्तायना प्रियायदर्शनं उत्तरसृतमध्ये तद्वान्यथा लेखयुक्तः स्खलीतिरेधीवत्ते वव्रा प्रियस्वात्ममात्मार्यं भवत्या स्तिरोधा
यनं तत्साम र्थ्याभावाद्भवत्याः स्वतस्तिरोधानं तच्चेति भावः एवं सति प्रियया प्रार्थितं तदेवास्तत्यापि यथा प्रियमत्विन स्वाशत्वाभिमि
स्तलेवर्दहेतुस्तताहेतोः स्वयमेव तथा करोतीत्याह ततश्चेति एवं कृते प्रभुनि श्टेहेतुमान कृष्णरति अस्वोरस्य धां हृदि मकरः सन्नेवान्तं
सा करदर्शिनः योषकोयन्तरस्यर्थः ३८ न केवलमंतरानुपरागः किं तु ततः किंतो वहिरपि विलापो जात इत्याह ॥ हा नाथ रमण प्रे
ष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ॥ दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥ हा इति पश्चात्तापेऽव्ययं कृतमिति तथापि हे ना
थ त्वमेव स्वामी अतो दोष एव दूरीकर्तव्यः ननु त्वत्स्वामि नतु दूरे स्थित्वा पालनं करिष्यामीति चेत्तत्राह रमणेति निरन्तरं
वर्द्धितो यो रमो भगस्याद्यवं अतो निकट एवस्यात्तव्यमिति भावः नन्वनुरोधेन केवलं पालनं करिष्यामीति चेत्तत्राह भो
कुरिष्ठाभावात् न हि भोगे स्वयाभोक्तोऽनुक्ते न त्राह वेश्टेति न हृत्पीतिप्रियस्यास्ति मिनमीक्ष्यामि अत्संतत्याकुलो वचनमाह क्वा
सि क्वासीति मोहवशात् अंधापतिता जाता ततः उत्थापनार्थं संबोधयति महाभुजेति महाभुजोऽयस्य महती क्रियाशक्तिः अतो

भा॰ कृ॰ टि॰ ३८ लेवल्वदुरीकर्त्तव्यो न हर्त्तव्यं यतो हं त्वासीति तत्राचित्तेतत्वैव हरसीति स्वभावतएवाहं कृपालु अपराधोचितचाधिका अतो महत्व
मात्मान्यथाभावः कर्त्तव्यः॥ एवं प्रार्थ्यमानायां परमकृपालुस्तामुत्थाप्य स्वस्यां कृतवान् अहमेवरूपेलीवतसापुनराह हे सखे
स्पर्शेण स्वधर्मतोपात्त्वस्वं पिदं शयिवर्त्तसे निकटे तथा विधप्यासान्निध्यं ह्रम्भवति तथा कुरु एवमेव वदन्तौ स्थितो भ
गवान् चित्तचैव स्थितः ३९॥ ततो यज्जातं तदाह॥ नन्विच्छन्तीभगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः॥ ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुः
खितां सखीं॥ ४०॥ पूर्वोक्ता गोपिकाः भगवन्मार्गमन्विच्छन्त्यः अविदूरत एव तां ददृशुः तासां क्रोधभावमाह दुःखिता
मितिनहि दुःखितायाः क्रोधो भवति दुःखे हेतुं तत्र निरूपकमाह प्रियविश्लेषमोहितां भवति भगवत एवं विश्लेषेण परम
मोहं मूर्च्छां प्राप्तां सापितासां सखी अतः सख्यभावेन यत्नाः तां प्रबोधितवत्यः न दुःखं यं च भिः सख्येतिपूर्वमितो भगवाने
नमेव कौतुकार्थं गतः न त्वस्मद्रोषेणेति तात्पर्यः अन्यथा दोषनिराकरणार्थमेव यत्नः कृतः स्यात् स्वदोषपरित्यागं च भग
त्कृपयैव भवतीति तात्पर्यः न त्वतरेति तापयित्तुं सा नीता पश्चात्त्यक्ता कथनार्थमेव ४१ अतो भगवद्विरुद्धा सर्वकथि
तवती तत्र वक्तव्येपत्य मेजकं तदाह मानप्राप्तिं च माधवात् अवमानं च दौरात्म्यादिति तया कथितमाकर्ण्य मानप्रा राम ३८
प्तिं च माधवात्॥ अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः॥ ४२॥ तया कथितं मध्यविवृद्धवस्तु तत्र दैन्यतायानर्थोमितिदूरितः

सन्मानं यस्मात्तत्र स्वगुणैः किं तु लक्ष्मीपतेरेव गुणैः अस्मं मानता इति दौरात्म्यात् स्वधर्मदेव अवमानं चकारात्तदैव भ्रमादयः
एवं भगवत आलौकिकसामर्थ्यं दृष्ट्वा परं विस्मयं प्राप्ताः एवं तद्वाक्यैः पदार्थनिर्द्धारितज्ञातः अन्वेषणेन विना भगवान् न प्राप्त
व्य इति ४२ अतः परं भगवत्प्राप्तेः को हेतुरिति विचार्य सर्वपरित्यागेन देह परित्यागपर्यन्तं साधनमिति निश्चित्य तथा कृ
तवत्य इत्याह॥ ततोविशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते॥ तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः॥ ४३॥ ततो वनमविशन् मो
हनिहत्य पूर्व्वं वनप्रवेशः वनं गतानामपि चेन्मोहः तदा किं वनप्रवेशेनेति चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तावद्दूरमेव गताः अतो निव
उद्धनं तु न प्रविष्टा यत पुनर्गहनवने अन्तश्चन्द्रकिरणेन प्रविशन्ति ततमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः निवृत्ता जाताः ननु प्रथमं
यदुद्योगेन वनं गताः तदकृत्वा कुतो वा निवृत्ता इत्याशंक्याह हरेरिति हरेः सकाशात्तत्त्वं धिन्वो वा ततः अन्धकारनिवृत्ताः ४३ नहि
भगवद्दीप्ता अन्धकारं प्रविशन्ति भगवत एव निर्वर्तिताः निवृत्ताः चेद्गृहं गताः भविष्यन्तीत्याशंक्याह॥ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचे
ष्टास्तदात्मिकाः॥ तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः॥ ४४॥ नात्मागाराणि सस्मरुः आत्मानं देहं च गारं गृहं तत्संबन्धी
नि वस्तूनि स्मृतवत्यः एव न कुतो गमिष्यन्तीति अस्मरणे हेतवः तन्मनस्का इत्यादिभिः पंचभिः पदैः पंचनिष्ठत्वेन स्मृतिर्मन
सि जायते तन्मनस्त्वे केवलं भगवत्येव अतः तन्मनस्काः भगवन्मनस्कास्तत्स्मरुः अन्यद्द्वाप्यस्मरणार्थमाह तदालापा इति अ

श्री·भा·द·
३९

ष्याअविवेकेनव्याप्तिंकुर्युः तदातत्‌असंगाद्धरिस्मरणंभवतिसर्वात्मनिश्चिन् भगवत्येवात्मबोधायासामतोन्यतोविनस्मरणं ननु
देहादिक्रियास्फूर्तिर्यासांकृताआवश्यकीतयादेहादिस्मरणंभविष्यतीतिचेत्तत्राह तद्गुणेति तस्यैव भगवतः भगवच्चेष्टा
मनुतथ्याविसर्वत्रात्मत्वात्मांशःस्फुरतिघटमेहंमानामियटमहंमानामीति अतः कथमानास्फूर्तिरित्याह तदात्मिकाइतिसए
वात्माभ्यासां सर्वदाकृष्णात्मभावेनैव चित्तसहगतासांअतआत्मन्येव भगवानेवस्फुरतीतिनदेहादिस्मरणंननुसदृशस्वविं
ताषः स्मरतिनीमसन्दोधकारतिअदृष्टवशात्कथंनस्मरितत्याह तद्गुणानेवगायंत्यइतियदितत्सीतिहेतुः भयेरपिस्म
तिः अन्यासक्तासुनाकार्यांतरपराः यतस्तस्यभगवतोगुणानेवगायंति गुणैः कृत्वादूरंदृष्टंचनश्यतिअतोनादृष्टस्मरवि
स्मरतिबोधकः ४३ तर्हिकिंजातंतस्मात्संस्त्याभामाह ॥पुनः पुलिनमागत्यकालिंद्याः कृष्णभावनाः॥ समवेताजगुःकृष्णंतदाग
मनकांक्षिताः ॥४४॥ पूर्वपुलिनेस्थितायथातत्रैवपुनरागतानत्वन्तुविवेकरहिताकथंतत्रागतास्तत्राहकृष्णभावनाइति कृष्णएवभा
वनायासांसंतातेनभगवत्प्रेरणतत्रैवस्थानेभगवान्रतिंकरिष्यतीतिनिश्चित्यतत्स्थानमस्माकंहितकरमितितत्रैवमताः
ततः कस्याचाभाग्यात् स्नेहेनकृपयावाआगमिष्यतीतिसदेहात्समवेताजाताः तदासाधनांतरमलब्ध्वानेमानंकृष्णंसहलर्नदंज राम ३९
गुः दोषनिवारणेहरिगुणगानमेवसाधनमितिनिश्चित्यपुनर्हर्विरहमेवपास्यतीतितदागमनकांक्षयाजगुः श्रीकृष्णमेपिका

स्तत्रद्विविधानवधागुणैः समुदायेनमिश्चाचागतगर्वाश्चासाधनाद्धरेर्गतिंविधायमन्वानावनार्थमपिविप्रमाः स्वसंदेहान्तुमिलिताज
गुर्नानाविधेगुणैः ४४॥इतिश्रीभागवतसुबोधिन्यांश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायांदशमस्कंधविवरणेसप्तविंशोध्यायवि
वरणं॥२७॥अष्टाविंशेहरेर्गानंस्वभावादपराधतः कृतावज्ञास्यविज्ञाप्तिस्तोत्रंचक्रुरितीर्यते १ एकोनविंशतिविधास्तेभ्यः स्व
स्याधिकारतः एकोनविंशतिविधाःस्तुतिंचक्रुर्हरेःप्रियां २ राजसीतामसीचैवसात्त्विकीनिर्गुणातथा एवंचतुर्विधागोप्यः प
त्नीत्वेनानिरूपिताः ३ तथैवानन्यपूर्वास्तुप्रार्थनामात्रकृत्समांगुणातीतासात्त्विकीश्चतामसीराजसीतथा ४ कृष्णभावनया
सिद्धाः विशेषेणहताःश्रुतेः अनन्यपूर्विकाएवपुनस्तिस्रोगुणात्मगाः सात्त्विकीतामसीचैवराजसीचेतिविश्रुताः सप्तसंख्य
ततस्तिस्रस्तामसीराजसीपरा ६ पुनस्ताएवत्रिविधाः स्मृतानीतादित्रिंशत्त्रिराजसीतामसीतामसीचैवसात्त्विकीतिविभेद
तः अनन्यपूर्वाद्विविधाराजसीसात्त्विकीतथातामसीराजसीतत्रनास्तितेषुकोनविंशतिः अथवाप्रार्थनाभ्यासांभ्यासाद्विविधापु
नः चतुर्थ्यस्तुसमास्तत्रततएकोनविंशतिः तत्रद्वावाक्यानुसारेणतासांभावोनिरूप्यते अन्यथानेकतास्तोत्रप्रकारेणैवयुज्यते ७
तत्रप्रथमंराजस्यःकाश्चनगोप्यआहुः ॥गोप्यऊचुः॥ जयतितेधिकंजन्मनाव्रजः श्रयतइंदिराशश्वदत्रहि॥ दयितदृश्यतांदिक्षु
तावकास्त्वयिधृतासवस्त्वांविचिन्वते॥१॥ जयतीतिमंगलार्थेविजयस्तात्कृ यथाफलसाधयेतस्तोत्रंतथानिर्दिश्यार्थः अन्य

सु·भा·पं ३८ आक्रिम्यामारीनमयुक्तं स्यात् त्वदवतारेणव्रजः सर्वो विकृतार्थः वयमेव परमकृतार्थास्वोतिमथा वयमविकृतार्थास्विकामः तथा यत्नः कर्त
व्य इति वक्तुं व्रजस्तवावतारेण सर्वोत्कर्षं प्राप्त इत्याहुः तेजन्मनाव्रजः अधिकं व्रजतीति सर्वोत्कर्षेण स्थित इत्यर्थः अधिकत्वमेवैकुं
ठात्युत्कर्षः नहि वैकुंठे भगवानेव दधिचौरीलीलां करोति यद्यपि मथुरायां जन्म जातं तथापि मथुरा सर्वोत्कर्षेण स्थिता किंतु व्रजएकनतुभ
गवज्जन्मनाप्रसिद्धमिति वेतत आहु जयतइति यत्स्वरूपेणापि अतः व्रजे इन्दिरा सर्वदा आश्रयते हीनभावेनाप्याश्रयं कुरुते वैकुंठेतु
सेवनियतामार्यतिनतस्याः सर्वदा आश्रयत्वं कर्तव्यं भवतीति इह तु तादृशोपयमेवमेकारणितस्याः स्वास्थ्याभावात्कदाचामना
इत्येन विष्यतीति निरंतरं सेवते अतोऽत्र लक्ष्मीः स्थित्यालोकास्तु कर्षमन्यंते साधुनती स्त्रीः गोकुलाश्रयाभावात् हि शुकक्ष्या
यमर्थः पतिव्रता हि सा यत्र पतिः स्वयमनन्याधीनतया तिष्ठतीति नैऽकुलकुपोरक्षायवितुं तद्गुकुलसुखस्वरूपप्रकरणे तत्रत
त्रार्थसुतएमेवाश्रयतइति किमाश्चर्यं तव जन्मनाव्रजस्योत्कर्षः सर्वजनीनः अतस्त्वरमलेनकाधिमत्ततावगात स्त्री
मनसि विचारः अंगीकृतत्वात् अतः कारणादस्मदर्थमागतेन न त्वयादृश्यतामिदं गोकुलमेकरादृष्ठ्यं वाक्याद्वैविकर्म राम ३८
अवैवत्समाणसावकालं विधृतासवः दिक्षुत्वाविचिन्वतेति इदं स्पष्टं एतादृशोर्थोनुचितइति अनुचितपदर्शनितवोध
यंतिलोकाहि मत्प्रारम्यः स्वयमवतीर्णो दिक्षु इतिनिश्चित्य समायांति व्रजस्याः पुनरस्मदादयः दिक्षु विचिन्वंति इयं मह

समे स्थितीनतु व्रजस्थानां भक्तिः नतिअन्यथा विरहेद्विपरन अतः अन्तःज्ञानविषयस्तीतिसुखं इति चेत्तत्राहुः त्वयि धृत
सव इति त्वदर्थमेव धृता सवः प्राणायैः परेच्छत्वदनुपयोगं प्राप्यं तिनरैवसंतीतिभावः अतएवत्वां विचिन्वते प्राणाना
श्यासाविहुं अन्यविलंबे विप्राणागमिष्यंतीति अन्यथावृत्तेगच्छेयुः प्रातस्त्वमेवाश्रयस्त्वमीति अन्वेवत्वमर्थमेवस्यात् दि
क्षुत्वदीयाः विसतीति महद्दैन्यं अतएकवारं त्वदीयाः पश्येति प्रार्थनाएवमेकस्यात् इदं विनितिसंबोधनात् भर्तृदर्शने स्त्रीएणां
वलं न मुखमिति निरूपितं यद्यपि भगवांश्च देहस्पर्शेन तदानकोविपुरुषार्थः सिद्धेनतथा विरहे न इदं प्रत्यानन्दमविप्रार्थयो
इति प्रार्थना १ एवं स्वदैन्यानौचित्यादि निरूपणेन तत्स्याणमसत्वं निरूपितं नामसतोत्वधाभावं प्रार्थयितुम दर्शनस्य वधसा
धकत्वमाहु ॥ शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥
॥ २ ॥ शरत्कालीनो योमसुरहराशयः पुष्करिणी तत्र साधुसम्यक् प्रकारेण जातं यत्सरसिजंकमलं तदुदरं तदवीर्तिमात्र श्रीलाम
मुष्णातीति तादृश्या दृशा दृष्टा हे वरदस्तो निहंतितत्प किवधो न अपितु वधएवे वा भवेत् एवं येनैव साधनेन परस्य प्राण
मच्छं तितस्यैवारनसाधकोघातकः स्वभावकुभवतिअनेन भगवद्दृष्टिः सर्वधातुका निरूपिता आयुर्मनांसि च दृशा सह ओ
जआछिनतीतिवाक्यात्तथास्मान प्रायेणकूरदृष्ट्या पश्यतिअन्यथा कथं प्राणबाधा स्यात् रूपं त्वानंदमयमिति इदसेनदेव

आ॰सु॰यं॰ ४० जीवमेव तत्सर्वभावात् केवलं ध्यानस्यैव नवमेव धाहुः यतो रसिकाः कुत्सिता हास्येन हि स्त्रियः अपमानिकाश्च किं च वयं अशुल्कदासि
काः कुत्सिता हास्येन हि स्त्रियः अपमानिकाश्च वयं अशुल्कदासिकास्त्वं च सुरतनाथः सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन तत्वसाधनानिय
माधिकारं नियतानि यथा धर्ममार्गे हि धर्मपालकत्वस्य रणं हि यतेश्वरेत्यादीनि अर्थे हि लक्ष्मीपतेर्हि सर्वसिद्धिरित्यादीनि यथा
मोक्षे हि मुकुन्दयोगेश्वरत्वानि येरित्यादीनि धर्मार्थमोक्षार्थं निरूप्यतेऽत एव मत्स्मानिर विसुरतनाथे तु कामे सुरतं तु भोगः जग
ति यावान् स्ति तस्य भवान् नाथः त्वदालाप्यतिरेकेण सुरतं न गतिं न प्रवर्तते अतो ब्रह्मणा कामेनवा लोके सुरतप्रवृत्तिर्य
द यं शुल्करूपा दासिका रताः शुक्रमार्गे निर्विवाहकं द्वन्द्वं प्रतिबन्ध निवर्तकं सुरतं चेद्भगवत्येव निरूढमिति शेषः तदाकेरसो
भविष्यतीति अस्माद् धारामहेतः तस्मीके प्रसरतं न लिखितं यमागताः तत्कार्यं दूरत एव स्थितं न पुनः तस्मात् मारप्रत्येवं संति
सर्वमेव कामशास्त्रे मय्यर्थं स्यात् तृतीयपुरुषार्थश्च न भवेत् अतः सर्वथा पुरुषार्थं यमं प्रेव वितालकर्तव्यं अथवा यत्क
दाचित्क तमिद रती जीव वितव्यारूपमारूपेण हर्षो मारकत्वम् उपपादयंति श्रीमुषेति यन्मुषो से भवति स ध्यानको भव राम ४०
ति यथा यथा चोरे लौव उत्पन्नं तथा तथा घातकत्वं तदर्थमाहुः उदर श्रीमुषेति तत्र विशदुर्गजश्चाते आतिनि पुराणः तत्राविज
त्वदुर्गजः तत्सरसिजे तत्राविते दुर्गरव जितहनुत्वाविते साधुजाता प्रभवः तत्राविप्रकाशावलिका लेशीता पुष्पद्वरहितेर्वदे

प्रकाशरूपादिभिः अपराकाश्चौर्यं दशि पुरुषान् दूरवर्ति सर्वत्वनेत्राः अंतः स्थितप्राणान्तस्ता धारणाभो विकारीभावेभ्यती तिकि
माश्चर्यमवाये हि किमन्तवशिष्टेन अपकीर्तिर्भवाप वरमलुनन भविष्यती सुखं किं वचनेनेति अथवा अदृष्टदर्शनं नरदर्शनमदत्वा
निघ्नतः किंव चोनसुरतनाथमागतानलुकृतं दूरेऽन्तरामरणमुपस्थितं तथा सति सुरतस्य प्रकृष्टत्वात् नाथत्वमवित
स्यात्तत्र हि योगी अथ निर्माणे सुतयो व्यथ्य निरूप्यते प्रकटयति चेत् तदा तथा किं च अतत्वहृद्धे किमाश्चर्यं तवादर्शने
त्वत्स्मीर विनति शेष तदाहुः श्रीमुषेति उदरस्थिताश्री श्चेद हि दानीजातरैव भ्रियते अपुष्टत्वात् आगमं भवेत् यद्यपि
तस्याः जीवनेकालहृदयावश्यावत्त्वा निवहूत्यैव सतीति तथापि त्वद्दर्शनेन जीवतीति तथा वयमपि किं च त्वं सर्वेषां तातत्वस्य स्थिति
अस्मां सुमारविष्यसीति महदाश्चर्यं वरदोत्पाद्दि यस्य प्लोभवति अथवा तेव यमन्मत्स्य रासिका नर्मरासिकाः अतो न हंतव्याः
एवमनेकविधचौर्यभावनयाकाश्चिद्भगवंतं सुपालंभते अंतःस्थितोरसः पुष्टोभवश्चेत् हित्वत् विनिर्गत सदा पक्षिरेवश
वेष्टिनिवान्निर्गमस्तथा अन्यापुनः कोमलत्वादु धात्वान्न विनिर्गतिमारस्तदा इदानीमविधार्येत्याहुः ३॥ विषजलाप्यया
द्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात्॥ वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ३ विषजलं कालीयहृदं तत्रैवैयोत्वादत्स्य वा ते वयं रक्षिता मुहुः ३
तकाणाव्यञ्जमतः तेषुनजीवितेतः चिंताम्याः सर्वाः कालीय सुदर्शनाद्यः रासु सालरणवर्तिष्यः तेषामेकव द्वाव्यत

भा॰ सु॰ दं॰ स्मरविरहिताः वयमासि— लाल्यात् किं बहुनाविश्वतोभयाद् विजयमेति भर्तायान्यपलेपवते च मारकावाघ्मारदर्शीतनत्वांतरङ्
७१ तिसर्वथापाल्यनीयाः तदिदं कृतानमेवये पुत्रानिअनिलोरवाग्निश्च तमोरश्चेकवज्रावहवो मोयं ममात्मजः श्रीमासुरस्तस्मात्
अविरहिताः नतासीभ्रतभविष्यद्विषमः करापार्थतान् निर्देधा ततश्चतातिभ्योयथामोस्तं प्रपद्यतितथास्मभ्यं मक्किअस्म
दुहितेभोस्तं हास्यतीति तास्तुवंति ॥ **न खलु गोपिकानंदनो भवान् अखिलदेहिनामंतरात्मदृक् ॥ विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख
उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥४॥** भगवतोनंदसुतत्वे सर्वथानुभयुक्तमदंति तदेवनासीति सर्वमयुक्तम् पालनमंत्रस्त्वतिनिश्चयेनात्र
तिरोहितनिवगोपिकाया यशोदानन्दनः सुचरतीतस्मात्तिपथात्तथा स्वाधीनः कृतः ताताेवातथा गोपिकानामविनचेत् गोकु
लस्वामिपुत्रत्वात् तुल्यतायामेव हि विद्यामोतिसंबंधः किंच न केवलं भवान् वैकुंठाधिपतिः पुरुषोत्तमः किंतु अखिल
देहिनां सर्वेषामेवास्मदादीनामंतरात्मानमंतः करणं पश्यतीति यद्यस्मद्— तादृशं तावर्यमचेत् तदा प्रसन्न एव भवेत् अ
तोनास्मिन् वक्तव्यं किंचित् किंच आगतश्चास्मदादीनां परिपालनार्थं सेवायदि जानीयात् एतान् अश्वंतीति तदापरिपाल्य
मेत् रसत्वार्थं च प्रार्थितएव ननु त्वेष्टप्रास्मोगतनत्वराह विखनसार्थित इति विखनाब्रह्मादिविशेषेण खननतीति सर्व राम ७१
थावार्थविचारकः अतएव वैखानसमतं ब्रह्मणा कृतं भगवद्भजनप्रतिपादकं तेनैवमार्जिणा भगवान् यदूनीतिवैकुं

ठादैतस्याच्यवत्त्वात् अतः सर्वेषांपूजामपि मर्हतीति ब्रह्मणा प्रार्थितो विश्वगुप्तये इति मुख्यं प्रयोजनं एवं मतरात्मत्वात् सर्वेषामेवासी
त्यानर्भवान् सखा तादृशः ओकेसख्यं प्रकटयितुं सात्वतां यादवानां वैश्यवानां कुलेडर्दयिवान् प्रादुर्भूतः अतएव तदर्थमेवा
गतः पञ्चमि विसख्याय यत्र मेव वेमसिआगतस्य पुनर्विशेषो वक्तव्यः सम्यग्ज्ञात्म निवेदनरूपो भवति अनेनावयं किंचित्प्रायया
मः यथोचितमेव कर्तुमर्हसि इतिभावः ॥ अन्याः पुनः सात्विकसात्विक्यः राजसप्रधानान्यो विशिष्टाः अप्रार्थितं च भगवान् न
दास्यतीति भयंत्कर स्पर्शस्य शिरः संबंधं प्रार्थयंति ॥ **विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥ करसरोरुहं कांतका
मदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥५॥** हे स्वामिन् हृदयं स्फुटति अतः यथा सर्वांगे आप्यायनं भवति तथा शिरसि करसरोरु
हं धेहि शीतलं हिमकमलंभवति तथा विशिरसि आतंतथाप्यकरसरः स्थानं सरसिजस्थानं च अनरूढ़रणादिनानर
सालदृग्वगमः कोमतिसंबोधनं प्रथममतः शिरसि हस्तस्थापनेन स्वाधीनकरणं यो तितं किंच न केवलं हृदस्तापमेव दूरीकरोति किं
तु कामदं च अभिलषितं कामं प्रयच्छति ननु भगवान् पुरुषोत्तमः मोमिधेयः कथं स्त्रीलांस्पर्शं करिष्यतीति चेत् तत्राहुः श्रीकरग्र
हमिति श्रियाः करस्य प्रहोग्रहणं येन अतो भगवान् गृहस्थ इति यथा रमायाः ग्रहणं तथास्माकमपि स्पर्शसाध्यं किं न विष्यती
ति भावः ननु लक्ष्मी विवाहिता इति विधिवशात् तस्या हि पाणिग्रहणं भवतीनां ग्रहणे को हेतुरिति चेत्तत्राहुः संसृतेर्भयात् स

भा॰ पु॰ १०
५२

रणयोर्मुक्तो विरचिताभयमिति यथा विधिर्दिवा हेतवीर्यं वरणागतपालनेति विवाहवेलया शरणागतानां रक्षा महती ससाधारणधर्म
। अयमीश्वरधर्म इति नन्वयं निषिद्धः प्रकार इति कथं पाणिं न मेति चेत्तत्राहुः हे सखि धुर्वीति हन्ति हीरि रदुर्वंशोद्भवः सर्वकृष्णेकाव
दुर्वंशकर्णतद्वत्ते विभवान् धुर्यः श्रेष्ठस्त्वामिति स्थिय। संसारभयात् समागमम् नहि संसारः स्वभावत एव दुःखः किं तु सप्तदुः
खहेतुरिति तथाचयमविमहद्दुःखं मा भुमरति हृद्दू हद्दहृदा भवोत्पन्निवर्तकरति अनेनैव निर्भयता तु चित्ताभतः कांतं संबोधनात्
भवानेव भर्ता अतः स्त्रीणं अत्र तमनुस्मरत्वं वांछितं कुर्वन्नर्थः ५ नन्वत्सामसौ किं चित्रं च स्वत्पेन धार्ष्ट्यं तत एका र्थं सार्थमिति ॥
व्रजजनार्तिहन् वीरयोषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥ भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥ हे
भगवन् एतावकुं व्रजामार्त्ति मथ्यानुनिर्दुःखेनऽपुच्यते हे सखे इति अप्रतारणार्थं संबोधनं नः अस्मान् भजेति हितोऽप्यरे
शः ननु कथमेवं धार्ष्ट्यं निषिद्धं वतो धत्ते तत्राहुः भवत्किंकरीरिति ये यथा मां प्रपद्यंते इति हि तव प्रतिज्ञा अतो मध्या किं का
येविधं भगवतं भजाम तथा भगवान् विभजतु किंकरीत्वं तव प्रतिज्ञा प्रसिद्धमत्याहुः स्मेति न केवलं मस्मद्रूजनेन व संवैका
मसिताहेतुः किं तु अन्येपि हेतवः संति प्रथमं अवतारप्रयोजनं व्रजजनार्तिहन् निजजनानां आर्तिं हंतीति तथानातः राम ५२
परमन्या आर्तिरस्ति सामान्यप्रयोजनमाहुः योषितां वीरेति कुत्सो भगवान् वीरे हि शूराः निराकरणीया अन्यत

तर्कोदूमारम्भः कामः स च यदुविधः अंतर्वहिः परार्थेन प्रकरणेन प्रविश्य आत्मस्थं भवात् निवारणीयः अत एव वी
केशरीयोः कीर्तिमिंतोमवांतिवीरः भ्यः अतो भगवान् महावीरः अंतस्थितेनानरेन अतः शिशुमाणेव तस्य लोपि प्रदूषितुम
शक्याना मिथ्यापूरकः अयं चार्थस्तर्वं सर्वजनीयः अतो योषितां वीरेति संबोधनं नहि कृत्स्नो दर्शो जगति कश्चिद् ये संबोध
नमर्हतीति अपूर्णत्वात् तौ व तान्य विशेषप्रयोजनमाभ्यां वनो भजनानुसत्यंतथापि भवंतो नाम निमानरोषमिति हृत्यर्थं निज
जनेन किमतरसीति चेत्तत्राहुः निजजनस्मयध्वंसनस्मितेति निजजनाः तेषां स्मयो गर्वः तस्य ध्वंसनार्थं स्मितं यस्य निजज
नानिस्मयदूरीकरणार्थं परित्यागो नोपायः किं तु तदर्थं स्मितमेव कर्तव्यं स्मितं मंदहास्य हासेऽजनो मार्ट करीष्यमाणात्
स्मामंदत्वं भवेत् प्रवर्तनं न हि मात्या मोहत्यक्तिरकैणकस्यापि लक्ष्मी भवति अत एव हास्यसंकोच एव साधनं निजजनानां
मपि धर्म एव दुःखः गर्वधर्मो १ अन्यथा निजजनत्वमेव न स्यात् तद्वत्स्यैवौ किं कोपायः गौ किं केवितव हास्येन ता अपि
आत्मानं तुल्यं मन्यंते यदा पुनः हास्ये संकोचः तदैव तासां गर्वो निवर्तते किं च अभिमानो हि दीर्घः सतावदेव तिष्ठति यावत्
तव स्मितं पुष्कलमानानेन पश्यंति नहि का चिता हरामथानननं दृष्ट्वा स्याभिधानं पालयितुं शक्ता न त्वेतत् केऽपप्रति सिद्धम्
धन स्मितेनैतिष्ट्यथं तात्तु शंकायं तदस्य शंकयाहुः जलरुहाननं चारु दर्शय निजजनरुह कमलं हरामानमहत्साहित्यप्रमले वि

गी. र. सु. पं ४३ देवस्थितिहेतौ मुक्तिः साधनत्वेचेत्संदेहः एकवारमहमस्मदश्वपतेत्पर्थः किंच अभिमानो हि धर्मः ततआजनं दुर्वारः मनोहरं न हि मधर्म
निहिते धर्मस्थितिस्तस्मात् सखिभिन्नजनं मुक्तमेव च राजसीनतदतत्मातमेवार्थं प्रकारांतरेण प्रार्थयते ॥प्रणतदेहिनां पापक
र्षणं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनं॥ फणिफणार्पितं ते पदांबुजं कृणु कुचेषु नः कृंधि हृच्छयं॥७॥ ते पदांबुजं नः कुचेषु कृणु नग
नम्य छंदसो लोप एव छापमततत्स्य मध्येजंह तं धेहि छंद इति हृच्छये चोरवत स्थितं कामं कृधि कुचे छिंधि तस्मुखमा भिषुवे
चनं विरहेण भिन्नात्वमन्यते श्रीरसहितत्वेनेन निकटे समानत्वमुक्तं ततो भजनेन सर्वं प्रमुक्तः अनेन विपरीततरस्तथ्य
नैवं प्रविशेषेण्यानिर्यं भेदः एकवचनात् तावता हि हृदयस्थितः कामो गच्छति स्त्रीणां समदेवीत्वाशयनेपरितस्थिता
नां नथा सर्वे ऽपि भवतीति वानस्तु कर्कशे भुसत्वे कथं कोमलचरणस्थापनमिति चेत्तत्राहुः फणिफणार्पितमिति नहि का
लीयफणानां कर्कशानां तत्रसामान्यव्यतत्र व्यथा चरणस्थापनं कृत्वा तदंतर्गतो दूरीकृतः एवमसा विकर्तव्यः अंबुजपदेन च जलस्य
संस्त्रीणां नत्वापहारकत्वेन तु तथा पि वंशस्तिच स्थापनमुक्तमिति चेत्तत्राहुः श्रीनिकेतनमिति लक्ष्म्याः स्थानं तद्धि लक्ष्मीः
किलतत्र स्पर्शमर्हति अन्याः तु कः संदेहः इतिन तु भवत्यो म हाकर्थं भवतीनां हितं कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुः तृणचरानुगमिति तृ राम ४३
णचरागाः चतेषामप्यनुगं पश्चाद्गच्छतीति हि तार्थ्यते किं न किं भगवता मेयमाणा इतित् णं व रित्पप्पान्नं तं भत्यं तितेषात्

णमेवा मनं तथास्माकमपिकामएवाम् तं नैतावता परमकृपालोकस्य मनार्थः स्त्रीपतित्वेन तु भवतीनां जितेहिमत्वा त्वमायात् पायम
स्मितरपगमेव पश्चात्तरं स्थाप विष्यामी चेत्तत्राहुः ॥प्रणतदेहिनां पापकर्षणमिति ईदृशं प्रकर्षणेन नाम स्माभिः प्रकारांतरेणाभि
वर्तयितुं शक्यते किंतु तव चरणप्रसादस्य वनत्याणं पार्वगच्छंति ॥ तत्रापि देहिनः प्रकर्षेण न धर्ममार्गादिवरित्यागउक्तः देहा
भिमानस्य विद्यमानत्वात् नहानमपि प्रणतानां हितायच्छ योगति अतस्तव पादमेयं तेभ्यः पापं स्ताशकं चिंतिनंद हंसस्यहनाभिषि
तं वा ॥७॥ इममेवार्थं ततोप्युक्तमामाकारांतरेण प्रार्थयते ॥मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण॥ विधिकरीरिमा
वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥८॥ हृतेन च सर्वस्वेन परा चीपकृतिर्मता सुखेन चोपरागो हि कर्तव्य इति यावत्तत्र पूर्वं
कामविलंबं हि याचताहं तद्भावते तावत्तरसतां प्राप्तिनकदाचिदिति स्थितिः हे स्वामिन् मधुरया गिरा मुह्यतीरिमा गोपीरप्या
ययस्वनो हे हि मरणपूर्वावस्था रूपः तासामप्याप्यनेहेतुः विधिकरीरिति आज्ञाकारिणीः सेवाकारिणी वा अतस्तासामर्थ्यतत्तना
सीत्वाहु हरेवो हितिः यो यद्धि आत्मनो मार्गे निराकरणार्थं हृमादितिमदर्शनेन तत्रापि मार्गविलंबेन मरिष्यंतीतिस्थितं ननु वाऽस्मा
भेकथं मोहः निवृत्तिरिति चेत्तत्राहुः मधुरयेति मोहो हि माया रूपः स च भगवत्स्वरूपैर्गैः वाधितो निवर्तते सच्चिदानंदरूपैर्वा तत्र च
वाणी आनंदरूपेत्याह मधुरयेति मधुरसा धारणेरसः तद्युक्तया मधुरया वल्गु मनोहरं वाक्यं यत्र वाक्यस्य मनोहरत्वं सत्यपि यमती

पारकत्वेन आतः सद्वचता निरूपिताद्युद्धानां मनोताजस्मारकारिणी अनेन हानरूपनिरूपता रेहिहानेनैव रता भवंति प्राह्येनमने
वर्त्ततरतितं वीरपिता पारं कृत्वैव कृत्यमित्याहुः प्रकरे स्तोति कमलवत परता पावहारके ईस्तलि यस्य किंच अधर
ही पुना अधरामृतेन च आप्यायय स्व व कृत्याः इष्ट्याः पापयितआर तिं मृर्छिता नाहि पूर्व्वमधरस्यार्थरमेवा पद्यते
कमलादितिपश्रीवल्लभ्या लिस्याप्यंते सर्वस्याअस्ता धीमृतमविद्याप्यते अनिमेष्यान्वोसरानपायमरंतिरयंतुम
र्छिता येन निवारयितुं वा कोपि तिवीरेति संबोधनं अनेन अंतिमवस्थामदर्शितापर्व्व मार्थितास्वार्थाः स्मारकत्वेनाक्रिम र्छ
हतवोजाता ८ एवंपदार्थं चतुर्भृर्छिता येन निवारयितुं वा कोपि तिवीरेति संबोधनं अनेन अंतिमवस्था मदर्शितापर्व्वमार्थि
तास्वार्थाः स्मारकत्वेना किम र्छाद्दितवोजाता ८ एवंपदार्थं चतुष्टयं सामर्थ्यतरसनेस्वयमेवदेतुमाशंक्य परिहरति ॥ तव
कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं ॥ श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥ ननु सर्वमिदं
मार्थितं भक्तेभ्योदेयंतत्वभक्तेभ्यः अभक्तत्वं च विरहेणी विनारवलीयते भगवांस्तु निरपेक्षानंतस्तभमेव जीवनेन कार्यं
लक्ष्मीसहस्रलोयस्य कोटिशोरास्यः अतस्तत्व पितृतासवदरत्व पण्यसंगतं तस्मात्कथमेव प्रार्थनमित्याशंक्याहनेदं जीवनम
स्माकं तिसाधनं किंतु तव कथा विरहेण मार्त्तंगमेमतिवंधं करोति कथायाः पुनः यथा तवसामर्थ्यं तथा विवदुणातिका

मोक्षदायिनी परमानंदरूपा च तदाहुः तवकथा अमृतमिव अमृतं भगवद्रसात्मकं सर्वेषां मरणादिनिवर्त्तकं यद्यपि च नेदमृतश
देनैः पतैः अतो मोक्षदात्वं परमानंदरूपता च तिष्ठद्रसनी यंद्गुणान् निरूपयंति तत्सजीवनमित्याहि च द्विःपदेः तप्तानां संसारे
तेषां जीवनं यस्मात् अमृतं हि तापनिवर्त्तकं प्रसिद्धमेव वैमाप्यं च भगवत्तानं वा सर्व्वपापनिवर्त्तकं यत्संस्कारो विज्ञानेन
पश्यति यदात्रोमेतस्परित्यागेन अत एवस्यातैः संस्कारासक्तैः परित्याग एव वक्ष्यते अनीशानं वैराग्यं चाप्यनाशकं भवतः
आयाततत्साधनाशकत्वं जन्यादृष्टिविवर्त्ततरति तदर्थमाह कविभिरीडितं अमिकविभिः सर्वैरेव सर्वार्थरसिकैर्व्वा निनिरीडि
तं ज्ञानवैराग्यं वा आयातमः स्त्रीपुत्रत्वा लभ विलीनितम्याहत्यर्थमाहुः कल्मषापहमिति कल्मषमपहंतीति ऐश्वर्य्यस्य स्वस्व
स्यधर्मस्यैत्यपि कृविचारतः अतोः किंकसाधकैश्वरीर्यमिहत्वद्गर्भरूपमेभवभवतिधर्मं च पुनः वस्तुनिवर्त्तकं भवतिपूर्व्वो
क्तधर्मं द्विशिष्टं च कथा मात्रतस्याख्यंसर्वत्रमसिद्धं प्रायश्चित्तादीनामप्याघातत्वात्तस्य त्वमलीनितम्याहत्यर्थमाह श्रवण
मंगलमिति तद्दीनव्यादिलेपता त्मकमुपवासात्मकं चस्वरूपतोप्यमंगलं घोरात्मत्वात् श्रवणेप्यमंगलं इदं तद्दोरंच रि
तं श्रुतमेवानंदजनयतीत्यतस्तुभव सिद्धत्वात् श्रवणमंगलं कीर्तितुत्पनतानिरूपितात्युत्तमंस्य विश्रवणस्यापि किंवेदमर्
साम्यात् श्रवणमंगलत्वमाशंक्य तन्याहत्यर्थमाह श्रीमदितितदुत्तमस्यस्मता साधकं नतु धनसाधकं कथामृतं तुल्यस्मा

भा॰ द॰ सु॰
७७
श्रवणेच्छितत्वात् तद्युक्तं भवति॥ तेन श्रोतुर्वक्तुश्च तत्सिद्धिः राज्यमातिश्रवणं तथा भवतीति तद्घात हत्यर्थमाह आततमिति आ
सर्वतः ततं मातेरा ऽऽदिकनुपरिच्छिन्नं॥ भगवदैश्वर्यं तु न तथा अन्तर्बहिः सर्वेषां सर्वथा व्याप्तमिति॥ कथामृतं च पुः सर्वलोका
न्व्याप्य तिष्ठति स्वसमर्थं सर्वत्रैव संपादयति तस्मात्स्वरूपतो धर्मतश्च भवत्याह श्रीभवत्कथेति तथा कृत्वा जीवनं स्व
तः अनेनोत्कर्षोप्युक्तः त्वं करा [illegible] रसरविकथामृतं तस्मिन्न विकालेऽजीवयतीति भगवान् स्वतंत्रः कथामृतं परतं
न मिलेतावान् विशेषः त्वं च अवतारे ब्रह्मादिभिः प्रार्थित आगच्छसि आगतोपि तिरोभवसि कथा तु समागतान तिरोभवति
अत एव तादृशकथामृतं ये भुवि गृणंति त एव भूरिदा बहुप्रदातारः [illegible] व्यासादयो भूरिदाः श्च ते अतन्मन
श्च ते केवलं भगवत्कृतमनाःऽऽनादिसेवरहिता वा परं विमलममृतं केवलं मरणोपस्थितौ तन्निवर्तकमेवेति न तु संभूयैकत्र
रसं जनकं रसविंदुर्योरिव तत्कथायाश्च विशेषत अन्यथा कथार्थमेव मलः कृतः स्यात्परं विरहे मरणनिवर्तकत्वे तदुप
योग इति भाग्यलेन स्यते अतस्तैर्भगवत्कथा कथ्यते वहुदृतमिति तद्दृशात जीवनं एतत्साल्विकाः ई तामसा वचन राम
माह॥ प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलम्। रहसि संविदो या हृदि स्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि॥ १०॥ यद्यपि ४४
कथामात्रस्यातुं शक्यते प्रहसितादीनि हृदि क्षोभजनकानि स्यात् तदर्थं भगवान् मायया कुहकत्वम् आविकरोतीति तत्र भावदीयात स

गच्छतीत्यस्फुरितिरिति यथाहूरितस्य अन्ये विरसत्वात् इति तः अत आह तव प्रहसितादिकं मनः क्षोभयतीति प्रकर्षेण प्रहसितं स्व
भावतः विरुव्या तान्सप्तका अमेन सह स्थितरइति तत्र श्रुत्ला मागत्य॥ प्रकर्षेण हसति मुतरां स्त्रीभं प्राप्नोति प्रियेति संवधो विस्मृतः क्षो
भजनको जायते अतएव यासां नेत्रं बंधः सा सान क्षोभः प्रिये प्रेमवीक्षितं तद्विक्षोभयति स्मृतं सत् अन्य विषयकं ता विश्वास
जनकत्वाद्यान्यायतः कुपटरया मिति क्षोभजनकं॥ अन्यथा काम विसंवादेन स्यात् मनसः यो भक्त्या अनयाजनक आर्तश्च
येषु सः तत् विरहणम पि क्षोभजनकं॥ विरहणं च वनवेणुवादनादिना रसो भगवदीयः अहारह हृदि स्थाप्यतइति विशेषेण
हरणेप्य स्याद् इति मिमंगलत्वितादिकं भवति॥ तस्मूर्व प्रस्मानि ध्यानमिति ध्यानएव मंगलं च अस्त्रलंभुतं फलं प्रयच्छती
ति तद्यो सानो क्षोभजनकमितिरेहि तत्वात् सति सर्वनसंबंधः अतन्मायया विकरोतीति मुख्या तथा अनोक्तिः एवं स्वरूपसं
बंधे वतु श्रयं क्षोभकभुक्तं नाम संबंधियहुमार रहसि संविद इति या हृदि संस्पृशइति रहसि एकांते संविदो ज्ञानरूपा भगवद्वाचः या
नान्येव दाशान्य जनिता निबंधाय मितानरूपाणि तत्वा विषयाश्चो हृदि स्पृशः हृदयंगमा मिन्यो भवंति अस्मर नुग्रणभजनयं
ति अयमर्थः सर्वत्र तु भवसिद्दूरल्पाह १० राजस्वावचनमाह॥ चलसि यद् व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुंदरं नाथ ते पदं।
शिलतृणांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांत गच्छति॥ ११॥ अस्माकं तु स्नेहवशात् तद्दृष्टिर्व्यीकासमीचीने विवरेषु

दुर्लभतेतत्करुणात्मकहृदयश्रीणसत्यस्वेदे विशामतरतिष्याम विरोधमिवाफमद्भुतात्मप्रश्नचारयन्नचल सितप्रचलने नालिवे
स्त्या विसुंदरं कोमलं हेनाथ्यते परं मार्गस्थितैः शिलात्रणकुरैः मत्तरणं शिलेक हिन्नत्रणतस्यांकुरैः अतिपरुषती स्तीः सीर
तीति फेणो मामि तिवस्तु तेन मामोलेवतथा विदेको तम्नर्तः मनः अत्युत्र लितांगछुति भ्मन्तादिमातरारम्प्रखेदः स्वचितः चल
नादेवचरखेदः अतः प्रथमतमकरैवोक्तं वस्तुतस्तु तव ये अस्मत्स्थानं विहायनगच्छनः तथा प्रिभवाने वतथा वाल्यति किंच
व्रजस्थिताग्गावः अरण्ये नीयंतेता सो चारणं नमार्गगमनेभवति अमार्जविनंतमेन स्पारीनां अनुमहार्थनमृदु पकारस्य हृत्तं
पाप्मानो चर्मचनपरिधयं अतो नलिन सुंदरं परमेवगच्छसीति वने त्रिविधाभूमिः पर्वतरूपा अरण्यरूपा कछरूपा चतत्रक
मेलेकमेकातत्रभवति सर्वेवासर्वत्र अवस्तारयः अशक्त्या एकत्र स्थिति तदा चिंता भवति त्वयं गत्वा स्वयं हृदये स्थापनी
यरति मनः कांते हि मनः स्थापितमपि नतिष्ठतीति ११ एवं सप्तविधा अर्थेनमपूर्वारेनेरूपिताः चतस्त्र श्रुताः अतः परंरूपने
णव्हृताएव निरूप्यंते तत्र प्रथमं एजसत्तामस्याव चनं ता हि व दिर्गत्वा इष्टमशक्ताः अतो यदा संध्यायांभगवानायातितदा
भगवंतं दृष्ट्वा मनसिकामो भवति ततो वं धप्रार्थनाऽधरामृतमार्थनाचरजसा सत्वेन चभविष्पतः अनन्यपूर्वतां तु निरूपए
वकार्यः ॥ दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतं। घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसिनः स्मरं वीरयच्छसि ॥ १२ ॥ दिन

परिक्षये संध्याकाले स्वकेत्वाद्दिने हृष्यत्वं ताप्यते रश्मिगुणस्य समयः कामस्य च कालः नीलकुंतल भ्रमरारवरसे बोधका
येतिमुखकमलाव एणाहृतं पिदं ति तेऽहुरे धकामवंति अतस्मैरातवनरुहवत् कमलवत् आननं बिभ्रत देवीरत्नमन
सिधारयच्छसि संध्यायां नीलवर्णैः शहृतत्वे तत्प्रभा आमत्वं भवतीति तदुक्तावनरुहवत्तेः यथा चकुवलय त्वं ताप्यते तथा
चपि मामु खेदु दर्शने नोत्तरमधिक विलासवत्व मिनः पर्श्वमिताद्दृशत्वं चतत् ध्योतते न प्रियस्य सर्वस्मिन्नपि स्वचिताभवंति
यत एव जलपद्मं विहाय वनपद्ममुक्तं तेन वनेयावत्स्थाने तावपि तिं हुतान्ध र्मान् बिभ्रदेवाननं दर्शयतीति ध्वन्यते वनेन
गोभिः रजस्वलं भवतु मध्ये मार्गंगच्छन्तु उभयपार्श्वस्थिताभ्यां गोपीः यत्सात्विण पश्यति अतो मुहुः पदर्शनं अन्ये
गच्छन्पुनः धर्माधिरूढ पश्यतीति वा तथा दृग्हर्शनि रवापेक्षया तापकमिति त्वरंजनकं निरंतरं दर्शनेन तत्रैव रसास्वार
नमि तिनस्मरो त्पत्र रसरस्यात् अतो वलरमदर्शनं स्मरणे मे संधुक्षणमिव भवति ताहृशं कृत्वा तस्मूरणाय्यं तन्नि
राकरणार्थं वायुहृत्यस्य कर्तव्यं तत्र सर्वं निवीरेति सबोधने नरजस्वलं च श्रु संप्रकं भवति अग्न निवृत्तिश्चाप्ता
भिरेव वनरुह मिव चन एवैतत्स सर्वथा भोग्यं अतो नैव समान अनेन गृहर निरासा मी नि पक्षो भावनिः विश्वा
दितिवक्ष्यकारेण तामेवावस्थां स्थापयतिपदि सुख संमार्जनं कृत्वा समागच्छेत् तदा प्रसन्नमुख दर्शनान्तानं वा

भा. द. पं भवत् धनसंबंधिरजस्तिकामस्वनाक्रोधः यथापात्रं धृत्वा तस्थितमन्नं भोगार्थं दीयते तथा सुखं धृत्वा तस्मै तोरसः कामात्मान
४७ नसिस्थापितरतिसुखस्य साधारणस्याहेतुत्वं अतो भोगार्थं दत्तरतिभोगः करणीयः अयं काम आगंतुकरतिः तस्मो न्येनपूरणं १२
तनरत्नमात्मनः स्पृष्टवितस्तनयोः स्मरणधारणमार्थयंति॥ प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडनं ध्येयमापदि॥ चरण
पंकजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन्॥१३॥ अतएव नयोनरूसंपरं पृथविस्या अत्र चरणमाहात्म्यमधिकं गुण
धामकमेतत् पूर्वं तु दोषनिवर्तकहेरमणरतिकर्तृः मत्तनेषु चरणपंकजमर्पयप्रयोजनमाहुः आधिहन् आर्तिहन् र
तिवाहरस्यतस्यः चिंताच निवारणीयः हृष्टोपकारेणैव तापोगमिष्यति अस्माभिर्हृदयेस्थापितं नवहिः समाप्याति अतस्त्व
मावहिः स्थापनीयं चरणपंकजं तस्याविभगवतस्त्वधद्गुणमाह तत्र प्रथमं मनेश्वर्यं प्रणतकामदमिति प्रकर्षेणयेनता
अनन्यशरणाः तेषां कामं रमणिलवितार्थदातृत्वं ईश्वरएव तत्राविधोभवति तत्रत्यः कामः स्वधेर्गर्हातुं न शक्यत
इतिप्रणतत्वमुक्तं पद्मजार्चितमिति धर्मरूपतानिरूपिता प्रार्थितचेदागतमिति कीर्तितामाह धरणिमंडनमि राम
तिधरण्यामंडनं मलंकरणरूपं श्रीः योआपादिध्येयं श्रीरूपं कीर्तिरूपं वा पंकजसाम्यात् स्वरूपोत्कर्षउक्तः शंतमं क ४७
ल्याणतमं तालमयं आर्तिहन्निति स्निग्धबोधनात् तेचरणपंकजमिति संबंधनिरूपणात् वैराग्ययुक्तचरणनिष्ठमावका

१४

आर्तिहन्निस्नरिहनिवारकः अथवाप्रजेके पंचविधमुपकारं करोति प्रार्थितेतिप्रणतासुकामदत्वाति तत्र वस्तु कमनस्निः
स्मरं वीरप्रखलीति प्रकार्येण नमित्रभुवाकामं घ्नतिख्यं इष्यति भजेनयप्रजयावा अर्चिते ऐश्वर्यमर्थकामार्थवापद्मजैः अर्चित
तेनु स्वा अन्यथाताति चरणपंकजजन्मकथ्यमामुयुः धरण्यपिस्त्री अनलंकृतानभुज्यतइति तस्याम वस्थापनं भगवदर्पेक्ष
यापिवरणेमहान् आमदिध्यायन् शास्त्रि नैवापदं दूरीकरोतीति यथैतैषां सर्वं थामप्रकारं तथास्माकवर्गकरणीयमितिप्रार्थ
नावा अनेनसर्वएवगुनुनवं धाआश्रिता १३ तदनंतरं तत उत्तमा आर्थयंते॥ सुरतवर्द्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सु
ष्ठु चुंबितं॥ इतररागविस्मारणं नृणां वितरवीरनस्तेधरामृतं॥१४॥ अधरामृतं वितरेति अन्यथाप्य धरामृतेगुणपायकंएत
स्यचतुर्गुणत्वमेवर्द्धितवत्तिं ज्ञानवैराग्ययोरयमुपयोगात् तस्यैश्वर्यमाह सुरतवर्द्धनमितिभोपिकासुपरिछिन्नः कामः अ
परिछिन्नेनसह संयोगछिद्रोभवति यथारसः सुद्दीपकाभवंति यथाग्नेरसः कामोद्दीपकः किंच नकेवलमात्मकाममेव
पोषयति किंतु सर्वनेवांतःकरणदोषान्निवारयति अतः शोकनाशकत्वं ज्ञानवैराग्यरूपता च निरूपिता ऐश्वर्यधर्मरूप
ताचयस्वोरूपतामाह स्वरितेनारपुक्तेनवेणुः तेनसुष्ठुचुंबितमितियश्लोकितावदैः कीर्तितवेणुश्च परमभक्त इतितेनापि
चुंबितमेवनतु पीतंइतररागविस्मारणमिति श्रियोरूपं साहि सर्वं विस्मारयतीतिस्वतः पुरुषार्थत्वेन प्रमेयवत्सुकपर्षण

प्रमाणबलेन श्रीनारायणमिति फलं बलं सुरतवर्द्धनमिति साधनबलं॥ एवं चतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्वम् अतः पुरुषार्थरूपत्वं नरणाम
स्माकमधिकारिणां दुर्लभपुरुषार्थानां त्वाम् ऋषयो दद्देवं न भवति तथापि वितरणलेन तातुं शक्यतर इति वितरेण कं
वीरेति संबोधनात् शौर्यं नान्यथा संभवतीति निरूपितं॥१४॥ एवं त्रिविधा निरूप्यन्ते पुत्रस्मामस्य त्रिविधानि रूप्यन्ते दे
वनिर्दंकासाविकतामस्य भगवन्निर्दंकासामसनामसस्य स्वनिर्दंकाराजसतामसरति॥ अटति यद्भवानह्नि
काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यतां॥ कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम्॥१५॥ भगवानह्निका
ननं यदटति तत्र दिवसे त्रुटिः युगायते तत्र निमिषं त्वामपश्यतामिति यदा पुनः पश्यामः तदा कुटिलकुन्तलं श्री
मुखं ते उदीक्षितां नोस्माकं पक्ष्मकृत् ब्रह्मा सः जडः यथा देवानां पक्ष्म न करोति अतो किं कदृष्टत्वात् तदेव स्याप्य
स्तौ किं कदृष्टत्वात् अस्माकमपि पक्ष्मकरणमनुचितं अतोनुचितकरणात् जडः देवा हि बहुकाल्यजीवेति तस्यावश्य
मपि त्रुटिर्युगायन इति त्रुटिश्शतेकस्मिन् यामस्य दिसार्थकगमनं भवेत् तथाविलकाविलंबतापरमहकाननरोवाय्यति राम
न युकाननेकथनपुरुषार्थः अस्माकं वनं वदिगम्निनं सम्भवति १५ एवं देवदत्तं भगवता संभाषितं नमुखं त्रिजगता ट्टशीनां ४८
पक्ष्मतरवेस्यारीना आहु॥ पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलंघ्य तेन्त्यच्युतागताः॥ गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव

योषितः कस्त्यजेन्निशि॥१६॥ हे अच्युत त्वत्तः कामनिहत्तिमयद्दितपतिः सुताः अन्वयो वंशः भ्रातरः बान्धवाः संबंधिनः
तेसर्वथा अतिविलंघ्यतानप्यविलंघ्य ते अन्ति समागताः॥ त्वं सर्वेषांगतिं जानासीति गतिविदः त्वदुपस्थितीगतिसंपद्यते ताभ्यवाने
वरस्यतीति यत्संबागतिविदः॥ तेषां भजने भगवद्गुणे वतारतम्यविदः किंचित्तव उद्गीतेन च मोहिताः अतो मोहयित्वा सल्ला
नी यह भयम्भ्रंशार्थं अरण्ये निशि योषितः कस्त्यजेत् त्वदेव त्वमियोनत्याज्याः सुतरामरण्ये सुतरां निशि यदर्थं वोसमाहूता
तदरण्ये त्यनिशायो एतसंबोधनं॥ कितवानां वा धर्मः संवदिग्मयः अतोस्माकं तेनुना मवेशः १६ ततउत्तमाः आत्मानसे
वामिदं ति॥ रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं बृहदुरः श्रियो धाम वीक्ष्य ते मुहुरतिस्पृहं मुह्यते मनः॥१७
॥नमः अतिस्पृहं सत् मुह्यतेर तितत्कारणमयं गुणप्रसहितं वाक्यहास्यमुरश्चैव कामानंदाधिकारिणः रहसि एकांते
मासंविदत्सानं पार्श्ववत् हृच्छयस्य कामस्य उदयो येन ता दृशो प्रहसितमुखमानं तं प्रेमपूर्वकं वीक्षणं च यस्मिन् श्रियो
धाम बृहदुरः भगवद्रूपस्य वाप्यद्गुणत्वमुच्यते रहसि सर्वदोषस्मात् रतिता दर्शं तां हृच्छयस्य उदयो यस्मात् प्रहसितमाने
नं यस्य प्रेमपूर्वकं वीक्षणं यस्य बृहदुरः श्रीधामवीक्ष्य मम प्राण एव रूपता भगवद्रूपेनिरूपिता वहसि च सख्यी त्वर्थं यश
श्रीरूपनिरूपितासुखदर्शनेनैव प्रहसितमुखत्वात् पूर्वस्थित्यत्सभ्रवः ततः कामः प्रेमवीक्षणेन च तत्सस्थितिकरणं

भा॰ सु॰ पं॰
५८

ततः स्वयोग्यतानतो भोगस्थान्तुर्थ्यमथम विशेषलोनएवं सर्वं भविष्यतीति अंतिस्पृहायुक्तंमनः पुनरतेकेवलं मोहं यामोतिपरा
र्थलाभात् सुदुर्मूर्छा स्त्रिमायातीतिजीवनमरणान्यमस भावात् विरजीवनमित्यर्थः १७ पुनरन्यन्यपूर्वी एतावल्लालंमनो
रथ्यामितिविज्ञाकिं विज्ञाप्यते॥ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलं॥ त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्व
जनहृद्रुजां यन्निषूदनं॥१८॥ हेयंतेवोक्तिः व्रजौकसां वृजिनहंत्री पापनाशिका विश्वस्याप्यत्यर्थमंगलरूपं हेय निवर्तक
विशेषाकारेणस्याकमेवगुणाधामकं सर्वेषां अतएतानुरागी मनाकु त्यज त्यागावश्यकत्वे हेतुः त्वत्स्पृहात्मनामिति त्व
मेवस्पृहायुक्तः आत्मा अंतःकरणं यासां किंस्वरूपं मित्याकामाह॥ स्वजनेति॥ स्वजनानां नो विकारानां हृद्रुजां हृदयरोगा
णां कामरूपाणां यदेवनिषूदनं भवतिनितरां सर्वनैनाशनं यस्मात्केवोद्धितायनाशकः केषां चित्कृत्यरागाता हृच्छोस्याकंरो
गनिवर्तको भवति १८ काचिद्राजससतामसी सरसेरमाह॥ यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधीमहि कर्क
शेषु॥ तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः॥१९॥ सुजातमद्भुरणं सुरुहं चरणकम राम
लं भीताः स्तनः स्तनेषु रणैर्दधीमहि शनैर्दिरितो हेतुः कर्कशेष्विति प्रियेतिसंबोधारलेहाद्वारणं सुजातमितिस्थामहत् ५८
सम्यक्मकारेत्यम्भेशीतव्यसुगंधितायनाशकं भवतिअतः स्तनेषुस्थापनं प्रियत्वात् यायोर्तिस्थापनंतेनैवातिकोम

लेनअस्मान्त्यक्त्वा अस्मदोषेणइदानीमटवीमटसित्वयमनुः स्तेनस्थिता मयप्यस्ये दुःखं दातुं शकुमात्तर्हि मम छेत
पुनस्त्वयमपि दुःखं प्राप्यतेन्नास्माकं संदेहः किंमथ्यतेनवेति स्विदिमुत्मेस्मार्थ किंनव्यथ्यतेअपितुव्यथत एवकूर्पादिभिः
शार्करादिभिः कूर्पशब्देनविषमाः शर्करा उच्यंते तर्हिव्यथत एव कथंमुत्मेस्तनेतत्राह॥ भ्रमतिधीरितिबुद्धिः केवलं न परिभ्रम
तिभ्रमति विश्वरूपतत्र इतिनिश्चयः स्यात् नदा बुद्धिः शांतेवे भवेत् पुनर्यदा सातितैर्नसंदेहः तत्र हेतुः भवदायुषामितिभगवदी
यार्थमेवायुर्येषां वर्तते स्वेदेन मनः धीऊनिरूपितात् इदानीं मूर्छांनिस्पष्ट हत्वं तत्स्थितिः॥ एवं सर्वासां मूर्छा पर्यंतं स्थितिर्ता
तथा पुन ऊर्ध्वसास्थवेचोप्रलयः पुनः सत्वरस्थिनौगान मिति एवं साधनपरीक्षयोयावत्॥ तावत् तासां तापोनिरुवि
तः॥१९॥ इति श्रीमद्भट्टदीक्षित विरचितायां सुबोधिन्यां अष्टविंशोध्याय विवरणं॥२८॥ एकोनत्रिंशके ध्यायेप्रसादं भगवत्कृ
तं रोदनात्प्राप्तुं तासां निर्णयमाहहतीर्यते १ भक्तिसाधनसंपत्याहरिस्तु कृपावितः भक्तानादैत्यमवेद्य हरिरतोप्यणसाधनं २ सं
तुष्टः सर्वदुःखानिनाशयत्येवसर्वतः अतोनिर्णयवाक्यानिभगवानार्थ निरूपयत् ३ एवंपूर्वाध्यायेतासांस्तुतिमुक्त्वा ततः प
र्वाध्यायेतासांप्रयापमुक्त्वाउ भयमपुपसंहरन् तयोरसमाधनतायां रोदनंकृतवत्यइत्याह॥ श्रीशुक उवाच॥ इति गोप्यः प्र
गायंत्यः प्रलपंत्यश्च चित्रधा॥ रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः॥१॥ पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वगोप्यः प्रगायंत्यः प्रलपं

भा॰ पु॰ १० ५० लब्धत्वात् । अस्मानिरीक्ष्य कदा रक्षक इति तासु विलंबासहिष्णुतामाह मुक्तकण्ठा इति । यद्वा तस्यैव रसस्य घनत्वं ज्ञातं तदा सर्वाः संभ्रममहद्रो
दनं कृतवत्यः रोदने निमित्तमाह कृष्णदर्शनलालसा इति मनुष्यदेह रसार्थं १ ततो भगवान् ब्रह्मा शिव रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण
एव जात इत्याह तासामाविरभूच्छौरिरिति ॥ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ॥ पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्म
थमन्मथः ॥ २ ॥ तासां मध्य एव भगवानाविर्भूतः मायाजवनिकां दूरीकृत्य भगवान् प्रकटो जातः यतः शौरिः शूरस्य वीर्यः शौ
र्यमत्र प्रकटनीयमिति स चिबाटुः स्वनिवारणार्थमेव यदुवंशे आविर्भूत इति तदा तासां दोषनिवृत्त्यर्थं स्मयमाने मुखाम्बुजं
यस्य ईषद्धसन्मुखः तासां वैकृत्येन संतुष्टः स्मितकृत्स्मयमाने स्मयमानाभ्यां वा सहितं मुखाम्बुजं यस्य भक्तानां दोषः भ
क्तेभ्यो निर्गतः भक्ताः समायाता इति तापनार्थं तदानीं तं स्वरूपं वर्णयति पीताम्बरधर इति पीताम्बरं हास्यसंरंभकोपार्थं हस्तेन धृ
त्वाति इति अथवा व्याप्तिवैकुण्ठरूपेण एतावत्कालं लज्जया सह हरणं कृत्वा तेनैव रूपेण प्रादुर्भूतः स्रग्वी वनमालया युक्तः प्रम
थ्य मत्वा हृदि पक्षांच स्रग्वी तदा नन्वस्या वा प्रतीतो विलम्बः इति सूचितं अतएव प्रथमश्लोके पूर्वाध्याये यत हरे हरे इति उक्तं रहा राम ५०
सीतुं उपेक्षां कर्तुं प्रवृत्ते इति प्रादुर्भूतः अतआगमनं मत्वे यद्यागत्य हेतुमाह विशेषेण मद्वचनेन रहसानी प्राविर्भूत हेतुं नर सेनवा
कीर्तिः स्वयं तच्छादनेन रसत्वप्राधं कपीताम्बरः कीर्तिमयी स्रग्वी ख्यातिः प्रकटइत्यर्थः अन्यथा तु भक्तानां स्वरूपतिरोधान उक्तो

१८

भयाभावः स्फुरति भावः तनु कंदर्पं लोकयं नवशीकृतः स्वपतात्विने ति तमाह साक्षान्मन्मथस्याभिमन्मथः अधिभौतिको म
न्मथः दैवतारूपः ततआध्यात्मिकः सर्वहृदयेषु साक्षान्मन्मथः तस्याप्ययं मन्मथ आधिदैविकः सर्वस्याभिसर्वत्वात् अतः कंद
र्पाविमुग्धा कंदर्पस्याप्यशक्यमोहः कंदर्परूपस्य अतस्तासां दैत्यैः प्रादुर्भूतेन तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान् अत
स्तेन पूर्ववत् कामसंपन्नाः ताः कृताः ततोऽप्यजातं तदाह ॥ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ॥ उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्त
न्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥ तमागतं विलोक्य युगपत्सर्वा उत्थिताः पूर्वमाविर्भावयुक्ताः पुनर्वरागमनमयुक्तं तदुल्लोकसमये स्वाभिलाषा
नुवादरूपं पूर्वमतस्थितो पुनर्बहिरागत इति वा तापनाय तथोक्तिः ननु किमाश्चर्यं भगवत्यागते उत्थिता इति तत्र तत्र हेतुः
सजीवाः स्थिताः किं तु निर्जीवा इति वक्तुं दृष्टान्तमाह तन्वः करचरणादयः प्राणमागतमिवेति यथा तन्वे हि एकमेवांगं प्रा
णं न भवति अयं एतत्तु सर्वानीति संभ्रमजनितो बहुवचनं युगपदुत्थापनार्थं उत्थाने पंचानां भावात् देहेन्द्रियाणां तः करणं जीवनानां
तन्नभीवस्य आत्मायी नतुत्थापनं परं तास्विन्नागते सर्वा उत्तिष्ठन्तीति सतु भगवति प्रमति स्थितः भगवत्संगे समागताः भगवत्युत्थिते एवोत्थि
तः अंतःकरणं उत्थितमुत्पन्नहेतुमाह प्रेष्ठमिति अत्यन्तं प्रियो भगवान् तं दृष्ट्वा उत्थितं भगवति प्रायी इति तथा कृतवाञ्च कृष्ण
ऽकृपा तासां जन्मेन प्रीत्या हृदि या मुक्ता न एतासां विलोकनार्थमेवागमनमित्यागमनमात्रेण विलोकमात्रे संपन्ने उक्तं तथा तु त

भा॰सु॰टी॰ ५१ तो भिन्ना तस्याः गुणधर्मत्वेनतद्गुणत्वाद्वर्णांकमवलंबमवते तत्रधीतेहेतुर्वैलक्ष्योपहत्वघितकार्याभावेनागुणैवतस्याकथंसाम्यतेर
देरिव विरहेसर्वेतिरोधानादेनतिरोधानमप्यासोदनएवायत्वात्तदुक्तंकार्यमात्रेस्वसामर्थ्याभावतापन्नार्थेहृष्टांतेनैवप्रमाणा
नांमगवान्मानारतिशरीरंतुपूर्वोक्ताभिन्नखिलापदार्थत्वेननिरूपणात्तदुक्तिंतमित्यत्रतमितिहेतुः ३ एवमुक्तितनाभग
वतासहस्थितानांकार्यमाह काश्चिदितिपंचभिः ॥काश्चित्करांबुजंशौरेः जगृहेंजलिनामुदा॥काश्चिद्दधारतद्बाहुमंसेचंदन
रूषितं॥४॥पूर्वमनेकविधाअन्विभगवत्याविर्भूतेसमविधाएवजाताएकाभगवान्सर्वार्थप्रकटीभूतः तत्रयाअग्रेस्थि
ताताअविनिकटस्थितात्वमुख्यतेषुद्दष्टात्विकाः भुद्दरजोमुक्ताःरजसात्विकाश्चनिर्गुणाश्चश्लिष्टाः समधागण्यंतेकाचि
दत्रशौरेः करांबुजंमुदाअंजलिनाअष्टाएकएवद्दसोभगवतामसारितः पीतांबरधारत्वेतिद्वितीयेनहास्यनिवारणार्थंपी
तांबरस्यहणत बहुमानेनग्रहणमंजलिनाभवतिशौरेरिति वीरत्वख्यापनायशुदेतिपूर्वोक्तश्चेरव्याहृत्यर्थंअन्यापुनःत
तोप्येतरंगाभविष्यामीतितद्बाहुमंसेदधारप्रथमाआलिंगनैवभवतिअयेतस्याविनिश्चेनावक्रमः भुजपमगहसुगंधमर्द्दि
धास्यतकएतुरति अतएवतदीयोधर्मतिस्थितः तस्याःनिरोधःसाधयिष्यतीतिचंदनरूषितामित्युक्तंचंदनेनरूषितंलि
प्तंचंदनेहेतुः दृशालक्ष्मीर्वाफूर्वोक्तातथातांकूलेपि ४ एवंसामग्रीप्रकरनेनरवेतनमानांचक्रसंप्रदर्शितां॥काचिदंजलिनाग्र राम ५१
तन्वीतांबूलचर्वितं॥एकातदंघ्रिकमलंसंतप्ताःस्तनयोरधात्॥५॥एतादृशरीदुकामाः रवेतनमालुपत्रकादृतिअतः काचित्तां
बूलचर्वितमंजलिनाअग्रहीत्॥तस्याः तांबूलयोग्यतामाह तन्वीकोमलांगीएकापुनः बहिःस्थितासाक्षात् संबंधम
लभमानाऽन्तस्तुवा॥अथवाकाउपविश्येवतदंघ्रिकमलंस्तनयोरधात् अनुस्यनिधारणेचहेतुः संततेतिलाघ्यत्वेतंविरहा
तुरा॥५॥अन्याउरदूरस्थातामसीतामसा॥ एकाभ्रुकुटिमाबध्यप्रेमसंरंभविह्वला॥घ्नंतीवैक्षत्कटाक्षेपैःसंदष्टदशनच्छ
दा॥६॥भ्रुकुटिमाबध्यकटाक्षैर्यैः घ्नतीवऐक्षतअत्रसवर्णेवर्णलोपः कटाक्षेपैरित्यर्थः॥प्रेमणासहितोयः संरंभःतेनवि
ह्वलासम्यक्दष्टः दशनच्छदोययाता दृशीचमाताभ्रुकुटिविधानेनचिन्हौहित्यंप्रेमसहितसंरंभेणरंद्रियचेवकर्मसंदेशे
णदेहक्षोभः घ्नतीवेति मारीर्वलस्फूर्तितानसाधनमपितस्याविकृतंप्रांतदृष्टिकटाक्षस्तत्रापिआक्षेपभावः यथावा
बाबर्गुलांतथापिआक्षेपभावः यथावाबाणुरणोतथाकटाक्षाएवआक्षेपरूपाः निरंतरप्रवृत्ताः॥नाहृशाभावसपर्या
त्वाप्यकालनियमार्थंभ्रुकुटीभंगः स्वभावनियमार्थंचसंरंभः क्षोभनार्थंदंशः मोहप्रभावार्थंताभचकनामप्रमाणनिराकर
णार्थंदृननमितिपतीतोवैकिंकीभक्तिः प्रत्युक्षभवति तदर्थमेवानिरूपिता ६ एवमतिप्रपुष्टांनिरूप्यअननुप्रमांनिरूपयति॥
अपरानिमिषद्दृग्भ्यांजुषाणातन्मुखांबुजं॥आपीतमपिनातृप्यत्संतस्तच्चरणंयथा॥७॥एषाहिभगवद्दर्शनेनगततोषाअ

भा॰ तु॰ पं॰ ५२ सोध्यानेन भगवन्तं हृदयेस्थापितुकामा नेत्राभ्यां नेत्रद्वारेण भगवन्तं हृदि स्थापितवती अत्र लावण्यामृतं पेयं पुरुषस्तं पुमलोकैः अत्रा
निमिषद्वाभ्यामिति पानकरणं इव द्रव्यस्यांतः निवेशनं पानं मध्ये रसविशेषेण विष्णुतीति अनिमिषदृग्भ्यां पाने नेत्रयोरंग विलं
लावण्यामृतस्य विरलत्वात्तीति सेवनम चामिमेतं यद्यपि आसंमताद्धर्मसहितं सर्वमेवापितिविशं स्वाधीनं जातं यदैवं तदा तिमरे
वहृदयेपश्यतीति तथा विना तृप्यत् अलं भावं तत्तु भवतीति तत्र हेतु विर्वध्यसोरर्थं न तु प्रयोजनाभावः प्रतिबंधकः एतदर्थं
हृष्टेन तस्मात् संततः चरणं मध्ये निसंतोष्ट्राज्ञतकार्यः तथा चितच्चुरणेरविदेसदृग्जोरसः ननु किं विना सर्वं निवर्तनीया ७ एका
पुनर्हृदिस्था अनन्यागति स्पर्शीजयो गानुसारेण भगवन्तं गृहीतवतीत्याह ॥ तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ॥ पुलकाङ्ग्यु
पगुह्यास्ते योगीवानन्दसम्प्लुता ॥ ८ ॥ पूर्वं यौ किंकीपश्चाद्दृष्टिमार्गानुसारिणी निष्टुविता स्वयं तेषां पानुसारिणी अतोस्या सर्वविष
येषूष्टिरूपयोरेकीकरणं अन्यथा नेत्ररन्ध्रेण स्यात् पूर्वस्यां नेत्रदर्शनमेव प्रयोजनं एवा विरलेविकाचिद्दृष्टं तदूर्ध्वं तन्नरच
कुशो विकानंद नो भवानिति तथा निष्टुवितेन ध्यानेनैकवचनरूपं प्रवेशार्थं हृदिकृत्वेति हृदि तत्रासमासे विश्वपहृदि
कृत्वेत्यच्युएसमासेयातत्तोतः प्रविशेवहि निगन्तु तु इति निमीलनं कृतवतीन निहितवुद्धे भगवान्बहिरव शिष्ठत्विस्वर्की रास ५२
वा भागवतः तमाग्रहीतरति चकार एतस्त्वेदिमनिवर्तनं तत्तोतरानंदे पूर्णं पुलकांगी जातेकेवलानंदेन पुलके गोपीलंन भविष्य

२०

सीतित दर्थं विशेषमाह उपगुह्यास्ते इति अंगसंरोमांचः सात्त्विकभावे प्रविष्टः अत एवांतरूपगुह्यास्ते इति तं आलिंगनमेव स्थि
तिं धारयती अत्र स्वांतरे भावाय ननु तस्या उत्तरकार्यं भगवता सह संभोगः कर्तव्यः अतो यावद्देहगतमपि तिक्ष्यंतामवस्था
स्थापितवती तत्राह योगीवेति योगी हि तद्ध्येयवाग्रे सर्वकार्यं साधयति तथैवमिति तथैवावस्थया सर्वसाधनीयमिति स्थिता
किं च आनंदसंप्लुता आनंदे निमग्ना अत एव बहिः संवेदनरहिता स्ववेदनायामेव तस्यां कार्यानुसंधानं न हि परमानंदैकमग्नस्य का
मोक्षि ८ एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह ॥ सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः
॥ जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥ को हि विशिष्य रजसमीभ्यां आसमोर्विफलसंपादकः तस्य सुदृग्गुणरसो भयुक्ताना
मासामुद्धारकः प्रयासहरिवकुकेशवे तु रूढं तस्यापि यमालोकः आलोकनं प्रकाशो वा अंतर्बहिः एतदेव स एव परमोत्सवः प्र
थालौकिकानाम् हारणप्रयासैः पुलोत्सवोवातेन निर्वृताः सर्वा एव जाताः एवं तामसा विशिष्टिहितकोअनिष्ट निर्वर्तिमाह जहु
र्विरहजमिति ननु एवं सति मुक्ता एवाना भवेयुः नहि संसारे निर्वर्तं भगवतस्साक्षात्कारे परमनिर्वृतो सत्यां कश्चन पुरुषार्थो
विशिष्यते तत्राह प्राज्ञः सुषुप्तिः साक्षी स्वप्राप्य भगवदाविर्भावो निरूपितः तत्र यजीवानां प्रवेशो वा सता सहितानां तं
प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरायांति एवमप्यागमिष्यंतीति भावः यतो जनाः जायमानाः ननु ठतेमाधि

भा॰ सु॰ पं
५३

कारिणः स्वसंबंधख्यापनार्थं एवपरं भगवान् प्रकटः ९ एवं तासां तत्समुत्कानामि र्भगवान् कृत्यमाह॥ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवा
नच्युतो वृतः॥ व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा॥१०॥ तासां संबंधेन प्राकृतीनां भगवतोन्यथा त्वं शंकेत तन्निवृत्यर्थमि
न्यथा स्वार्थमिव भगवति रोधानं स्यात् स नैव व्यरमत तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेः लोकोपि भगवंतं यस्य न निवृत्तो भवति
किं तु सर्वशक्तियुक्तिपरं पुरुषः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनो नेति वा स्यात् स नैव व्यरमत तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेः लो
कोपि भगवंतं यस्य न निवृत्तो भवति किं तु सर्वशक्तियुक्तिपरं पुरुषः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनो नेति वाक्यात् पूर्ववत्ताप
॰ दुः खिताश्चेत्तदो न मतान भवतीत्याह विधूतशोकाभिरिताः पूर्वोक्ताः गुणत्वात्संमुत्का एव सर्वथाप्रभवात् इति मध्ये शोक
समनानित स्त्रियश्च तयेयथापूर्वमेवताः भगवांश्च बहुलैश्वर्ययुक्तः तथापि माकृतरवयदिय रिछिन्न कामः स्यात् तथा
विवेच स्तत्वात नरो येन भगवान् स्त्रीपूर्णकाम इत्याह अच्युत इति अतस्ताभिर्वृतः अधिकं व्यरोचत सह ताये स्त्या उक्ता
र्थं विश्वासेन हि थो ताव काः पुरुषाती तासामा मेरजननार्थं सत्कृत वांस्त दाह॥१०॥ ताः समादाय कालिंद्याः निर्विश्य पुलि
नं विभुः॥ विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यनिलषट्पदम्॥११॥ ताः सम्यक् समादाय समीचीने पुलिने निर्विश्य उपविश्य विभुर्जातः
कालिंदीकलिंदकन्या कलिंधनीतिकलिंदः अतस्तस्याः पुलिने तासामन्योन्यं भगवता वाकन्यहो भविष्यतीति ताविवतं पुलिनं व

राम
५३

२१

तीयति श्रीलाभयोग्यार्थं सादृश्येन सर्वलाड परि अधस्येतिमध्यमतः सर्वेतः सौभाग्यमाह विकसदिति कुंदमंदारपुष्पालितेष्योः सुरभ्यनिल
षट्पदभ्रमरश्चमत् वायोस्त्रयो गुणाः सुष्ठ्वाः मकरंदो दिपुष्येष्वधिकत्वेन मत्ता भ्रमरा अविनादसाधकत्वेन गाना दोधुपयु
ज्यंते विकासः वायुपर्यं एव कुंदगंधः शीतः मंदारगंधः पुष्टः गुरुतागुरुताकामयोः कदोधको निरूपितः शान्तनोत्वायथानिदर्शनस
मम एव विकासरंभोनतु पूर्वमभावादिता ततेऽन्यथा विकसतेति वदेत् एवं सति तस्मिन् स्थले स्वार्थस्योपयोगस्तत्त्विन्ने
वस्त्रेत तत्कार्यं भवति नान्यदेति दीनामाप्ययोग्यवात्सर्वमितिताधिनं भवति अन्यथा साहित्यावय्योः कलीनां किम
माणमेत्यस्य स्वयं विरली स्वपुष्पैश्च विकासे हेतुत्वं तदा भावात्सन भवेदत एवमवदेति एवं सत्येवाह कुंदादिसंबंधित्वेनो
कत्वात्तिलावस्थ्योः पुष्पैश्च प्रहतानपूर्वमविते संस्कृतं नानयातयाविसौरभ्यमीसर्वं सुरभिरनिलं उक्तः ११ एवं पुरिताः गतप्रप
रितः सुगंधपरितः पुष्पालिपरितोवायुः परितो नादइति निरूपितं उपयुक्तमत माह॥ शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमःशि
वं॥ कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं॥१२॥ शरत्कालीनाये चंद्रांशवः तेषां संदेहाः समूहाः तेर्ध्वस्तदोषा या रात्र्या
स्तमोयस्मात्तेन अस्यतं शिवं कल्याणरूपं अंधकारे विगतेपि भ्रतापविनिविष्टं भवेत् तथापि तराम्यस्मान्नसमितिकल्याण
रूपता निरूपिता निर्विघ्नमनिमेषकार्यं सपारकत्वतापनाय्य चपरितश्च मित्कृताः पराह्नाः नोपर्यधश्च अपस्तस्य पुलिन

भा॰सु॰पं
५७

स्पर्शनमाह कृतेति तिलकादिभगवत्स्नान्धर्मसंस्कारं कृतवती भगवद्रमणार्थं कृतमित्याह स्वरूपात्स्वरात्मरंगाविना कोमलवा
लुकाः यत्र अन्यथा हृतरूपता भावे स्मृतता स्यात् तेन शीतस्पर्शकोमलत्वं समानावोकता हर्षसुखिनं निर्दिश्यतमगत्वावा
स्थितः उपवेशनमप्येवस्तुतिभावेनैवोपवेशनं १२ ततो गोपिकानां कृत्यमाह ॥ तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथान्तं
श्रुतयो यथा ययुः ॥ स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे ॥ १३ ॥ शोकेंगते विकामस्तात्मकोदर्शनतए
वसर्वं धस्याजातत्वात् मराधुनस्ताहृदास्थाने तदर्थंगतः तदातद्दर्शने नतस्ततदवस्थामापन्नस्य तदवस्थामापन्नस्पर्श
नेनयोग्यमाह्लादः भाव्यर्थनिश्चयात् तेन विधूताहृद्रुजो गोपिकासांत्वर्णनिर्हर्तरोषेतासां यज्जातं तदाह मनोरथान्तंययुरिति
तान्निर्वर्ण्याकथंचित्संबंधोनिवित्तः जातस्तुततो गुणसामग्रीसहितः अतो मनोरथस्याप्यंतो येन तादृशीमयुः नतुनन्ने
नचितं कथंमागुयुस्तत्राह श्रुतयो यथेति श्रुतयो हि निरंतरं भगवद्गुणवर्णनपराः तेन धर्मलाभः पूर्वरूपंपश्यन्त्यः तस्यापि
परंरम्यं भगवत्स्वरूपं तत्स्वात्मस्वरूपः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति भगवदानंदः मनोरथान्तो यथा तितत्मतिपादकाः श्रु
तयो गताः सर्वे च मन्यंते तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि अतो लिंगोवेदे वेदेचेप्रथितः पुरुषोत्तमइतिसर्वेवेदाः यत्पदमामनंत्य
तिरस्तादिवाकीर्णस्त्रिणिश्रुतयः प्रमाणमित्यपीयतेसर्ववेदांतप्रत्ययमिति न्यायात् च अलौकिकोवेदार्थः अलौकिकावेदश्चा

राम
५७

दुः गोकेन च संके सत्तत्यापि निरंतरं भगवत्कार्यकृत्यमतीतिः लोकाः तत्सुयत्नेन शुद्धांतः करणाः स्वयमेवालौकिकविषये सामर्थ्यं
मन्यंते श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिकाभवद्दिद्वामानाप्तलौकिकं साधनमपेक्षतेनु किंवा तथा एतासामपि मनोरथांतमासिएवं
परमपुरुषार्थदातु भगवतोप्यत्र मिति विशेषमाधारधर्मसंबंधात्स्वस्य कृतार्थतानाभविष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदार्थं
च आसनं चक्रुरित्याह तद्देशस्थानां स्त्रीवस्त्राणि नीणिभवंति परिधानीयं कुचपट्टिका उपरिवस्त्रं च सर्वाभिरेव स्तो
परिवस्त्राणि आसनार्थंदत्तानि उपरिवस्त्राण्यपि द्विविधानि भवंति सर्वदा परिधेयानि भोगसमये वृतानि सूक्ष्माणि भवं
तितान्येव भगवतो दत्तानीति तान्यपितुमाह कुचकुंकुमांकितैरिति शुक्लाण्यपि कुंकुमानि क्रीडायामार्द्राणि भवंति अतस्तेनां
किता नि उत्तरीयाणि आचीक्लृपन् कल्पयामासुः ननु स्तो परिधेयं कथमधः कल्प्यमं चक्रुरित्याशंक्याह आत्मबंधवइति आ
त्मनस्तएव बंधुः रक्षितआत्मातदर्थमेव देहः स्वात्मा च अतउपर्याच्छादनमपि तदर्थमिति तस्यासनत्वे कृतिरुचिता १३ ततो
भगवान् तासु सर्वत्र निविष्टरतिरप्यापपितुं रत्नासनउपविष्टइत्याह ॥ तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पिता
सनः ॥ चकास गोपीपरिषद्गतोर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥ भगवानिति तेषां कार्यसाधकत्वं ननु तत्रीयवस्त्रा
सनमेव स्वाभाविकसामासोभवेत् अतः कथमुपविष्टइतिचेत्तत्राह स ईश्वर इति सपूर्वं प्रार्थितईश्वरः सर्वकरणसमर्थः अ

भा॰पं॰चा
५५
तः वासो द्विव्याभिरुत्तायामिति संपन्नानीति वेदोपिते येषां जन्ममीत्रयाणां वाससामार्द्रताअतः सर्वकरणसमर्थः तत्रोपविष्टः सपर्ययार्थितः
ननु भगवान् अपदवी योगिभिराविष्टस्य कथमुपविष्ट इति चेत्तत्राह योगेश्वरांतर्हृदि कल्पितासन इति योगेश्वराणां हृदयेषु
हृत्पाद्येन हृदयेनैतयापि कल्पितमेव भगवदासनमनंतु स्वसमानसीमर्त्तित्रिश्चति ननु कदाचिदपि स्वयमुपविष्टस्य मिथुस्य
मासनमेतद्देव अतश्शुक्ल परमशोभांमासवान् पर्यंत्रयीनां परिषद्गतश्रुतातः परितागोपिकाउपविष्टास्यर्थः सभा
पतिर्भगवान् अतस्तामिरर्चितः ततोभगवान् तासामर्थे श्रीलोक्यमेवतिलक्ष्मीरूपाणि इंदिरापदानीतितासांसामदेके परंमसो
शविलासः तत्रलक्ष्मीभोक्तारस्मादर्शं वपुर्धृतवान् अस्मिन्नर्थे दृष्टीकन्नादिभेदेनमस्वलत्वउक्तमअर्थअपदस्पतेतान् मकरि
तवान्तादृशंवपुर्द्धरिणेन १४ एवं मसंगं भगवंतं दृष्ट्वा स्वांतः करणदोषदूरीकरणार्थं स्वकृतमतां पर्वभगवतिकल्पितादृति
तन्निराकरणार्थं लौकिकदृष्ट्या भगवतिकृतम्रमावलस्यालोकौ शैलिनचेतिनिर्णयार्थे किंचित्सुकृतप्रश्न माह॥ सभाजयित्वातमन
नंगदीपनंसहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा॥ संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्यईषत्कुपितावभाषिरे॥१५॥ प्रश्नार्थंप्रथम राम
तः सभाजनं स्तोत्रं कृत्वा ननु किमनेन विचारेणसांमतंजातं भुक्तमिति चेत्तत्राह अनंगदीपनमिति अनंगदीपनमिति निरं ५५
तरमेव अंगाभावं संपादयतीति च च निः अतेनिकेन भोगेन कार्यं निष्पत्तिः पुनरनेनापि भोगेनानि अधिकारस्वेदः स्या

त सचेत्स्वदोषतं ताद्दोषोदूरीकर्तव्यः भगवद्धर्मेणाचैत वाक् निर्बंधकारि पित्वाप्रार्थयित्वा वाक्यजानुभवः कर्तरिति भावः अनं
गदीपनेसाधनमाह सहासेति साधनभावार्थं वागार्थनीवसाघनकीर्तनं हासपूर्वकं यल्लीलाक्ष्यणेन विभ्रमंतीभ्रा
वः तयाअनंगदीपनं ततिपंचाय साधननिहासोलीलार्द्दक्षणं विलासभ्रुवेति पंचमेहेतवः कार्यनिमित्तिहतंभवतिमाया
मोनो हि कास्वरूप विस्मरणार्थं लीलास्वाशक्तिसाधमति ईक्षणंतभ्रतानननकम अन्यथानंतरेण तन्निराकरणंस्यात् विलास
योघकः भ्रूर्यमः निष्पताकालरतिप्रावल्यमसारदात्तावातमेव ततः प्रश्नार्थंउपादीकनं कुर्वति संस्पर्शनेनेति अंकेकृतास्था
पितोयोभगवदंघ्रिःतः तत्संबंधिनौयौहस्तौतयोः सम्यक्स्पर्शनतेन संलालनंतरत्यर्थः संस्पर्शनेनसहिताः ततः आभिमु
ख्यार्थं संस्तुत्य १५ सर्वभावेनप्रपन्नानपि त्यजतीति भगवांतदोषदृष्यार्थई षत्कुपिताः साधनैः निवर्तितो विरोधो नसम्यक् निव
र्ततेयावत्तं भगवान्न निवर्तयतीति अतो विवादं निवकुर्वत्यो वभाषिरेतासां प्रश्नमाह॥ गोप्य ऊचुः भजतोनुभजंत्येकएकएत
द्विपर्ययां॥नोभयांश्च भजंत्यन्य एतन्नो ब्रूहि साधु भोः॥१६॥ भजतइति त्रयः प्रश्नाः संदिग्धाः फलतः स्वरूपतश्च भजनाभ
जनाभ्यां तत्रैके प्रत्याभजंतितेतथानपि भजंति एके पुरन्भजतो विभजंति अन्ये विउभयान विभजंति तेषांप्रमाणंउभयोर
विप्रतिपत्तिः फलंच कस्मैयेभजनानुसारेण भजंति ते किं कृतप्राः आहोस्वित्धूर्ताः आहोस्वित्समीचीनाइति कि नचिता

भा· सु· पं
५६

इमस्यालनं कृतमपि ये न कुर्वन्ति तदा किं स्यात् परार्थकरणे फलं देयं तेनापि तदेव कर्तव्यमिति करणे तदेव कर्तव्यं निरपेक्षकरणे तु सर्वदेहस्य
अभजते भजने कुविशेषः स्यात् यथा निष्कामे शमिती कुविद्रुपकारः अपेक्षितं धर्मः कुविल्लिहः कुचिद्वर्मरस्येकं फलं निवारितेवतः
श्चमीवाभजन्ति पूर्वस्य सत्वाद्धिं फलमिति ये वा नो भयविधान् भजन्ति तेषामनयविधानां वा किं फलमिति कृतस्य साधनस्य कुत्रचा
उपयोगः एतत्सर्वं हि साधु यथा भवति तथा भो रतिसंबोधनं साधवानार्थमिनतः पुरुषान्तु तदस्तु सारेण भजेतिएके पुनः भज
नेऽअतिरेकेणैव भजन्ति स्वभयेभजनकर्तारि अन्ये तु भजनरहिता एव १६ एतेषां भेदात् फलं चाह भगवान् ॥श्रीभगवानुवा
च॥ मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते। न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥१७॥ मिथो भजन्तीति त्रिभिः त
त्राद्यपक्षस्य निकृष्टतामाह ये मिथो भजन्ति ते स्वार्थैकान्तोद्यमाः स्वार्थ एव एकान्तः एवं फलमुद्यमस्य ते हि तालैवान्योन्यं भजन्ते त
रतम्याभावेन च भजनमनुवर्तयन्ति अतोऽन्यतेषां अन्योन्येषां न विसंभवति अतः स्वार्थमेव लौकिकार्थमेव तेषामुद्यमः ननु उ
भयेषामस्यमाणः अतोऽन्यभजने सालाकीधकरणात् अतोऽन्योन्यभजनेन धर्मः सौहार्दं वा भवेत् कथं स्वार्थ एवेत्याशंक्याह नत
त्रासौहृदमिति स्नेहेनैव हि तौ परस्याभजने तालाकीधकरणात् अतो न सौहार्दं नापि धर्मः स भोजनी यामविशाण्वनस्योर्वी राम ५६
षापितत्स्वार्थार्थमेवेति नो तदेवाह रहेयसा चरन्ति स्त्रीणा पुरायाथा अंतरंगो रिवनरुवदेति गुरुसेवायामपि यदि हसार्थतां न यो तः

२४

इत्यनधर्मः शास्त्रानुसारि चेत् मिथो भजनाभावः विद्यातु फलरूपास्वरतिसंबोधनादमतारणपरतिमसिद्धत्वेन गिनरदत्ता
र्थ एव तेषां प्रवृत्तिः ॥ सद्य विधर्मादयो विस्वार्था एव तथापि अन्योन्यभजनेन ते सिध्यन्ति तथा सौहार्दमपि सम्यग्मवेत्ततो तस्य साध
नस्य विनियोगमाह ॥ स्वार्थार्थमिति अन्यर्थमपि अप्रतीयमानं स्वार्थमेव एवं सेवादिदाने प्रविदुः खनि मित्तं न फलं अनार्थस
र्वविलोकनम मम गामिति दिशद्वन ॥ अन्यथापकारा यन अन्यस्हृदयेन तस्मतीकारार्थं चिंताजननात् १७ अतः फलस्वार्थसि
द्धौ लौकिकी नाममात्रेतोवतेषां धर्मत्वं न तु वस्तुतः ये पुनरभजतोऽपि भजन्ति ते द्विविधा इत्याह ॥ भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पित
रो यथा ॥ धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥१८॥ भजन्तीति ये अभजतोऽपि तत्र स्थित्या तान् भजन्ति तत्र निमित्तं द्वयं अ
लौकिकं वैदिकं च स्नेहो विधिश्च तत्र सौहार्दं धर्मश्च फलं क्रमेण यथा पूर्वस्य सौहार्दं अवसरे कर्तव्यमेवोपकारः अ
न्यथा कृतघ्नः स्यात् धर्मविशेषश्चैतत् आपत्सु तं विधेयं तदीय एव धर्मः तद्वारा तेषु गच्छतीति तत्र धर्मस्य अत्र कर्मविधानं
यत्र वादेव तातद्यु भयं न विवक्षितं प्रीतिमात्रे भजनशंकाभावात् यत्र वा । असमानतायोः पंको द्वारणावत् तत्रापि त
थापत्र पुनराधारे प्रत्युपकारः संभवति तत्र प्रवृत्तौ पूर्वस्याभजनेऽतरभजने निरपवादो धर्मः सौहृदं च फलं अधि
कारिविशेषणं तु एकत्र प्रवृत्तौ पूर्वस्याभजनेऽन्तरभजने निरपवादो धर्मः सौहृदं च फलं धरिकारिविशेषं तु एकत्र करुणा

भा॰द॰वं ५७

अपरस्परे हितैः संबंधस्तत्र हेतुः करुणा पितरः इति अन्यथा विहितं तत्र इति शुद्धमिति देशमाह यद्यपि तेषां संसारः कुतः ते पि करावि
हीने भजनं कुर्वन्ति स्निग्धा एव च संभवन्ति तेषां स महार्थ्यमपीति सर्वं यत्सु जन्मान्तरीयो पि भवतीति उपमानेषु मेयमीरने
दाशैक विधानिरपवादः एतत्तु प्रकारेण हितस्यापवादः तदवा निरपवाद एव अन्यत्र हरे अर्थे अनेन यत्र प्रत्युपकारसंभ
वता पिन तत्र धर्मः इति सूचितं अत एव केचित् क्रियमाणमपि न गौ कुर्वन्ति सौहार्दं विधमेरिणीति चकारः सुमध्यमा इ
ति संबोधन सुकं किंचिद्भ्वा साधयधर्मेणो बहुतमम मध्यमताये तु पुनः सर्वथैव न भजन्ति भजनार्थं भजतः सौहृदेन वा भजत
ः धर्मार्थिनः तु न शंका तानुभयान पि केचिन्न भजन्तीति अभजतो दीनान्धर्माधिकारिणश्च तान पि न भजन्ति १८ तेषां
स्वरूपमाह ॥भजतोपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः॥१९॥भजतो पीति केचि
न्महापुरुषा भजतो पि न भजन्ति अभजतः कुतो भजिष्यन्ति ते पूर्वोक्तेभ्यो पि न च चतुर्विधाः तत्र प्रथमे द्वे भवेषु मौ चौना उभयेन
द्वये या धर्माधिकारिणस्ते अधमाः ये तो किंकृनिमित्तास्ते उत्तमा इति तानगणयति सांकर्ष्यभावाय आत्माराम इति आत्मन्ये
व रमन्ते इति अन्येन भजतो केरेहादिर्न विदितः इति भजतं मन्यन्ते तेषां भजनार्थं च साधनत्वेन स्वदेहादिकं न पि न मन्यन्ते तथा अन राम ५७
न्ये आप्तकामाः आप्तः कामो यैः यो च कुं कृतं न ज्ञात लेभुं ते इति वाएक सापमहूति अपरत्व हितसाधनत्वेनानुकारः उभय

थापि वै धर्मप्रवर्तमानस्य धर्मः से स्पति इति अस्मान्नेवाउभयेतु अधमा इत्याह ये कृतं न जानन्ति तदुपकारं ते प्रत्युपकार समर्थाश्च
पि उभय पि धानभत्तं तितेषामलाननेव हेतुर्भजनेना स्वावेद भजनं गुरुद्रोहः यः कश्चित्तस्य प्रत्युपार्य साधकः स गुरुः स एव
तस्यापदिस्वरा कौ सत्योनतुपेक्षा यो न द्रोहः अनेनैव कृत इति गुरुशो हकर्ता भवति एवं सर्वेषां गुणदोषनिरूपिताः गोपिका
नां हृदये भगवानेतन्मध्ये कइति तासां अभजनकर्तृत्वात् भजनसामर्थ्यस्यापि विद्यमानत्वात् मिथो भजनपक्षः अभजन
भजनपक्षश्च आवर्तितः १९ ननु हितीयपक्षे गोपिकानां भजने स्नेहार्दमस्तु अतो भगवती निरूपकत्वेन तेषामन्तर्मर्तः ईश्व
रश्चाने वा मनन भवतीति कथ्यमेवं विचार इति चेत् मेवं गोपिका भोग्याद्यपि वादं ता अभोग्य समर्थ कलएवोपसीणः अतो
भगवत एव विचारः कर्तव्यः ईश्वरे पि कृतार्थे नेयश्चैन विचार्यः व्यवहारे हसार्थं श्रेतदीयमान ग्रहणग्रहणाभ्यां विचार्य
एव पर्दं शद्दीनत्वात्त नास्वा रसन्ततानामपि पूर्णकामता प्रथम भक्तत्वात् सावपि परित्यागेनो चितः तदपि सर्वस्यानुचितं इ
श्वरं फलदातृत्वं कदाचिदेवं भवतीति शंकायाः परिहारमाह ॥नाहं तु सख्यो भजतो पि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये य
थाधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद॥२०॥ नाहं तु सख्य इति तु शब्दः स्वपक्षव्यावर्तयति नापीश्वर भजनपक्षः
शंकनीयः स्याहं तु सख्य इति तु शब्दः स्वपक्षं व्यावर्तयति सख्य इति गोपिकास्तु सख्यः स्नेहतुल्याः एकार्थनिविष्टाश्च अहमिति

भा॰ पु॰ पं॰ भगवान्न तुष्टो वः तेन भगवता मारिपक्षा व्यावर्त्तिताः अहं रामा एव नत्वात्मा रामः मम आत्म व्यतिरिक्त पदार्थाभावात् व्यावर्त्त्याभिलिकामा
५८ भावादेव नास्तकामत्वं अतो मम भिन्नैव व्यवस्थान तुष्टो वस्तु प्यताना हं तुल्य रूपा इति ता मे व्यवस्था माह ॥ भजतो पि नैतान् अहं न भज
ति न तान्य वहेतुः अभीष्या मलु हृति हृतम इति भ मीयां मीयां भां तुप देन मा लिमा त्रं भगवतो न केवलु पयोगः ॥ भगवान्न फल रू
प इति सर्वे ष्या मे वोपयोगः भगवान्न भोग्यो भोक्ता वा भोग्य पक्षे का मना प्रकल्पेन स्यात् भोक्ता वनो कापि न त्या भरू दन्न पदार्थ स्वी
कारात् विषये तेन भोगा हुआ पं भजनं न स्यात् कृपया प्य कल्य दानाल्य हृत तो म हृ लेपि काल परिच्छेदात् ॥ इतीवतु तथा च मतिभज
नेन भवति न इष्टी नां ना स्त्री जितेति स्त्रियर्थं भजनं अपेक्षाभावात् नाहं विषयस्या पेनभोक्ता नतु एतैः तु अभजन मेवेति सिद्धांत संप्रदाय
याअभजने न नुवृत्ति सिध्यति तथा प्रकारमाह यथा धनरति पूर्वं न धनः पश्चात् धनं न तच्चिंतन सदा तच्चिंतया आसः निरंत
तरे कृति मनः सन अन्य न वेदः एतत्तु लोक प्रसिद्धं तथा गोपिकानाम पि पूर्वं मासे भगवान् भातश्चेति रो भवन्ति ॥ तदा निभृताः त
दैव निमग्ना इति तां न यथवं च स्मरिष्यं ति निश्चिता नां मयो भजनं पर्यालु क्तं २० एवं सस्या भजने हेतुमुक्ता प्रकृतेत र भावमाह ॥ एवं म राम
दर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ॥ मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥२१॥ प्रयु ५८
क्ता भिर रण्योत्थितयो रात्रौ कथ्यंत्य कृत्याः तदर्थमिय मुच्यते इत्यम प्रकृतार्थं भजनानुवृत्त्यर्थम एवं भजनं रात्रौ रसार्थं भजनं च

तत्परोक्ष भजनेन सिध्यतीति मया परोक्षं भजता तिरोहितं भजने हेतुमाह एवमिति मदर्थ निवेदित लोकवेदस्वानां भिः वृथा परि
त्याग व्याहृत्यर्थं लो स्वार्थं परित्याग व्याहृत्यर्थं च मदर्थ इति लोकं आदि त्यागो नि हेतुः इति येन मम भावः स्वः पदार्थः स्वपक्ष
श्याः लोको दुस्त्यज्यः आर्यमार्गो वैदिकः प्रकारः ताहशा इति मयैव लोके तथैव पतीति गमनात् पति पुत्रादयो दुस्त्यज्याः तत्रा
पि न पश्यिमाते किं तु मदर्थमित्का मनायामेव तदा मे श्रिद्धि काशितो भवतीति सर्वधर्मान्परित्यज्येति ताहशा एव मम भावर
ति न तस्य परित्यागेन याभजनं कृतं वस्तुतस्तु स्व परं स्वात्मपरं अन्यथा पति पुत्रादिना मपि लोक वेदम ध्यपाताते नैव तत्या हेः
स्वपर्थ्य मनर्थकं स्यात् तथा च स्वात्मत्वेन स्नेह विषय त्या भावएव तत्यागः एतासां भगवदर्थ त्वेन प्रीति विषयत्वादा मारीनानि
ति सारं प्रकृष्टस्य मर्थः अन्यथा पालनीया इति वः युष्मान् मय्यनुवृत्त्यर्थ एकं फलं अबला इति संबोधनात् सता मिव मत्पदे
ए भवतीनां भजनं सिध्यतीति ज्ञापितम् परोक्षं भजता अतिरोहितं वा भजनं भोगो वा भोवा भोक्ते वमयाभोगं कुर्वता तिरोहितं भ
वतीभिर्न दृष्टं स्वपर्थः अनेनाभजन न पक्षो व्यावर्त्तितः तस्मिन्न सत्यसूया संभवति अकृतज्ञत्वात् दोषारोपणेन मामां असूयितुं
नार्हथ यतः प्रियं प्रियेषु दोषस्या पि तथा त्वस्या वश्यकत्वात् स्य कुमशाकत्वात् किं च प्रिया यस्य तत्त्व तावद्यो हि धर्मानि मीति
विषये भवंति करासि प्य समानाधिकरणात् २१ एवं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा न कि मार्ग विरोधं परिहर्तुं तासां की ति ॥ न पारयेऽहं नि

भा॰ सु॰ टि॰
५९

रवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥ या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥२२॥ न पारयेहमि
ति निरवद्यसंयुजामिति ईशानभजनस्य करणं स्वसाधुकृत्यं स्वभजनस्य प्रत्युपकारकरणं विबुधायुषापि विबुधानामायुषा मत्वं तत्परमिवा
युषा वा विशेषत्वं बुधानां तानि नामनंता युषा वा लेनपारमेभजनस्य प्रत्युपकारवीर्यं साहस्यात् भवतीनां भजनं निष्कप
टं अस्मद्भजनं सकपटमिति नह्यस्मद्भजनस्यापि हेतुः वद्धविमरुमरी विकारजं भवति सत्यभजनं तु मम सत्ये शक्य
मेव जीवधर्मत्वात् तस्माद्विशेषमाह या माभजन्निति दुर्जरा हि गेहशृङ्खला या जीर्यते वि न जीर्यती ति तासां वृश्च्य
काया भवत्यः प्रसिद्धाः मामाम भजन् नैः पूर्वबद्धाः स्थिताः स्वार्थं तेषां मर्थमात्मानं चान्येषु समर्पितवत्यः यद्दिः भं
खलास्मत्कृतमपि शक्यानन्तु सर्वत आहृतेष्वहं शृङ्खला एव वलैः किंकिणीत्वं मद्भजनं तद्भवतीनामेव साधुनामा च प्रभालो
निर्दिष्टः साधुत्वेन प्रतियातु प्रत्युपकृत भवतु साधवो हि महत्कर्मकृत्वा स्वयमेव वुर्ध्यन्ति न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते अ
तो मम विभजनं नास्ति भजनस्य तीव धर्मत्वात् अतो ममैव विप्रदिश्य तन् एव संतुष्टाः न हि भजनतो वृत्तं यथा सुखं विधेयं हि
भवत्यः न प्रयास्यं कश्चित् कर्तुं शक्नोमीति ॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवर
णेकोनत्रिंशोध्यायविवरणम् ॥२९॥ त्रिंशत्तिमे हरिः श्रीगोपीराकामकृतान्पविरहाद्रिदुःखभावके स्वानंदार्थमितीर्यते

दश
५९

अस्याः सर्वोपकारप्रकल्पस्तुति रसीर्यते लौकिकस्य विभयाद्धि लता सिद्धान्तर्यते २ रसात्मकस्तुपः कामः सौम्यंतं गृह्णुरवहि
अतः शास्त्रं प्रवृत्तं हि तत्तीर्थं भारतं तथा ३ अतो न भगवांश्च केन्द्रस्थं कारितवांस्तथा सर्वांगेषु तु यो गौणीः सप्रपंचिक
तां व्रजेत् ४ जातैवास्य सामग्री अस्मात्तशीतलवाण्यते अनेवलोके प्रकरमाधिदैविकमुत्तमं ५ कामात्स्वं सुखसु
कृतं कुलीनं केन वापरः एवं पूर्वाध्याये तासां सर्वभावेन प्रमाणेन प्रमेयेन दुःखं दूरीकृतवान् तत्तद्दुःखमज्ञानतथ्यं न दे
व दूरीकृतं भवति अन्यथा भगवतैव दुःखं न स्यात् अतो भगवतात्मानं गतिं भगवान् दुःखेहेतुः किं हृच्छ्रानये अतो भग
वद्वैशयात् अज्ञाने गतेतन्मूलकं दुःखमपि गतमित्याह ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ॥ जहु
र्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥१॥ भगवतो वाचः श्रुत्वा विरहजं तापं जहुः अस्मादेवास्माकं विरहो जातः स्यात् न तु वचन
मात्रेणैव कथं अज्ञाननिवृत्तिस्तत्राह भगवत इति गोप्य इति विपरीतभावना निवृत्त्यर्थं निन्दावाचः कथं न भवन्ति संदेहमु
त्पादितवत्य तत्राह सुपेशला इति अतिमनोहरा इति मनसि विचिकित्सायामेव संदेहः शब्दः स्वाभाव्यादेव मनसि संदेहो
न जाताः अतो विरहजं तापं जहुः नास्माकं विरहो जात इति तात्पर्यं यथास्य नाहं कृतः लौकिकेषु दुःखं न मन्यते तस्य भग
वतः अङ्गे स्वयं चिता आशिषो यासां भगवत्कार्यव्यतिरेकेणैव भगवतैव सर्वमनोरथाः पूरिताः १ एवं दुःखाभावस्तु स्वयमेः

प्रतिबंधकरूपेणवा बाधनिर्वाप्यस्यकर्त्तव्यमारभते ॥ तत्रारभतगोविंदोरासक्रीडामनुव्रतैः ॥ स्त्रीरत्नैरन्वितःप्रीतैरन्योन्याबद्ध
बाहुभिः ॥ २ ॥ गोविंदइति एतदर्थमेवोत्तेजातः अतोसाधारणेभोगश्चुतस्यावश्यकरतिच अनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितःरास
क्रीडामारभतः बहूनांक्रीडाकोनरस्य विशेषोरासः रासस्याभिव्यक्तिर्यस्मादितिरसमादुर्भावार्थमेवहिन्दपरस्तेसक्रीडायो
आस्यस्यक्रीडायांमनसोरसस्योद्गमः नरत्यदेहस्यकामसुभोक्तुमिच्छतिस्वप्राधान्यंसमाजेनाविरसत्वस्यघटितएतिकव
चनंनरादीशुरसकद्धुतिरसवद्धाकामरसोत्पद्यते गोपिकानांरसमोव्यतामाह अनुव्रतैरिति अनुव्रतत्वयासांतासामविरसो
त्पादनमाचकमितिश्याहश्लोभगवतोमिथैतः तादृशाएवेतिच नन्वपरसः अलौकिकेबूत्पद्यते अतोस्यर्थ आरंभः नहि
सिकतासयक्वात् तैलमुत्पद्यतइतिचेत्तत्राह स्त्रीरत्नैरिति स्वभावतःस्त्रियस्त्रिधाः लोकभेदेनतत्रापिमानुषीषुजाता
जेराश्चत्वारः पद्मिन्यादयः यासमानेराश्चतुर्दशाजस्वमकलादयः सर्वस्त्रिवैतारत्नभूतास्तासांघारणधर्मेतद्धर्मकाव्य
काः अतःसर्वभावेनसंतोपतियोग्यता तैरन्वितइतिस्वयंनायकमीण तद्योग्याएतेमणयइतिएकरसत्वाप्यचमत्कृतं अनेन
रसपकटनार्थंभुक्तरसिकाभगवतेदत्ताइतिमद्युक्तंतद्यपिसमर्थितं नत्वेतेजीवाः भगवदानंदमयः कथंवेषम्याद्दोषपति राम १०
रितिचेत् तत्राह प्रीतैरिति ताअपिभगवत्स्नेहस्पोप्ताताः सर्वतः प्रीताइतिताससामनिवेशनप्रकारमाह अन्योन्याबद्धबाहुभिरि

तितापरस्परमासक्तमेतानुभवतः बद्धौबाहूयासांननुभगवतासहभगवान्पुनःस्वलमंडलादूर्ध्वेस्थितोमध्यासंबंधमते तथासन्निवेश
माह ॥ रासोत्सवः संप्रवृत्तोगोपीमंडलमंडितः ॥ योगेश्वरेणकृष्णेनतासांमध्येद्वयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ सर्वेषामेवगुणाभावात्रसप्राधान्या
त्रासोत्सवएवसम्यक्प्रवृत्तउत्सवोनामनसः विस्तारकआह्लादकः उत्सवत्वसंपादनायसनातीयानेकरसोत्पादनार्थंविशेष
माह गोपीमंडलमंडितइति गोपीनांमंडलैरनेकविधैर्मंडितः उत्सवोप्यनेकविधैर्भूषितएवहिमंडलेमंडितोभवतिअन्यावित
त्यस्वभावाः रसार्थमेकीकृताः पृथग्मंडनाज्ञैरपिमंडितः बोधकाश्चरसास्तत्रउत्पादिताइतिउत्तरोत्तरमंडलैः पूर्वरसःबोध्यतइ
तिनायंरसोत्पत्तयेभवितुमर्हतिसम्य— प्रवृत्तिर्निरंतरंभगवदैश्वर्यादिकंयोगएवोद्घाटयतीतिसाधुनेषुयोगः अनेकत्वजातायस्यैरसःक
थमेकीभवतितत्राह योगेश्वरेणेति सहिसर्वोपायवित् प्रधानंतत्रेश्वरेणसर्वेभवमहमतोरसउत्पादयितुंशक्यतइतिसिद्ध
मेवकिंचकृष्णेनेतिस्वयमेवसदानंदः उद्बुद्धोभिः सर्वैर्भयाभिलीनंजवितुंशक्नोति तस्यभगवतस्तासुसन्निवेशप्रकारमाह
तासांमध्येद्वयोर्द्वयोरितिमंडलीकृतायाःवंत्योगोप्यस्तासांद्वयं २ मिथस्तयाभावनीयं द्वित्वद्वयसनेकाधिकरणेताभाव्याअ
तोमंडलमध्येप्यनद्वयस्तद्वयपद्ध्योः तत्रभगवद्दुरंतयथाभवतितथाभगवानुक्तितैजातः २ तथोद्वत्तस्तोभ्यत्रसंबंधमाह
॥ प्रविष्टेनगृहीतानांकंठेस्वनिकटंस्त्रियः ॥ यंमन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलं ॥ दिवौकसांसदाराणामौत्सुक्यापहृतात्म

भा॰पु॰द॰
६१

ना॥३॥ द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन भगवता कण्ठे गृहीतानामिति द्वयोर्द्वयोः पार्श्वस्थितयोः कंठे गृहीतं एवं यो द्वयोर्गोपिकानामन्तराले भवतीति अन्यथा
रससैव निर्वर्तनं स्यात्तासां स्वपार्श्वेषु सुखस्थितगोपिकाकंठालिंगितं भगवद्दर्शनमिति भगवदिच्छयातासां संज्ञायत इति प्रयोजनार्थं हि रूप
करणम् तदर्थं संख्यमेव प्रयोजनं भवतीति न समसंख्या न्याय्यावती योषितो विदितः स्यात् समसंख्यां भगवतो बहुरूपित्वात् पुनः के
श्चित्तु कं अनंगनामंगनामंतरे माधव इति तत्रापि न विसर्गः यावतां तेषां द्विवचनेव बहुवचनप्रयोगः अन्यदेवतावर्कंगनेन भावती कं
मध्येवेणुना रस्येतत्वात् अत्र तु रसार्थं न्यस्यमिति गणार्थमपेक्षायाम विरेदैव रचितत्वाद्विद्धिः मध्येमणीनां हैमानामित्यत्राऽर्जुदर्शनार्थं सि
त्वात् गोपिकानां देवानां च दर्शनं तथैवेति नानुपपन्नं किंच्चित एवं रसार्थं सर्वसामान्यास्त्रकामां सरसः गोदुर्भर्गिः सर्वेषाम विष्णुतिरे
वादयः सर्वे अलौकिकत्वान्प्रभुतया दर्शनार्थमागता इत्याह नमस्तावदिति तावन्नभो विमानशतसंकुलमासीत् मंडपे हिस्तसंरत
जनकं अन्यथो परिवच्छिन्नं स्यात् तदर्थमविदि मानशतेन संकुलं यथा रसोत्सादनार्थं स्त्रियः पुरुषा बहुसंवर्धः नानावधूयुक्ता
:च्छिवेत्स्याद्यं ते तदर्थं भगवतोते विभ्रमायाः स्थापिताः अतएवाधौत्सुक्यापहृतात्मनामिति स्तुति स्वलीलार्थं सर्वं न तस्य
स्यतीति नतु राज्ञान्यथासिद्धिः तासां रसापहरणार्थमागमनं भगवदिच्छानुविधार्थं विमानस्थितानां तत्सर्वं पितोवर्णमिति राम ६१
दिवौकसामिति स्वर्ग एव स्थानं सदा शरणमिति दिवौकसां तरसुरासार्थं स्त्री एणसुपसर्नित्वं तासां भावार्थं स्वर्गे स्थितानां रसामिताः

रसयोग्याश्च भवंतीति न स्त्रीणां स्त्रीत्वात् न दृष्टिरिति कथं तेषां दर्शनार्थमहतिस्तत्राह औत्सुक्यापहृतात्मनामिति औत्सुक्येन विकार इहि
तस्त्रीत्वा स्थितमना अपहृता आत्मानः स्त्रत्वं बुद्धिर्वा यैषां अतः स्वधर्मा देवताप्रहृताः ननु भगवद्धर्मविचारितन्वं तः ४ ततोन्नत्वारंभे
मद्भुर्ध्यं तत्रानमित्याह॥ ततो दुंदुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः॥ जगुर्गंधर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलं॥५॥ आदौ दुंदुभिवादनं र
परमाधारण्यावाकुमादुंदुभाविति श्रुतेः ततः प्रथमतः पुष्पवृष्टिं मंगलार्थपुष्पांजलिप्रसिद्ध आगतो रसः तदधिष्ठानावादनात
इति नानाविधानां पुष्पाणां मिश्रा वृष्टय इति बहुवचनं ततो गानं साधारणं जातमित्याह जगुर्गंधर्वपतय इति भगवान् श्रोष्यतीति ड
तमेरेव गानं गंधर्वपतयो विश्वावसुप्रभृतयः ते स्वधिकारिणा इति नटानामिव तेषां दर्शनं दोषाय अन्यथा भगवद्दृष्टास्थितेः तत्रानी
नामविदोषत्वं स्यात् अपर्थ दृष्ट्वा श्रितेयो यथेविलीमानितिन्यायात् तथापि तेषामन्यथाबुद्धिः संभाव्येतेति विशेषमाह सस्त्रीका इति
वैष्णवकदोषव्यावृत्त्यर्थमाह अमलं तद्यश इति तद्धि मन्त्र निवर्त्तकं आलोचनतासांतेषां वाल्कालेव यो निरर्थोदरितिरिकोभावतत्पध
ते ५ एवं वाद्यगीतवाद्यादिकमुक्ता रैन्तस्य मध्ये रसोपयोगिवादित्रमाह॥ वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषितां॥ सप्रिया
णामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमंडले॥६॥ स्थानत्रये हि वादित्रारापवेसंते नीवस्थाने भूसा विषमध्ये उपरि च तथैव तालभेदः अ
तो नाभिउपरि वलयानां शरः अधो नूपुराणां मध्ये किंकिणीनां अन्योन्याघट्टनाद्द्वयमध्ये लद्व्यं योजयंतीति वलयानां शब्द अथ

भा. द. पं
६२

वायेश शेते सर्वप्रकाशं त्वस्तनि परस्यासौ इति सम्प्रियाणं कृष्ण सहितानामत एव सर्वासाम अस्त्येव तिः सर्वासां भगवत्त्वं वं धार्थं च चक्र
गत अन्योपि कुजिताशयः सुखशय्याः गीताः सर्वएकी भवन्तु सुगीमत्वामथा प्रीस्यानामवांतरम्य हुलं भवति तत्यासति किं
स्यात अत आह उग्रमं उच्चैः तिरस्कृतोसमं हृतं उत्तेम्यथा माधिकारित्वेन कृत इस्य वेदस्र्व वलितट क्षे तेन त्रिस्वस्वरात्रि हुति
भट्टेच या यसंभवस्त्यौतद्गुकाति का नामेतत भवत्येप्यन अधिकारादस्य रसस्यावो क्रि कुत्वादेत शुद्धतोमं उन्नेसर्वधारेसो
गमेतत्भवणे समितिरन्येपण परलंस्यात वामेवानिष्टकर मितितदेव परमरूवं रु एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणाभा
वात् कदाचिद्क्रमते त्याशंक्य सर्वजनीनाभगवच्छोभादर्शनात्तेत्याह ॥ तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ॥ मध्ये
मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥ स्वभावशोभितोप्यतिशयेन शुशुभे सुकं शतिभिः सहितो धिकं शोभमानो तिक्रपचित्वं त
एव शोभां प्रकरोरितिन त्याह स्वर्णे तिभिरि सुकं नतु सहज शोभायुक्तस्य कथं तामिरितिशोभा तत्राह यथा भगवा निति यथा
गुणैः नगुणैः सर्वे निमाः नतथैताः इति देवताह देवकी सुतइति भक्त्या प्रभा देवक्या अपि पुत्रो जातः स्त्रीणामेवोपकारत्वादिभिर्
तः अतस्तास्वायत्त्व समर्थ्यमिदं दत्वा शोभां प्राप्तवान अजस्य कृत्रिमैः शोभान भवित्यतीतिआशंक्य दृष्टांतरमाह मध्ये म राम ६२
णीनामिति महामरकतो गरुडोद्गारी समणिः सहजः सुवर्णमणयः कृत्रिमाः तथापि तैः परितः स्थिताः सहजमणिमप्य शोभयंति

७ एवं वर्द्धितकामुकाः बंधनृत्यमाह ॥ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥ स्विद्य
न्मुख्यः कवररसनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो गायंत्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥ पादन्यासैः सर्व एव वारिकः करणकुलाभुजा
नां विधुतयः कम्पसर्वहस्तकमेदः केनाप्ययवेन शिक्षावयवाः तथा लं विधानसुकारइति नेव मंदहासुसहिताः सर्व एवकटाक्षा नुक्ताभ्र
मेराश्चतत इसेहृद्या विष्टे तथैव भवंतीति भज्यतम गम्युक्तानिम प्यालिउपरिभागपरिवर्तनात्मकानि रसानिति विद्वांतातासांस
र्वप्य वानिअमलोन रसएकी मचलित परिवर्तनादिभिरे वाचले धकुचे षुपयरतिसर्वा एयेवाकंपनान्युक्तानिकुंडलैर्गंडलोलै
रितिसर्वएवशिरोभेदाः उक्ताः शिरोभेदेष्वेव वक्त्रभेदुकं दृष्टानां यत्रकुलं निरूपणेन दृष्टिभेदा मिवशोभार्थं गंडलोलैरिति तत्रै
वोपक्षीलेति स्थापनार्थं गंडेह्निकेवलोरसः ये योरसस्तएव प्रीयतइति विधोतनं तस्येवाभिव्यक्त्यर्थं ततांतः स्थितोरसः पुष्टोभि
व्यक्तइतिस्थापनार्थमाह स्विद्यन्मुख्यइति स्विद्यत्स्वेदयुक्तानि मुखानि यासामिति कवररसनासु च अग्रंथयो जाताः रसे
नसर्वाव्ययवस्थेनएकी भूतेनदेहः सर्वस्मितामापन्नः अतः केशपाशे रशनायांच ग्रंथिः शिथिला नत्वेवं कथं प्रमलताह कृष्ण
वध्वइतिसदानंदस्य हि फलस्य तो उपभोग्यः अतः क्रियायां श्रमो भवत्येव एतावत्पोप्यंतः संतोषेण गायंत्यो जाताः एवं कायादिश्र
मेरपिताविरेजुः अतिशोभायुक्ता जाता ननु लोकानां दर्शनसाधे साशोभातासदा कथं सर्वैर्दृष्टा इतितत्राह तडित इवताइति न

भा॰ द॰ पं ह्रिनन्नितवद्वृत्कालं दर्शनीयो म्याभवति मेघं चक्रे शोभामेव परं संपादयति तथा कृष्णसमहे भगवता आच्छादिताः परितः कदाचिदेवो
६३ दृष्टान्तविशेषेण दृष्टा भवंति अतस्तासां शोभा न दोषावहा जाता किंतु विशिष्टैव जाता ८ गाढनृत्यमुत्कामय नृत्यमाह॥ उच्चैर्ज
गुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः॥ कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम्॥ ९॥ नृत्यमाना नृत्यं कुर्वंत्य एवमुच्चैर्गानमुक्ता जा
ताः अथवा आदावुच्चैर्जगुः ततो नृत्यमाना नृत्यं ते जाताः उभयमहे तुमाह रक्तकण्ठ्यो रतिप्रिया इति रक्तः रंजकः स्वरेण युक्तः
कण्ठो यासां यस्ता इति रतिरेव प्रिया यासामिति गावैनेन प्रामोहनं नृत्येन तासां प्रसिद्धं न तु पर्वनृत्येन क्रांतत्र्यमाः कथमेवं कृतवत्य
इत्यत आह कृष्णाभिमर्शमुदिता इति भगवतः अभितो मर्शः स्पर्शनादि विशेषरूपः तेन मुदिता अंतः पूर्णानंदाः इतरद्विस्मारण
श्चेतदाधिक्यमाह यद्गीतेनेदमावृतमिति यासां गीतेनेदं जगद्व्याप्तं अथवा यद्दर्शनमेतन्नृत्यादिकं तत्फलं जातमित्याह यद्गी
तेनेति लोकैः किमयमालोनगीतेन एतत्प्रकारो केन एतज्जगद्व्याप्तमित्यर्थः लोके रसपाकधार्यमेवैतत्कृतमिति उत्पन्न
स्पताह रूपामृतमयत्वाय भगवता विनादिः कृतः स च मधुर एव कर्तव्यः तेन जगत्करणीयं ततो घटमानमेतदिति तदर्थमा रास
ह॥ काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः॥ उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति॥१०॥ तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं ६३
च बह्वदात्॥११॥ समं मुकुन्देन समं अमिश्रिताः स्वरजातीः काचिदुन्निन्ये काचित् सम्यक् भगवद्भावं प्राप्ता भगवतो नादकरणे हेतुः मुकुंदे

११

नेति मोक्षदानार्थमिव उपनिषदि स्वानंदं पूरितवान उभयोरेकतानादे तुल्यता मोक्षकार्यहृदं पर्वसंघातान्निवर्तकं प्रत्यन्माय
त्वं तदर्थमिति इति निवारणार्थमुपनिषद्मुपयोगः स्वराः षड्जादयः तेषां जातिभेदाः यथा मयूरः षड्जं वदतीत्यादि अन्ये वि
पश्चितः मनुष्या अन्ये जीवाः षड्जं वदंतीति तदा मध्यमादिजातिरस्ति तत्रैतद्यथाक्रमेण यथा रसा निष्पत्तिः यद्यनिमायेन स
म्यक्संपादिताः तांस्तथैव योजिता श्रुत न तदा स्वरजातयः अमिश्रिता भवंति तद्भगवता कर्तुं शक्यं तान्येन तालेन दुर्लभं यंतं
तदा युक्त एव संतोषः तदाह पूजितास्तेन भगवतेति स्वस्य नृत्यत्वात् स्वविचारितानुसृतीति स्वसमानं तासु नृत्ये हेतुः अन्ये तु
तत्स्वरूपमेव न जानंति कुतः पुनः करिष्यंतीति तेनैव पूजिता किं च कार्यमपि उन्नयनेन तानमिति साधु साध्विति प्रीयता प्रीति
कुर्वता भगवता स्वरूपतः फलतश्च साधुतायुद्धिरुक्तिः प्रीतिश्च तुल्यत्वात् सर्वथा कार्यानुगुणत्वात् १० अन्यापुन उन्नीता मे
वधावत् भगवता पुनर्ध्रुवता तथैवोन्नयनं कृतवती त्याह तदेवेति तदेवोन्नीतं ध्रुवं निश्चलं तथा भवति तथा उन्निन्ये तं नादं ध्रुवं ना
दे योजितवती ध्रुवनादः कारणनादः स्थायी स्वरः यत्रोपविशते रागः स्वरेषु रस्थायीस कथ्यते भगवन्नादएव वा भगवता त
थैव गीतमिति ध्रुवतान्यादिषु योजितवतीति के चित्तन्नविचारः समए वं च यो जनायां भगवांस्तस्यै हृदय सन्मानमदात् च
कारादन्या समपि एवं तासामंतः सामर्थ्यं जातमिति तद्धि सामर्थ्यं किं वक्तव्यमिति भावः बह्विति सर्वगोप्यपेक्षया सर्वदीयत्वे

भा॰ सु॰ वं चैतेतिरूपितेऽनन्याश्चवनस्य क्रमेणवोद्धव्याः कीर्तिहिंभगवंतमेवाचलंवते १० अतः कायिकंव्यापारद्वयमाह ॥ काचित्प्रसभपरिभ्रो
६७ मापार्श्वलब्धाप्यगदानतः ॥ अन्याहृदयाद्भुतारकं धम्मिल्यहलब्धमालिका ॥ ११ ॥ अतः कायिकंव्यापारद्वयमाह काचिदितिराशेनप
रितः श्रांताः स्वस्यैकस्मिन्पार्श्वे विद्यमानं स्कंधं स्ववाहुनागमहतासन्तरतिभगवतः स्थिरत्वाय अधिकप्रयत्नेन अन्यथानिःसमा
लस्येभवेतेनविशेषमोरसाधिक्यात् अन्यथा रसार्थप्रवृत्तिर्नस्यात् मंडलपरित्यागमंडलस्थित्यर्थंभगवता विहसत्यहणलं
भवति अतएकस्मिन्पार्श्वे भगवानेव पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठग्रहणं स्यादितिरूढासंगनंभवति भगवेतादृ
र्थकदेशात्ग्रहीता तथापि भगवान्गृहीतः तदितिमित्तवस्थितिः स्यादितितस्मिन्निहस्पर्शमाह अन्याहृदयमम्लिकेतिअन्यं नीव
लम्याकारामलिकामस्याः कचवेषवलन्याकारेणमल्लिकामाल्यावद्धा साचशिथिलाजातेतिवैकल्प्यंप्रदर्शितिआघ्रुतावमर
र्शिता तत्रैकांसगतवाहुं कृष्णस्योरस्थलसौरभंचंदनादिसमाघ्रायहर्षरोमाञ्चचुंबदे १२ अन्यापुनः स्वस्य एकांसगतंवाहुं
लब्ध्वा देहस्य अधिकपरिमलप्रसूनं चंदनेन आविलं वाहुमाघ्राय अतः प्रविष्टमोदोपर्णानंदासती हृष्टरोमाञ्चचुंबरूप राम
स्पर्शोपूर्वमेवस्थितौगंधरसयोरप्यनुभवं कृतवतीतिहेत्वाश्चर्यं तत्रैतितस्मिन्नेव समन्वयेन तन्नैकभगवतिर्याउभयपार्श्वस्थि ६७
तिमेवेर्गोपिकानांतथासति विनियोगप्रक्षोभवति एकांसगतमिति वासैवतथाकृतवतीतिकेचित्सरानंदस्तानपर्वजैवसमर

३२

सतांऽस्पर्शंहित्वा विकसितनवीणं मन्वीन्यं आघ्राते चंदननसौरभमेवनहेतुः किंतु ततो विविलस्य णं साधारणमना
वैयंनदवेस्यापि तैरभ्यु कालेनाल्पश्री किकभावतीनामेव वैघ्यं सहजं सौरभमित्य पितापनायेदविशेषणं चंदनालेपवि
वेकधैर्यनाशनार्थः कालो नांतः प्रवेशनमस्या विशेषः एषा श्रीरूपा १२ कयाचिद्गवद्दृहीतनीवृत्तवस्त्रानयद्दृहीत
मित्याह ॥ कस्याश्चित्राघविश्लिष्टकुंडलत्विषमण्डितौ । गंडगंडैः संदधत्याभास्यत्तांवूलचर्वितौ ॥ १३ ॥ कस्याश्चित्तांवूल
चर्वितमनुदितित्वगंडभगवतगंडेसंदधत्याइतितस्या अपेक्षाधघवंचसर्वितं सम्प्रुस्वत्वाभावे पितप्रघृणैवनासादात् अनेन
तस्यैस्वविद्यादत्तेति तापितंतेनप्रमेयोपदेशी भगवदसन्निधानेसर्वासांभविष्यति तस्याः विपायोग्यतांपकुंर्वौ किंकल्पिता
लानयत्किमत्वमाह नाघविश्लिष्टकुंडलत्विषमंडितमिति नाघेन विश्लिष्टस्य कुंडलस्य त्विषामंडितंगंडं नाघे किंमयाउक्ति
मतिहिताकुंडलेनाशक्तिः किमाशत्या विसेषोस्यभ्यासः योगात्मकत्वात्तत्प्रधानाभिवातस्यकांतिरनुभवः तेनालस्ताभक्ति
भगवद्वेषेणसंबंधोपपद्यासा भगवतिरतारवंतस्यानविभगवाभ्यंतरलक्ष्मामंडमितिं साधरूपाभक्तिरूपाते तां लक्ष्मीवेतिमल
पर्यस्तमितितयस्यैवंतंप्रतिपुनः पुनरावर्तनतदितिसानंतर्वह्लसौस्तुल्पताचर्वितमितितया पनमप्याप्ता भावेनसिद्धिदानं १३
अपरापुनः वैराग्यात्मकं किंपारूपमचिद्वं ताने सहायार्थं भगवद्दृहीतंलक्ष्मदरवे स्थापितवतीत्याह ॥ नृत्यतीगायतीकाचित्कू

गु·भा·पं जन्नूपुरमेखला ॥ पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताधात्स्तनयोः शिवं ॥ १४॥ सान्द्रसंगानंदकुर्वती स्थिता तत्रापि नियतेन पश्चात्पद्रुतः स्या
६५ प्यतिसहृत्वं यावत्तथा भगवद्धस्तमेव स्थापितवती शार्वं तानेतरर्थानुत्तानेन च तस्यावर्त्ततर तिरावनार्थेन स्वगानयोः कथयन्ते कूजती
नूपुरमेखला यस्याः उपरिसाना मिलयनं धारयोर्नृत्यं अत एव नूपुरयोर्मेखलायाश्च शब्दः स्वभावोद्दीपकः अनेन तस्याः पूर्वस्थि
तार्थेव क्रियाशक्तिः सूचिते तिस्वचितं एकस्मिन्नेव क्षणे विद्यमानस्य भगवतो श्रान्ता सती तेन पहरत्तार्थे स्तनयोरधात् तावद्दा
रक्तवमर्ष स्यपतिदृंश्चनो निर्द्दिति सूचकः स स्याद्दर्द क्रियापरित्यागः चाद्यत एवे भगवत एकस्मिन् भागे स्थितिर्दृ्ता भगे
वक्रियाया केरस्मत्वसूचनाय अच्युतेति अये संबंधस्याविकरिष्यमाणत्वात् तदविद्यातार्थे वत्सपुत कामाथुद्धीधकले
नतापनाशकत्वमार्त्तत्वाह शिवमिति तदेव कल्याणरूपं आनंदरूपत्वात् च भगवानः १४ एवं परां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपमुक्त्वा
स्वरूपेण सर्वसंसाधरत्वीयोयामाह ॥ गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभं गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे
॥१५॥ अच्युतः कांतो भगवानेव भवति अंतर्वहिश्च मिलतानंददायी अत एव सर्वकामीलं सकलभूताभ्यः श्रिय एकांततो वल्लभः प राम
रमः प्रियः तादृशं लब्ध्वा तमेव गायंत्यो विजह्रिरे ननु परमानंदे आते क्रियाया अपगमे एवोचितः ननु पुनः क्रियात्मकत्वं विहा ६५
रस्तिचेत्तमाह तद्दोर्भ्यां गृहीतकंठ्यः रतिभगवक्रियये वैवमासः ननु क्रियाका विकं दे क्रियायाः स्थापितत्वात् मानं क्रिया च संभवतः

रमं क्रियायाः किं हवे तिस्वातंत्र्यं तासां निरूपितं १५ अतः परं तासामोदरवत उभयोर्नृत्यमाह ॥ कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्म
वक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ॥ गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां ॥ १६॥ कर्णेति
रासार्थमवैतरदविषरं मत्सकं रसउत्पापतदिति गोष्ठीमात्रसुत्कसु भयोर्नृत्यं विधिविधीयमात् भ्रमरोगायकः वाद्यं तु पूर्ववदेव
भविष्यतितत्राह वलयनूपुरघोषवाद्यैरिति वलयानां नूपुराणां घोषशब्देन किंकिणीनोशब्दा एव वाद्यं तदः असंतेन्दस्या
भिनिवेशार्थं स्वकेशास्रस्तस्रजः स्वगोष्यासामुक्तत्वेन स्वारंभेतासांचो भावमाह कर्णेति अन्यथापूर्वोक्तनृत्येन श्रांतानां पुनर्नृ
त्यमनुचितमेव स्यात् नवा रसालं कर्णोत्पलस्थापनं तस्य अपातने वा तु पर्यर्थेन न्यस्तहितः अलकाः भ्रमराश्च रसपात
रः तेषां विटंकः अलंकरणरूपं स्थानं एतादृशौ कपोलौ तत्रयो धर्मः अंतरद्धुतश्रमजलंन्दस्याभिनिवेशात्तासां तैः कृतावक्त्रे
श्रीरत्नौ किंकिणीकाविन्दंपदा यथा मुक्ता भिमंडितं भवति कपोल द्वयं अनेन सुखिस्वमो मिश्वारितः तासि सह भगवतः नृत्ये अ
नुभावः कश्च भवति सतोवाश्री रानिहृति रनेन सूचितासोम्य इति भगवत एव तासामेतावल्लन सतह तिश्रावितं अथवा भग
वतासमं च यथा भगवान्न्रत्यति तथा तासामपि नृत्यंतीति १६ एवं माधुर्यतिरसे अत्संतोद्दमनार्थं स्वा सा साकामस्या
रत्तोकाश्चेशानिरूपयति ॥ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ॥ रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्व

भु·भा·पं
६६

मतिर्डिंबविभ्रमः॥१७॥ आलिंगनादयस्तत्र निरूप्यंता एवमेव रसोद्गमनार्थं परिरंभः आलिंगनं ततः करा भिमर्शितरदवयवेषु भगव
द्गात्रस्पर्शस्मितः स्निग्धेक्षणं भावो हासितं तद्रूपामोदविलासः अभयदो विलासः भोगः ततो हास्यमिषदर्शमनोरथानामेवं पर
वंशं रहिताः सांताः सर्वासु नतनुमाकृतिभिः कथं रेमेतमाह। रमेशर तिरमायाईशः सर्वरतासु रमा भगवदात्त्यानिखिलताआदि
भ्यनयोग्याद सादेह व्रजसुंदरीभिरितिनव्रात्मारामः कथमेताभिः रेमेत्र स्त्रीसुब्रह्मानंदे रमणस्तु चितं नविरतासावेशोप्यनु
चितः ब्रह्माभावाभावादितिचेत्तत्राह यथार्भकरति बालकोहि दर्पणजलादिके स्वप्रतिबिंबं स्थापमिव्वा तत्रतनात्मानं पश्य
न्रमते तथाभगवान विलासाम र्थ्यंस्वेकरूपवातमस्थापविलासकामेर्दबाविर्भावविलासेमे नन्वेतरप्यनुचितं किमन्येनेति
चेत्तमाह यथार्भकः यथावालोपि संकुलात्तत्र निकृतवानित्यर्थः महाकर विलसका रसाम्यो विनेतद्रसानुभवो रत्योग भितुम
ईतिकिं त्वेतासवे तिलापयतिपरहृये नरमेशो व्रजसुंदरीभिरितिरमायाईशः स्वामीभर्त्तेति यावत्‌ एतासु व्रजसंवंधिन्योसंवं
धिन्यः सुरयनिनतु विवाहितारतिरमारमणदशा या मेताहय्र रसातु भावोनो भयोरपिसंभवतिरसस्वरूपस्यैवता दृशत्वादिति
भावः नवीश्वरेनेद सुचितमिसत आह यथार्भकरति संमु— नवनीतमंतिकमलिलं मेस्वदिवोट्टनदर्शेत्वासादिवाकमलिक रामः ६६
चितसुगंधपीतावान्यथा निरूप्यते पूर्णतानोचितर सस्वरूपस्तथात्वातथेदृशाविरसोवैसरतिश्रुतेरिदं सर्वरसम भ्यपति

लेनसर्वरूपात्मकमेदं तितदुच्यते र तिनानुपपत्तिः का चित्‌ शंका मापरवानुरथादितिभावः एतेनयथाप्रसुलेमावीतथ्याएतावानद्रवो
श्रीतितापविर्भावनेवद्गतितथाविदं वस्तु भावात्‌ अत्ररसमलं वहुनामध्येकदाभवतिहयोश्रु अनेनुमत्सेकपर्यवसानंवस्तति १७ एवं
सर्वभावेनभगवदुर्मावशेताः सां रेहादि विस्मरण पूर्वकंमेहारसाभिनिवेशमाह॥ तरंगसंगमन्मराकुलेंद्रियाः केशान्‌ दुकूलकुच
पट्टिकांवा॥ नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाकुरुद्वह॥१८॥ तस्यभगवतः अंगसंगेनयः प्रकृष्टोनंदः देहा
दिविस्मारको भावउत्पन्नः तेनाकुलानीन्द्रियाणियासांसर्वेंद्रियकर्मासमर्थाः ततः केशपाशं परिहितं दुकूलं कुचपट्टिकं
वास्यमं नस्तासामस्येनप्रतिसंग्रहरतत्या विशेषेण वोढुमलं न ताताः पुनरप्येनत्थादिधाराताः स्यनहेतुर्मोहस्त्रमस्त्रियःइति
धर्मोपिज्ञातस्याह विस्रस्तमाल्याभरणाइति आकुले इंद्रियत्वात्‌ न विरोधौ किंतु गोपिकात्वात्‌ परमार्थिकः प्रमाभावे हि किः अत
आ धुनतमप्रेष्ठुत्तासुमुक्ताभगवत्तैवधृतानितामिरित्यर्थः यद्यप्यत्रप्रमत्तत्वाप्रियमाणस्य वनत्वापिनस्वतोधारणं कुरुद्वहेति
संवोधनमन्यमायद्विष्यासार्थं १८ समुद्रायती लांनिरूप्यनत्स्याः पतितानं केषाम पिनजातमितिवकुं देवस्त्रीणां चंद्रस्यचविस्म
यमाह॥ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्यमुमुहुः खेचरस्त्रियः॥ कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोभवत्‌॥१९॥ नाहिकस्याबि
त्यतिपरमानंदोभवतिनहिनिरानंदेनानंदोदातुंशक्यते एषह्येवानंदयतीतिश्रुतेः एवंकारेणेतरनिषेधश्चतत्रापिविशेषेणश्रीरामरस्य

श्री·भा·द
८१

दृष्टीर्यो दिशेत्यर्थः। तं यानाति सिद्धेश्चरणं स्मितपरितितासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्दृष्टो वरो निरूपितः स्त्रीणां दर्शनेन दोषाभावात् तासां मोहृद
वोत्पन्नः॥ ननु परितासां रसो वा लौकिको पि चेद्दृष्टः इत्यवान्तरसो नात्मकलादेहस्य सोम॥ प्रथमतः तिष्ठन्तेषु सा धारणम्यष्टस्थि
यः॥ तथापि तत्स्पर्शनेन न सो पहितकारिणं भवतीति निरूपयितुमाह यथाभके इति स्वच्छिकुर्वंश्चआनंदमयो विलसन् गलेन स्वत्र
सहितः॥ तेनो रीवने विन तत्स्यान्यो सुवित संभवः चकारात्स्त्री पितृमेहैयथाऽवनरे ताम्रो हुलानानरद्गुनः अनद्दनेऽदुधकामात्रा
ताः॥ गत्वा स्मा भिरपिकामंरूपमात्मी शकुन्मेवतिकामादिताजाताः॥ तथा चंद्रो पि भगवति निवृत्तमार्थं यत्नं कृतवान् अतः
कामादितो जातः॥ अनेनान्ये निसर्गं तत्सुगमिति पश्चेऽउपपतिरूक्ता अतः सैव चंद्रस्या शास्त्रतो निवर्तं विध्वंतिदृष्टेति अन्यथा सह
स्वदर्शनाभुक्तिरिति तत्स्वत्वं विरुध्येत सहस्वभावणाभावात् किं च गणः स्वस्त्री सहितो विविक्तितो जातः विस्मयरसएवो स्त्रके
नान्यो रसहति॥ १९॥ एवमादिभोतिकानामो धिरेविकस्य चकुगवद्दृष्टादितरसालिनिवेशानुक्त्वा नरं गोपस्तु तं रेवितितिमे कुर्वति प्र
सेकमार्थ्यत्यावतं कृतमिति मत्येकरेमेरस्याह॥ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः॥ रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया रास
॥२०॥ गोपयावती यायो बितो यावंत्यः तावंत्यात्मानं कृत्वा तत्र मायाया हृष्टनेतथातथाप्रकृष्टीभवति एतन्नमाह। लीलं तं एवं करते ६७
सामर्थ्यंयतः स भगवान् निति महतितरर्थमिवात्मीणं अनात्मसंबंतार्थं ताभिः सहैव रेमे तन्वा स्मा रामेण पर्यवतमार्थमाह

आत्मारामोपीति न त्वात्मारामण एवं दृश्यप्रवेशादृभगं संभवति अत्या नपिदृश्या ममा त्मारमत्वमेव अधिकं॥ तनात्र पवि संनह
तद्दृष्टिरिति तथापि आत्मारमण एव मुख्यमिते त्याह॥ लीलयेति॥ यथा महान् विलीलयापि सहर्षं करोतिति स्वयं वरालीति रिव
न गत्यापाणं गच्छतीयथा अन्या अपि अवतारश्री आतेष्वै तासां विकृतवानित्यर्थः २०॥ ततस्तासां सुरतांतो जातहत्याह॥ ता
सामतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः॥ प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणिना॥ २१॥ अतिविहारेणानेकवंधैः सम्यक्श्रां
ताजाताः॥ ततोग्निमली वार्थं तासां वदनानि स्वहस्तेन प्रामृजत् यतः स करुणः तत्र प्रेम्णावतीर्णं सर्वमर्थं तथापि धेनात मिति
स्यापयितुं बहुवचनं॥ तथा करलेहेतुः करुणारति करुणा मुकः सकरुणाऽदासीनानभवतीत्याह प्रेम्णेति मा तेन केवलएव निवर्तं
तरति तापयितुं शंतमनेः एवतासां तु॥ स्वनिवारणपर्यमु कं अंगेति संबोधनं अमृतारणाय २१ कं परमानंदं स्था पितवान् ततोति
मुदितानां कृत्यमाह॥ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन॥ मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृता
नि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः॥ २२॥ गोप्यो मानं दधत्यः तत्कृतानि जगुः मानेहिरशीत्रणानि निवेशाहेतुः तदर्थं सहजमेकं
भगवत्कृतं चाहेतुद्वयमाह तत्र प्रथमं सहजं निरूपयति स्फुरत्पटुरत्नं सुवर्णं रागहेतीलंमुज्वली कृतवत्तस्य मे कुंडले कुं तन्ना
नि चते पांत्विधा सहितामार्गं दृश्यः पीतावाऽठेऽनकानी आचेतरे एवं कां निजयं मत्यन्न तगुणकार्यरूपं तेनासौ सर्वालिकार्येगोप

तदुचितं सुधामिव मत्वा तेन मुहूर्द्धकं गिरीस्तनमत्वा यंतः स्थितो रागः गिरीस्तनं तास्यथे मिजितमस्तु स्का भगवदीयमेतदतं उमा
र्थांसत्यानन न विमानं चारधनस्त हृदयः कृत विपरीततु ध्याता तदोष निराकरणार्थं तत कृतानि गजः ते यानं केवलं पाप निव
र्तकत्वं किंतु एण रूपत्वमयीत्याद मुख्यानीति भगवता कृतानि यापनिवर्तकनि पुण्यजनकानि च अतस्तासां दोषाभावः अपि
मजीत्वार्थं मुख्यो पचय श्रोत्काः॥ दूर्वल्यो शविस्तारणार्थ मानंदविर्भावमाह॥ तस्य भगवतः कररुहानखाले यीस्पर्शेणजात
यीउध्यास्म तसंभोग॥ प्रमुदिताज्ञाता अनताह्रूएनंदागानेनाविज्ञानाइस्पते विशेषणं॥२२॥ ततस्ताभिस्सुः व्याभिर्भगवानज
जक्रीडां कृतवानित्याह॥ ताभिर्युतः श्रममपोहितुमंगसंगघृष्टस्रजः सकुचकुंकुमरंजितायाः॥ गंधर्वपालिभिरनुद्रुतआ
विशद्वाः श्रांतो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः॥२३॥ ताभिः सर्वाभिर्युतः महायसुतः समयेय मुनानां जलक्रीडार्थंप्र
विष्टः तत्र प्रयोजनं तां श्रमं वर्णयति श्रमः गंधर्वपालिभिरनुद्रुतः अतियमुनाजाया विवेशनामिगंधर्वाणं रक्षकाणं गंधर्वयागंध
र्वतमा एते चते अलमपघृतेरनुद्रुतः संगेशीघ्र गतः वाः आविवेश आमो रस्य निवारणार्थं वतस्याकरणं संभोगेनप्रमोदकेप
स्वनीनां कमल स्रजां गंधो भवति तदुपरोधेन चद्रुतपदन्यासहदत्प वद्वर्णति व्रज्ज्वस्त्र रात्रमवरीव्याए देवताह अंगसीः संगेनघ
ष्टस्रजस्तस्यालेयस्यावालकृताद्दशी त्यावाली कुचकुंकुमरंजिता व्रज्जवत एव स्वात्मावाकालिरी वकुचकुंकुमेरंजितानत्तदेहा

मोदः सुखामोदः कुंकुमधोरः श्रृंतिस्तकीमाद्वेनाला पारशं च आविरैवि कासि भ्रमरास्तं गंध मोकारदतिविशेषणं श्री आत्मा
गमनार्थं मत्स्यैक संभोगार्थ मिभगवतोन्यो भावो निहवितहतितद्य गमानधृम श्री आत्मा कृतागजीभिरित्यस्य श्रमो निवारि
तः सेतवोय भंते न यर स्यार्थंते लर्वे भिन्नाता इत्यागजेन भवंतीति भगवता विस्मृत मर्यादा आत्मारामत्व स्वकुपतीनानां मर्याद
तया सत्तिलिहृताकाम रूपस्य र्षेनपरस्तराणं अभिमर्दणात्स्तु पर्वता सां भगवत्स्पर्शं एव स्थितन तु भगवतातास्य द्वार इति का
माभावात देशकाल मयद्दि वआलाअनुत्तोद लि श्रीवरवज्जनक्री डार्थं जलदेवतानांदूरीकृत्य स्वयंतत्रमम विद्याहरत्यार्थः॥२३॥ त
तः जलक्रीडांयथंकृतवानित्याह॥ सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोंग॥ वैमानिकैः कु
सुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः॥२४॥ सः पूर्वोक्तः स्त्रीसहितः अंभसि अलंयुवतिभिः परिषिच्यमानो
जातः ततः प्रेम्णा ईक्षितः सह सितभिः कौतुकमिनिविक्षाभिः इतस्ततः सिच्यमानः यद्यपि सुखमेवक्रजतित थैवसहरेमर
ति एवं सर्वाभिः स्वयं माहात्म्यतोनपूर्वकं निर्भर स्नेहेन निर्दोषभावेन वरति श्रुकस्त्यैवरामा विस्मृणोतीति तात्वा स्नेहे नस्व
म प्याति तं सच्च यत्सं वीथ यत्संगेति अतएव तुष्य मिमा वीलां मरामीति भावः नतुरे वैः कथं तन्निषिध्यते तत आह कुसुम
वर्षी भिर्वैमानिकैरीड्यमानः इति सर्वेदेवा अभिनंदनमेव कुर्वंति न तु निवारणमिति अन्यथा लोके कामरसोन ... भवे

भा॰सु॰र॰दं
९८
हितियुवत्यहत्त विचारे चारिधिके वीररसो भावान्विति येनोर्दृस्तितः स्वयमेहि परेनबाह्याकारेण विसृज्यते तदा विस्वास्विन्वेदर
तिर्यस्य परे स्त्री कृतागमेंदृली आयेन यथा यथा जज्ञे मोस्मृणं ॥ तथा सुखमिति ॥ गजदृष्टांतः महासौरतं वा २४ ॥ ततः पुष्पावच
यक्रीडामाह ॥ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधानिलजुष्टदिक्तटे ॥ चचार भृंगप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः
करेणुभिः ॥ २५ ॥ जलक्रीडानंतरं कृत्यमाह ॥ यमुनायाः उपवने जलस्थलप्रसूनानां ये गंधाः तत्संबंधिना वायुना जुष्टाः दिक्त
टाः सर्वदिग्भागा यस्मिन्नुपवने तत्र पुनश्चचार भृंगैः ॥ प्रमदागणैश्चावृतः पुनः भृंगाणां गमने हेतु इत्थं तेनाह मदच्युतम
दह्लावीर्गंजयोस्त्य द्विरदो हस्ती करेणुभिः सहितो भवति भ्रमरैश्च सहिताः सहजएवांतः स्थितो रसः आविर्भूतः तिरतिप्रम
रणं मनुद्रवणं चचारेति सर्वत्र नानाविधलीलो निरूपिता क्वचिदत्र तानां भंगः क्वचिद्दर्शनं स्वानां तथा मर्यादमा
र्गः और किंकथा अन्यथा कृतरतिरूपा निविधा लीला किर्कीततत्र विचारेण रमणमिति ॥ २५ ॥ एवं शशांकांशुविरा
जिता निशाः स सत्यकामोनुरताबलागणः ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ ॥ द्दु सौरतं
यस्य जातः नजातासुरतिस्थापितवान् तथा सति तासुरवस्वात् पुनरागवेगु सर्वा एव निशा एवं नीताः शरदि विनीता का राम ९८
व्यकथाअपिनीताः कामीकामकारेण गीतगोविंदोक्तान्यायेनाविरतिं कृतवान् तत्र हेतुः रसाश्रय इति कामरससेवेव म

सिद्धः यावत्सुखरसो गोशाभावनयामीति ॥ तदवसरसिको भवतीति परह दूर्णानार्थोवाय एकार्थं तत्र्यापः कथाः तासां रसाश्र
याः इति निशा एतानलौकिकसिद्धः ॥ किंतु काव्योक्ता एव तत्राहि नियतिकृत्या परहित्यद्भुतैकृताजनन्याधीनताताभाज
न्येपि गुणाः तथा भगवतस्तत्स्त्रीआराव्य यो नातार्थः ॥ २६ ॥ एवमेतां लीलां श्रुत्वा रोता ॥ हृदरुणसमुद्यः तन्निवारणार्थं श्री
कतेसंस्थापनायेति त्रिभिः अवतारविरुद्धं लोकविरुद्धं धर्मेण विरुद्धं चेति तादृशकरणे अवश्यं हेतुर्वक्तव्यः तदभावे पिली
लायाः सिद्धत्वात्सम्यग्धर्मवतारविरोधमाह ॥ राजोवाच ॥ संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च । अवतीर्णो हि भगवा
नंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥ धर्मसंस्थापनाय भगवदवतारः धर्मसंस्थापनायेति वाक्यात् अधर्मनिवृत्तये च दुर्गार्थ
मेव भगवदवतारः ईश्वरादिधीभारहरणं वा धर्मनिवृत्तये एतदर्थमेवावतारः नान्यार्थमिति हि शब्द आह भगवानिति
तस्य साधनमवश्यमाप्तकामस्य वदता तेन घटते ति लोकोपकारश्चपुरुषामेव अंशेन चरणभद्रेण आगमन तथा करणीहेतुः
जगदीश्वरः इति सहितत्सर्वरक्षकः अतः पालनार्थमेव कृतवान् २७ किमतो यद्येवमेत इत्यत्राह ॥ स कथं धर्मसेतूनां वक्ता
कर्ताभिरक्षिता । प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥ धर्ममर्यादापालकानां निर्माता स्वयं वक्ता च उपचारते अभि
रक्षिता च तादृशाः अतीपं प्रतिकूलमाचरत धर्मो निहः अधर्मः स्थापितः अधर्मः कृतः उक्ता रक्षितश्च अतः प्रतीपाचरण

भा·द·उ·पं नन्वुक्तं तयोहेतुर्वक्ता इत्यतिव द्मिति संबोधनं येवं च पदार्थ उक्ता लोकानां स्वयमेकृ मैवे तिनं निरूपितिव परदाराभिमर्शनमिति नन्वु
७० कामात्करणमिति चेत्तत्राह ॥ **आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै जुगुप्सितं ॥ किमभिप्राय एतन्नः संशयं छिंधि सुव्रत ॥२९॥** स्वतए
वाप्तकामाः यदुपतिरिति विद्यमानायामपि कामनायामनेकस्त्रीप्राप्तिः नाहं तयो विधित्वात् जुगुप्सितं लोकनिंदितं कृतवान्
तत्करणे को अभिप्रायः परस्परविरुद्धार्थत्वात् उभयोर्महत्त्वं संभवति नैकत्रापि विरुद्धौ विरुद्ध सर्वधर्माश्रयत्वेपि प्रयोजन
नंव कथं नैतत्कर्मलोकहितं नापि स्वहितं स्वस्य पूर्णत्वात् लोकस्य मर्यादैव हितकारिणी तथापि अभिप्रायिका नाम वि अंतर्यामिण
ईश्वरस्य न किंचिदसाध्यं अतएव सति किंमिति प्रायएवं कृतवान् कः अभिप्रायोऽस्येति एवं तं नोऽस्माकं सर्वेषामेव संशयं छिं
धि किंच पुत्रएतदाचरणं अतएव कृष्ण दीपमसंगतमिव स्यात् यदियाअधर्मः स्यात्तत्परत्वं निस्यात् प्रतीपं च विपरीतमतो
निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥२९॥ प्रथमतः अवतारविरुद्धं कृतवतिय दुक्तं तत्रोत्तरमाह ॥ **श्रीशुक उवाच ॥ धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्व**
राणां च साहसं ॥ तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥३०॥ किमेतदीश्वराणां चरित्रं न भवतीत्युच्यते अहो ऽपि इदृश्यार्थमात
तेऽप्यत्र कर्तारोऽतिनहि किंचिद्दृष्टमपि तिनश्य स्थार्थमप्यागतः स्वधर्मपरित्यजन्ति प्रकाशनार्थमागतोऽपि यो न हीन स्वकार्येऽह रे ते राम ७०
वअनीश्वरधर्मोऽयं अन्यथा ईश्वरत्वं न स्यात् नहि वह्निना मेध्यामेध्य भोजि सर्वभक्षणमस्तु ईश्वरधर्मा श्रुतेरित्यतानगणयति

धर्मव्यतिक्रमः साहसमित्यादयः धर्मव्यतिक्रमो हि दृष्टमानोऽनुद्भवं साहसं अविद्यमानकरणं एतदुभयमीश्वरे दृष्टं नाहि दृष्टमत
पयन्नं नाम यत्कारादीश्वरेष्वेव नाम विवीर्यादिमतां चारुरेवं साहसं वा इतरस्य गमानत्वात् नन्वेवं पति तत्कर्मफलं कथं न वेदि
त्याशंक्याह तेजीयसामिति तेजस्विनामेतत्पाधर्मजनकं हि दुर्निषेधयाकार्या नियोगस्य विषयत्वात् यथा लोके तथा वरेति अ
तितेजस्विनो सर्वकर्मदहनसमर्थानां न दोषजनकं भवतीत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ वह्नेः सर्वभुजः इति सर्वाणि दहन वह्नेः वधमाभव
तिसर्वं भक्षयन् अभक्ष्यको वा तथा सर्वं विनम् सर्वत्र प्रविशन्त सर्वसंबद्धः तत्कारी भवति निस्यात्मनस लिजोचलि ताम्मेवाभ्य
लोकमर्यादां धर्मं कुरु मा त्यजेति ॥ मनु तत्त्वानमि दाय सलिलत यो परमो ॥३०॥ ननु तेऽपि यस्मापदि षेतन्न स्तुभ्यो कथापि नित्यायात यदा
हृतमनु तिष्ठन् किं लोकः सोऽप्यनु यत्तराशमिति चेत् याहू ॥ कथमेतत्कर्तुं शक्यतामिति चेत्तत्राह ॥ **नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि**
ह्यनीश्वरः ॥ विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोऽब्धिजं विषं ॥३१॥ एतदीश्वरकृतमनीश्वरेण समाचरेत ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवे
तत् नाधिकं करोति अतं जातुकदाचिदपि अज्ञातुकथा मनसापि न समाचरेत किं बहुना मनसा विपरीतैश्वर्यत्वमेव यत्तेषां तत्कर्म अतो
यथैश्वर्यकामाना यामप्यनीश्वरो च पनहीते यथा महारण्यान्वधिकारी नरदिशां कुर्वन अतो न सापि न समाचरेद्विपरीतेना ध
कमाह विनश्यतीति मौढ्यादैश्वर्यसह भावं तस्य कर्मणः अनालोक्य यत्न कर्मचरन् तेनैव कर्मणा नश्यत्येव ति मलोकमेव

भा॰ पु॰ द॰ टी॰
७१

कर्मकथं धर्मेतरसहितेनाचरितं स्वरत्यानाशकमिति चेत्तत्राह। अरुद्रः व्यतिरिक्तः रुद्रसमानपराक्रमरहितः अब्धिजं विषं कालकूटमा
चरन्॥ आसमन्तात् भक्षयन् विनश्यति तथेत्यर्थः॥ विदितं कर्मापि कालकूटवन्नाचरेत्॥ तर्हीश्वरस्यैव सोनार्थक अनेननी उक्तमेव
वर्तितव्यं वचो भीजनवत्स्मरति॥३१॥ ननु कस्य हतमनुतिष्ठतीत्यत आह॥ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित्॥ तेषां स्ववचं
चरितं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत्॥३२॥ ईश्वराणां वचः एव तथ्यं न त्वाचरितं क्वचिद्विरुद्धचरितमपि न कृतगुणे येन ईश्वराणां बहवो धर्म
ः स्वयैश्वर्यं तथाधर्मालितं तथा स्वस्था॥ तत्रैश्वर्यं तावद्वैराग्येर्यत्करोति॥ तत्स्वच्छंदमितिच्युतेषु हि मोहतया चरेत् तैः सुनयथामेवरत्न
स्वार्थं किञ्चन मन्याधिकारेणेति॥ न हि रूहूं नक्षयन्तीति॥३३॥ ननु यथाखिलेनात्मधर्मिति॥ तथा स्वयमविकुर्वन्नेकुर्वन्तित आह
॥ कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते॥ विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभो॥३३॥ एषामीश्वराणां कुशलाचरितेनार्थः प्र
योजनं न विद्यते ततोऽप्यनेन फलस्याभावात् तथा विपर्ययेण कुशलाचरितेनानर्थोऽपि न विद्यते ईश्वराणामेव निविडक
र्मणां निष्प्रभावत्वादिति किंतु तानिमानमपीत्यत वैराग्यबोधसुखस्वरूपमाह निरहंकारिणामिति अहंकाररहितानां नकेवला
विद्धिमपि कर्तृत्वाभिमानाभावात् प्रभो इति संबोधनमीश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थं॥३३॥ यत्र तेन सहकृतमेवं नक राम
र्मणा निष्पन्नकं किं वक्तव्यमैश्वर्यसहकृतमित्याह॥ किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां॥ ईशितुश्चेशितव्यानां कुशला ७१

कुशलान्वयः॥३४॥ ईश्वरस्य सेवकमारणे सेवकानामन्यथाकरणे च न काचिच्छंका भवतीत्यर्थः ईहकीर्ते आचारे ते किं की निया
म काहि शंका भगवतो न नियामकोऽन्योऽस्तीत्याह॥ अखिलसत्त्वानां सर्वजीवानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसां गुणत्रयकार्याणां जी
वजातीनामन्यकृतानां वा सर्वेषामेवेशितुः प्रभोः कुशलस्य चकाराद्दालमनर्थाय जिते तथानां सेवकानां संबंधी कृतगुणदोषान्वयोऽकु
शलान्कुशलान्वयः कुतः न हि रासोऽभिः स्वात्मभूताभिः सर्वं चेज्ञ नियन्तृत्वे हि केयारली किं केवाक न पकारः संभव
ति अनन्तरं गोपिकास्तथा तादृशात तदिति तस्य श्री कयतानिहितेनानाविकर्ममार्गविचारेण कर्मपात्रप्यस्ये विरोधः शंकनीयः तथा
परमेष्ठिनो वा एकस्यापि ब्रह्मणा आसीत्॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् तस्मादिति कर्ममार्गविचारेण कर्मपात्रप्यस्ये
विरोधः शंकनीयः तथापरमेष्ठिनो वा एष अग्र आसीत् ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदित्यादिभिस्तथा ज्ञान
कर्मभिरनुवर्त्य॥३४॥ एवमपकृष्टानां कर्मभिरपकर्षो विसंभाव्यत इति तत्राह॥ यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभाव
विधुताखिलकर्मबंधाः॥ स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः॥३५॥ न हि सर्वथामेव जीवानां स
मानं फलमुपलभ्यते अन्यथा सर्वं फल्यापत्तिः उत्कृष्टकर्मादौ मन्दतो नापकृष्टकर्मणा समानं फलमुपलभ्यते कदाचित्केन
प्रकृष्टेन भवति तत्र मार्गमेवं त्रिविधमिति प्रवृत्तोनापकर्षयतीत्याह तत्र प्रथमं भक्तिमार्गप्रवृत्तस्य तत्र वृषलस्य नकेनाप्यपकर्षः स्या

भा०सु०द०पं
७२

हं यस्य भगवतः पादपंकजं तस्य परागभूता ये सेवकास्तेषां निषेवणं तेन तृप्ताः भगवद्भक्तैः सह भगवद्गुणस्मरणेनैव विस्मारितदेहधर्मानुव
लेशाभासाः स्वैरं चरंति निगतेबंधकर्मक्लेशैः साधकत्वाधवाधीतथाकर्मभाग्गणी स्यात् योगप्रभावेति योगो हि महान् धर्मः अत्यंतं हि परमो
धर्म इति स्मृतेः तस्य प्रभावः अणिमाद्यैश्वर्यसंपत्तिः ज्ञानादयश्च तेनैव विशेषेण धुताः पूर्वकर्मजनिता अखिलाः सकलकर्मबंधाः विशेषे
ण धुता भवंतीति ते स्वैरं चरंतीत्यत्र मार्गं श्याह मुनयोपि स्वैरं चरंतीति सर्व एव नमहसमाना अबध्यमानाः नहींबंधनेस्वैर स्व अबध्यमा
नाः यत्र भगवत्प्रवर्तितमार्गस्वरूपेणाव्यवस्था तत्र भगवतः किं वक्तव्यमित्यत आह तस्येच्छयात्तवपुष इति इच्छया भोगार्थमा
त्तानि वृत्तीनि पचोचितराणि तानि वपूंषि येन तस्य कुत एव संबंधो भवेत् यो हि तावद्यो भयतिकर्य किल्बाचराज्ञा छाद्यति तस्यैकेन कर्मणा बं
धो भवेत् कर्म हि प्रति नियतं व्यवस्थितं तत्र यदि निरोध जीवः स्यात्तदा एकेन कर्मणा बंधो वा भवेत् कर्म हि आकाशवद्भगवद्
पाणिप्रतिपरमेष्ठ्या भवत्यादि यथा भेदरैनापि करे ह व्यवहारः एवं देशभेदेनापि भगवतः सर्वतः पाणिपादांतस्य नाव
स्परिच्छेदेन प्रादुर्भावरूपत्वेऽपि तस्य जिनीनां वावबंधिकातः सर्वथाप्रमाणाप्रमेयविहारेणापि न बंधः संभवति ३५ ननु तथापि लोके
कमर्यादास्थापनार्थं अवतारस्य परदारविरति तिष्ठ्याये नश एव तल विचारेण बंधो न भवेत् तैः स्वबंधुभावत्रयोपि न ते व्यवहा राम ७२
र नियामकः अतो विषमो दृष्टांत इति चेत्तत्राह ॥ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनां ॥ योंतश्चरति सोध्यक्षः क्रीडनेनेह देह

भाक् ॥ ३६ ॥ न हि तस्य स्पर्शः स्वस्य कादिनि विद्दुः परदारासेवी वा परस्य च स्त्री भयप्रसक्तिः भगवति यतः भगवान् गोपीनां तत्पती
नां च आत्मा बांधवः सर्वेषां किं कामबंधनमप्यस्तु इति चेत्तत्राह सर्वेषामपि देहिनां नाम विनात्मेति येन भगवानंतश्चरति आत्म
नो जीवो वा सर्वांतर्हित इति तत्संग्रहाय सामान्यवचनं योतश्चरतीति स एवायं भगवानत्र अध्यक्षः सत्यन्यः क्रीडनेन कुतूहलान्तरवत्
पुरुष एव देहं न भजते वस्तुतस्तु नायं पुमान्न स्त्री नाप्यन्यः कश्चित् न तस्त्रीनपुंसकयोगेन पुंसा निसृज्यते अतः हि क्रीडा विचारेणा
सदैव संभवः ३६ ननु तथापि एवं करणे को भिप्राय इति चेत्तत्राह ॥ अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ॥ भजते तादृशीः
क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥ भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमास्थितः विजातीयैस्तेषां विभ्यासेन भवेदिति तत्तेष
मनुष्याननुग्रहीयमानुषो देहः प्रदर्शितः एवं भक्तो विकानामप्यनुग्रहाय स्वानंदं गोकुले अभेदानुत्तादृशीः क्रीडाः भजते तत्तद्धर्मप्रवे
शमतिरेकेण तस्य तत्सदोषस्यापि निवृत्तत्वात् यद्वा भक्तानां मानुषं देहं प्रति भक्त्यास्था संजाता किं निखिलतथा तत्रापि महान् पू
र्णकामः सर्वदातुं शक्तः न चैवं सिद्धप्रकारेणात्मानंदातुमिति अतएतां लीलां निरोधपर्यवसायैश्चदानरूपां यः श्रोष्यति स सर्वथा
भगवत्परो भविष्यतीति भगवता तथा चरणं कृतं तदा दृश्याः श्रुत्वा तत्परो भवेदिति ३७ ननु तथापि लोकव्यवहारे स्त्रियो न्यधीना रति
अरतौ भार्यानं भोषा नामनसि लेशः क्लिश्यमाणा अपकीर्तिश्च भवेदित्याशंक्याह ॥ नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ॥ मन्यमा

भा॰द॰सु॰वं ७३ नाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान् दारान् व्रजौकसः॥ ३८॥ तेन भगवतैव नासूयन् आसूयमाना दृष्टवंतः प्रथमतः प्रवृत्तिकाले विभगवान्मायया मोहि-
तानासूयन् अग्रेतु स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् मन्यमाना जाताः यतो व्रजौकसः पूर्वापरानुसंधानरहिताः सर्वथानीकृता
इति वा तादृशानां प्रभौ दोषारोपासंभावादिति भावः अयमर्थः सर्वरजनीनरं तिरस्कृत्य तु तं भगवत्सान्निध्ये विमोहार्थं तस्ये-
ति बुद्धिरेव तेषां भ्रमात् जित्वं भगवत एवेति मननमात्रेणैव सर्वदोषपरिहारः अनेन तास्त्व विरोधा रोधेनिवारितः ३८ तेन प्रा-
संगिकं परिहृत्य लौकिकीं लीलामुपसंहरति॥ ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः॥ अनिच्छंत्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रि-
याः॥ ३९॥ अरुणोदये ब्रह्मरात्रः तस्मिन्यथा वृत्ते सम्यक् जाते तेतरं तत्रमी तथा प्रविष्टो भगवान् गृहे गंतव्यमिति छत्र लारि-
तकान् ततः भगवता अनुज्ञाताः यतो भगवान् मोक्षदाता तास्थित आसंध्यमंतः स्मरणं करिष्यंतीति तदा मोक्षाधिकरणे भ-
विष्यतीति वासुदेवेनानुमोदिताः यद्यपि ताभिः मनसि स्थितास्तथापि सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनस्य कृतत्वात् किं गृहे गत्वेति वदंति
तथापि विगोप्यरतिविपरीतबुद्धिः इच्छुद्धिश्च तासां नास्तीति स्वगृहान् ययुः तथापि तासां न गृहाः प्रियाः किंतु भगवानेव ना-
विसंसारभ्रमं प्रयतो भगवत्कः प्रियाः ३९ मोक्षार्थमिदं चरित्रमिति ज्ञापयितुं एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह॥ विक्रीडितं
व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः॥ भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण राम ७३

भु॰भा॰द॰वं ७४ धीरः॥ ४०॥ व्रजवधूभिः सह भगवतः इदं विष्णोः विक्रीडितं श्रद्धान्वितो भूत्वा सम्यक् कथ्यमानमुपश्रृणुयात् अथवा वर्णयेत् श्रव-
णानंतरमेव कीर्तनमित्यप्यर्थः यद्वा तिर्वा श्रवणादिभिर्नियमः किंतु यः कश्चन भगवतो माहात्म्यश्रवणादेवमपि मोचयतीति भ-
क्तानां च सर्वथा प्रतिपत्तिः श्रवणाच्च भगवति परां भक्तिमुपगतस्ततो भक्त्या अंतः स्थिरीभूतया हृदयस्य रोगरूपं कामं स्वाश्रुश्री-
घ्रमेवापहिनोति यः पूर्वं हृदयबाधकत्वेन स्थितः शीघ्रमेव च बाधकत्वं तमाश्वेव दूरीकरोति श्रवणमात्रेणैव ततः पूर्ववास-
नयापुनरुद्गमे अचिरेणैव धीरो भवति अतएवं सान्निध्यं श्रोतव्यमिति फलकरणात्फलमुक्तम्॥ ४०॥ इति श्रीभाग-
वतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कंधविवरणे त्रिंशोध्यायविवरणम्॥ ३०॥ श्रीकृष्णः शरणं ममेति
परमो मंत्रोयमष्टाक्षरः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीसंवत् १८ ८० ॥ कार्तिकवदि ॥ १०॥

अनेन प्रीयतां देवो भगवान्कमलापतिः लक्ष्मीनृसिंहः देवेशः अस्माकं कुलदेवतं॥ श्रीमद्गोपीजनमानमोहनायानंदकंदाय पीतांबरधारिणे श्रीगोपालकृष्णाय नमः

राम ७४